

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ТКАЧУК Олена Василівна

УДК 281.96 (477) “1917/1921”

**УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНО-ПРАВОСЛАВНИЙ РУХ
1917-1921 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Мінгазутдінов Олександр Федорович,
кандидат історичних наук, професор

Київ-2006

Зміст

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1	
Джерельна база та історіографія дослідження.....	10
Розділ 2	
Історичні передумови розгортання церковно-православного руху.....	37
Розділ 3	

Боротьба за створення Української автокефальної православної церкви в період Української революції 1917-1920 рр.	67
---	----

Розділ 4

Підготовка й діяльність Всеукраїнського православного церковного собору 14-30 жовтня 1921 р.	126
---	-----

Висновки	170
-----------------------	-----

Список використаних джерел та літератури	177
---	-----

Додаток	226
----------------------	-----

Перелік умовних скорочень

- ВПЦР** – Всеукраїнська православна церковна рада
- ВСПП** – Всеукраїнська спілка православних парафій
- ВПЦС** – Всеукраїнський православний церковний собор
- ДАК** – Державний архів міста Києва
- ДАКО** – Державний архів Київської області
- ДАПО** – Державний архів Полтавської області
- ДАХО** – Державний архів Харківської області
- РПЦ** – Російська православна церква
- УАПЦ** – Українська автокефальна православна церква
- УНР** – Українська Народна Республіка
- УПЦ** – Українська православна церква
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДІАУК** – Центральний державний історичний архів України в місті Києві

Вступ

Актуальність теми визначається сучасними умовами життєдіяльності українського суспільства. Історична ситуація, за якою на початку ХХІ ст. український народ знаходиться на етапі розбудови власної держави та становлення громадянського суспільства, обумовлює необхідність концептуального розгляду питання ролі релігії та Церкви у державотворчому процесі.

В умовах поліконфесійності українського суспільства та процесу створення єдиної Помісної православної церкви в Україні важливе значення має вивчення історичних уроків та досвіду щодо формування автокефальної церкви. Складна релігійна ситуація в Україні, яка проявляється у непорозумінні різних гілок православ'я між собою, з владними структурами, атеїзованою громадськістю, спонукає до пошуку комплексних підходів у вирішенні релігійних проблем, стимулює наукову думку.

Дослідження процесу виникнення та розвитку церковно-православного руху за створення автокефальної, соборноправної, побудованої на національних засадах православної церкви в Україні становить значний науковий інтерес. Історія українського церковно-православного руху є складовою частиною історії Української православної церкви (УПЦ) і її не можна розглядати поза контекстом національно-визвольних змагань українського народу в 1917-1920 рр., оскільки православна Церква завжди була важливим та невід'ємним чинником суспільно-політичного та духовного життя.

Розгляд процесу утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на основі конфесійної незаангажованості, відмежування від ідеологічних штампів, з використанням різнопланових джерел та літератури дає можливість по-новому поглянути на історію внутріправославних процесів, переосмислити тогочасні події, і, таким чином, сприяти створенню цілісної концепції історії православної церкви в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідної теми „Історія формування і розвитку Української держави” (державний реєстраційний номер 01БФ046-01), що включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Тема дисертації затверджена Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 січня 2004 року, протокол № 5.

Об'єктом дослідження є релігійно-конфесійне життя в Україні в 1917-1921 рр.

Предметом дослідження є напрями діяльності церковних та громадських інституцій по створенню автокефальної православної Церкви в умовах національно-визвольних змагань українського народу.

Географічні межі дослідження охоплюють територію дев'яти українських губерній: Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Херсонської, Харківської, Таврійської та Чернігівської, які склали територію Української Народної Республіки, а з 20-х рр. ХХ ст. перебували у складі УСРР.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1917-1921 роками. Нижня межа зумовлена початком розгортання українського церковно-православного руху, який з цього часу набув організаційних форм і його можна кваліфікувати як реальну силу. Верхня межа пов'язана з утворенням на Всеукраїнському православному церковному соборі у жовтні 1921 р. УАПЦ.

Метою дослідження є реконструкція, на основі комплексу різноманітних джерел, процесу зародження та історичного розвитку українського церковно-православного руху у 1917-1921 рр. за створення УАПЦ, виявлення особливостей еволюції руху за утворення незалежної Церкви в досліджуваній період.

Виходячи з мети дослідження, автор поставив наступні **завдання дисертаційної роботи**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- визначити передумови виникнення українського церковно-православного руху;
- з'ясувати мету та основні завдання церковного руху в період національно-визвольних змагань;
- у контексті громадсько-політичних та внутрішньоцерковних подій 1917-1921 рр. виділити основні етапи українського церковно-православного руху;
- проаналізувати динаміку та географію поширення українського церковно-православного руху в 1917-1921 рр.;
- розкрити значення українських православних парафій в утворенні УАПЦ, дослідити їх кількісний склад, особливості організації та функціонування;
- проаналізувати політику українських урядів (доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР) та радянської влади стосовно створення автокефальної Церкви в Україні;
- простежити процес організаційного оформлення УАПЦ.

Методологічна основа. Дисертаційне дослідження базується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, науковості та позитивізму. Реалізація цих принципів здійснюється на основі конфесійної неупередженості. Керуючись проблематикою дисертаційного дослідження автор застосував цілий ряд науково-дослідницьких методів, зокрема, проблемно-хронологічний (для виділення із загальної теми дослідження окремих відносно вузьких проблем), порівняльно-історичний (для дослідження та порівняння розвитку українського церковно-православного руху в конкретно-історичних умовах і етапах його розвитку), системно-структурний (аналіз церковного руху як цілісної системи, яка складається з

взаємопов'язаних елементів) та статистичний (з'ясування динаміки та чисельності українських православних парафій) методи. Були застосовані також методи аналізу та синтезу, індивідуалізації та узагальнення, які дали можливість виявити загальне та особливе в досліджуваному явищі, розкрити роль провідних церковних та громадських діячів в утворенні УАПЦ та висвітлити дану проблему загалом.

При розв'язанні поставлених завдань, враховуючи специфіку проблематики, застосовано історико-канонічні підходи О. Лотоцького, В. Ципіна, Н. Соколова та історико-богословську концепцію О. Шмемана про три рівні пристосування Церкви до форм, потреб та політичних інституцій світу.

Наукова новизна дисертації полягає у комплексному дослідженні проблеми, яка не отримала всебічного та ґрунтовного висвітлення в історичній науці. Дисертаційна робота є першим спеціальним дослідженням українського церковно-православного руху в період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

На основі маловивченої джерельної бази робиться спроба дослідити основні тенденції становлення та особливості розвитку руху за створення УАПЦ та прослідкувати суспільно-політичні обставини, які впливали на перебіг цього процесу. Розглянуто еволюцію поглядів керівників та ідеологів українського церковно-православного руху на шляхи досягнення поставлених завдань по здобуттю автокефалії, запровадженні соборноправності та українзації православної церкви в Україні. Проаналізовано діяльність Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) як організаційного осередку українського церковно-православного руху, виділено етапи її діяльності.

Комплексне висвітлення проблеми дозволило прослідкувати розвиток українського церковно-православного руху 1917-1921 рр., висвітити його у контексті внутріцерковних та загальнополітичних процесів, що відбувалися в Україні. Дослідження окресленої проблеми проводилося поза рамками міжконфесійних суперечок. На основі архівних матеріалів з'ясовано чисельність українських православних парафій, які були організовані та діяли у 1919-1921 рр. і входили до складу Всеукраїнської спілки православних парафій і стали основою, створеної у 1921 р. УАПЦ.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Враховуючи актуальність теми та її зв'язок із процесами, що мають місце в сучасному поліконфесійному суспільстві України, дослідження окресленої теми має важливе значення. Зібраний конкретно-історичний матеріал, основні положення та висновки дисертації можуть бути використані: 1) для написання спеціальних досліджень історії УАПЦ та узагальнюючих праць з історії релігії та Церкви в Україні в ХХ ст., складанні посібників та підручників; 2) при розробці спеціальних програм, лекцій та спецкурсів з історії православної церкви в Україні для світських та духовних навчальних закладів; 3) для накреслення нових перспективних напрямків дослідження та подальшої науково-дослідної роботи істориків та релігієзнавців із вивчення цієї або

суміжної з нею тематики; 4) як рекомендації для посадовців, політиків, духовенства та віруючих при вирішенні конфесійних суперечок, з врахуванням історичного досвіду та на основі взаємних компромісів та релігійної толерантності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Результати дослідження були апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції „Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів” (Київ, 27 квітня 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку” (Київ, 13-14 травня 2004 р.), 2-й Всеукраїнській науково-практичній конференції „Православ’я – наука – суспільство: проблеми взаємодії” (Черкаси, 19-20 травня 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку” (Київ, 10-11 березня 2005 р.), Науково-практичній конференції до Дня науки історичного факультету (Київ, 13 квітня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції „Україна у Другій світовій війні (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)” (Київ, 26-27 квітня 2005 р.), 3-й Всеукраїнській науковій конференції „Православ’я – наука - суспільство: питання взаємодії” (Київ, 20-21 жовтня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції „Перспективні напрями вивчення всесвітньої історії” (Київ, 10-11 листопада 2005 р.), Науково-практичній конференції до Дня науки історичного факультету (Київ, 5 квітня 2006 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у 6 наукових публікаціях, розміщених у провідних фахових виданнях, затверджених у переліках ВАК України. Вийшли друком також матеріали доповідей 6 міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатка. Загальний обсяг дисертації складає 234 сторінки, у тому числі основний текст – 176 сторінок, список використаних джерел та літератури – 49 сторінок (584 найменувань), додаток – 9 сторінок.

Розділ 1. Джерельна база та історіографія дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження, присвяченого процесу становлення та розвитку українського церковно-православного руху 1917-1921 рр., складають як опубліковані, так і неопубліковані документи й матеріали. При написанні роботи нами були використані матеріали 15 архівних фондів з 6 українських архівних установ.

Важливе значення для дослідження мають неопубліковані архівні джерела. Серед них можна виділити дві групи: архівні фонди церковних організацій і установ та фонди державних органів.

До першої групи відносяться фонди: “Української Автокефальної Церкви. Відділ Керівничий” (ЦДАВОУ. Ф.3984), Київської духовної консисторії (ЦДІАУК. Ф.127), Канцелярії Київського митрополита (ЦДІАУК. Ф.182), Києво-Софійського митрополичого дому (ЦДІАУК. Ф.184), Канцелярії вікаріїв Київської єпархії (ЦДІАУК. Ф.190.), Київської єпархіальної ради (ДАКО. Ф.Р-4752), Харківської духовної консисторії (ДАХО. Ф.40), Полтавської духовної консисторії (ДАПО. Ф.706) та інших церковних установ місцевого рівня.

Найбільш різнопланову та цілісну картину розгортання українського церковно-православного руху створюють матеріали, що зберігаються у фонді ЦДАВО України під назвою “Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий”. Цей фонд є найповнішим зібранням оригінальних документів, пов’язаних з історією українського церковно-православного руху та організаційного оформлення УАПЦ. Інших фондів організацій та установ цієї Церкви в державних архівах України на даний момент не виявлено.

Названий фонд складається з чотирьох описів, які містять 2903 одиниць зберігань. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 до 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію православної церкви в Україні 1918-1920-х років та майже весь період існування УАПЦ до так званого її “саморозпуску”.

На особливу увагу заслуговують архівні матеріали про розвиток автокефального руху в Україні протягом 1918-1921 рр., зокрема документи узагальнюючо-оглядового та інформаційного характеру. Інформацію про причини розгортання та перебіг церковного руху містить “Історична записка про утворення Української автокефальної церкви” та “Краткая записка об украинском церковном движении в Киеве в 1917-1920 г” (оп.4, спр.159, 24). Ці два документи містять різні оцінки церковного руху. Якщо “Історична записка” вийшла із середовища безпосередніх прихильників і учасників національного церковного відродження (вона була підписана провідними діячами церковно-православного руху В.Липківським, В.Потієнком, Н.Шараївським) і носила агітаційно-викривальний характер, то “Краткая записка”, невідомого автора, яка відноситься до 1920 р., містить більш прохолодні оцінки національного руху в Церкві.

Цінні відомості щодо розгортання українського церковно-православного руху, ставлення населення до нього, стан справ у різних регіонах містить серія

оголошень Інформаційного бюро ВПЦР (оп.1, спр.15, арк. 1-12), листи та повідомлення до ВПЦР про розгортання руху (оп.1, спр.18, 21), листування ВПЦР з парафіями (оп.1, спр.10, 12, 28, 40).

У фонді міститься листування про призначення уповноважених у справі заснування українських православних парафій (оп.1, спр.10, 14, 18, 52, оп. 4, спр.15, 21), організації церковних служб українською мовою (оп.1, спр.12, 25, 30), інструкції ВПЦР (оп.1, спр.20, 52, 54, 65), доповіді представників різних парафій про стан церковних справ (оп.1, спр.71). У матеріалах фонду збереглися “Статут УАПЦ” 1919 р. (оп.3, спр.28), “Статут Всеукраїнської спілки православних парафій” (оп.3, спр.29), листування з різними церковними особами про утворення Спілки, протоколи загальних зборів парафій про приєднання до її складу (оп.1, спр.32, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 49, 51).

У зазначеному фонді наявні статuti українських православних парафій, списки парафіян, членів церковних причетів та парафіяльних рад, протоколи засідань зборів, листування з органами державної влади про реєстрацію статутів та надання дозволу парафіям користуватися храмами, описи церковного майна (оп.1, спр.4, 5, 7, 16, 43, оп.3, спр.2, 17, 28, 30, 36, оп.4, спр. 13), а також інформація про радянське законодавство щодо релігії та церкви, зокрема декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих (оп.1, спр.54).

Організаційним осередком українського церковно-православного руху була ВПЦР, яка проголосила себе тимчасовим органом управління православною церквою в Україні. Головним її завданням було скликання Всеукраїнського православного церковного собору. Однак, крім свого безпосереднього завдання, ВПЦР проводила значну роботу в справі демократизації церковного життя, поширенні ідей соборноправності, українізації та автокефалії. Зазначений фонд містить чимало документів, які висвітлюють різнопланову діяльність ВПЦР. Збереглися документи, які розкривають стосунки ВПЦР з радянськими органами влади, зокрема, Київським губернським революційним комітетом та губернським виконавчим комітетом (оп.1, спр.1, 5, 22, оп.3, спр.50, оп.4, спр.13, 33).

ВПЦР мала в своєму складі ряд секцій, які займалися організаційною, перекладацькою, просвітницькою, мистецькою роботою. Матеріали їх діяльності також відображені у фонді. Серед них варто виділити протоколи засідань організаційно-керівної секції ВПЦР (оп.1, спр.42), перекладацької секції (оп.4, спр.16, оп.3, спр.31), справи про організацію і діяльність секції церковно-професійної освіти (оп.4, спр.17), про роботу музичної секції ВПЦР (оп.3, спр.54), звітні доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-інформаційної секцій (оп.3, спр.53), музично-хорової комісії за 1919-1920 рр. (оп.3, спр.33), звіти фінансової секції ВПЦР за 1919-1920 рр. (оп.3, спр.32), а також “Проект організації “художньої капели” при Всеукраїнській Православній Церковній Раді”(оп.4, спр.54).

Фонд містить матеріали до історичного нарису “Існування української автокефальної православної церкви за п’ятиріччя 1919-1924 рр.” по

Переяславському округу та по Чернігівщині (оп.3, спр.357, 358).

Архівні матеріали досить добре висвітлюють підготовку та діяльність Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. Вони дають можливість з'ясувати особовий склад канцелярії церковного собору (оп.3, спр. 2), списки делегатів, явочні листи та власноручні підписи учасників I, II та III сесій (оп.3, спр.3-10, оп.4, спр.7, 7-а), протоколи засідання єпископів при Всеукраїнському церковному соборі (оп.3, спр.18,), протоколи пленарних засідань (оп.3, спр.21, 21-а, оп.4, спр.1, 2, 3). Доповненням до цих матеріалів є "Краткая летопись Всеукраинского церковного собора" невідомого автора (оп.4, спр.11), "Меморандум "союза приходских советов церквей г.Киева" і "союза пастырей" Скоропадському" (оп.4, спр.11-а). Документи фонду висвітлюють і перебіг травневого собору 1921 р. Київщини, містять списки делегатів, постанови, прийняті на зібранні (оп.3, спр.74-80).

Серед матеріалів фонду міститься багато документів про підготовку й скликання Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: листування про скликання собору, про проведення передвиборних зборів на місцях, документи парафіяльних рад, стенограми та протоколи засідань Собору, а також ухвали собору.

Нещодавно серед документів цього фонду співробітницею Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України І.М. Преловською були виявлені нові додаткові архівні документи, які висвітлюють маловідомі аспекти діяльності ВПЦС 14-30 жовтня 1921 р. Це початок доповіді делегата Собору Олександра Куніченка „Зовнішня організація християнства в часи Апостолів”, початок доповіді делегата С. Риклицького на тему: „Старовинні релігійно-побутові одміни Православної Української Церкви”, а також стенограми засідань Собору (оп.2, спр.30). Нововиявлені документи допомагають точніше відтворити перебіг церковного Собору, заповнити існуючі прогалини.

Крім вище зазначеного фонду, допомагають у дослідженні церковно-православного руху в Україні й документи інших архівних фондів. Зокрема, розкривають перебіг церковного руху в місті Києві матеріали фондів: Петропавлівського собору (ДАК. Ф.5), Київського Військово-Миколаївського собору (ДАК. Ф.6), Київської Десятинної церкви (ДАК. Ф.12). Інформація про розгортання національно-церковного руху в регіонах відбивають матеріали, що зберігаються в обласних архівах. Крім фондів єпархіальних духовних консисторій, це фонди Канцелярії церков Харківської єпархії (ДАХО. Ф.717), Канцелярії благочинного 1-го округу Богодухівського повіту (ДАХО. Ф.720), Харківського єпархіального управління (ДАХО. Ф.Р-230), Лубенського духовного училища (ДАПО. Ф.770) та інші. Але ці фонди містять значно менший масив інформації порівняно з фондом "Української Автокефальної Церкви. Відділ Керівничий" (ЦДАВО України. Ф.3984), однак це зовсім не зменшує їх значення для висвітлення проблеми.

Другу групу фондів становлять архівні фонди державних установ періоду генезису УАПЦ. Мова йде про документи часів Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії

УНР – матеріали архіву канцелярії УЦР (Ф. 1115), департаменту Ісповідань Міністерства внутрішніх справ Центральної Ради (1917-1918 рр.) (Ф. 799 ЦДАВО України), архіву Ради народних міністрів (Ф. 1063), документи фондів Міністерства ісповідань Української Держави та Української Народної Республіки (відповідно Ф. 1071 та Ф. 1072), а також фондів центральних і місцевих радянських органів.

У фонді міністерства Ісповідань Директорії УНР (Ф. 1072 ЦДАВО України) цікавою є документація, що стосується міжнародних контактів, які налагоджував міністр І. Огієнко. Насамперед це листування з дипломатичною місією УНР, яка працювала над визнанням УПЦ Вселенською церквою та, зокрема, Константинопольським патріархатом.

Також значним обсягом вирізняється листування із працівниками дипломатичних представництв УНР в країнах Європи, які надсилали І. Огієнку відомості про церковні рухи у країнах Центральної та Східної Європи. Він був достатньо поінформований стосовно перебігу демократичного церковного руху в Сербії, Югославії, Чехії, Польщі та інших країнах. Поряд із дипломатичним листуванням фонд містить копії недоступних тогочасних публікацій у пресі, урядових звітів та меморандумів.

Серед джерел українського церковно-православного руху важливе значення займають опубліковані збірники документів та матеріалів. До них у першу чергу відноситься нове видання – корпус документів і матеріалів Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року [297]. У його створенні взяли участь науковці Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського та архівісти Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

В основу видання покладено стенограми засідань Собору 14-30 жовтня 1921 р. До них додаються тексти, які в архівних стенограмах винесені в додатки: вступне слово голови ВПЦР М. Мороза при відкритті Собору; записки, які надходили до його президії; інші матеріали. Тексти стенограм подано з урахуванням різних варіантів їх записів. Другу частину видання становлять документи, що стосуються українського церковно-православного руху 1920-1921 рр.: інформації про настрої на місцях та ставлення влади до цього руху; листування ВПЦР з єпископами Російської Церкви, які виявляли певні симпатії до українського церковного руху; листи до Московського патріарха; канони УАПЦ, затверджені на Соборі; список членів Собору. Публікація останнього має значення ще й тому, що інформація про делегатів Собору дає можливість вивчати їхній склад, освіту, фах, соціальний стан, характер представництва.

Велике значення для дослідження українського церковно-православного руху має листування ВПЦР з полтавським архієпископом Парфенієм та з Московським патріархом Тихоном, яке розкриває силу залежності вищих ієрархів від московського центру і їхню нерішучість у підтримці національного церковного руху. Як видно з протоколів Собору, ця відстороненість від національної церковної справи різко контрастувала зі щирим співчуттям їй з боку рядових священиків, інтелігенції, освіченого

селянства та робітництва.

Іншою спеціальною збіркою документів є „Мартирологія Українських Церков”. Зміст цього збірника складають: документи, матеріали, офіційні акти, статті, а також спогади сучасників, які стосуються історії УПЦ, починаючи з 1917 до 1985 рр. Для нашого дослідження важливим є перший розділ збірника, який охоплює матеріали щодо розвитку українського церковно-православного руху періоду українського державотворення та початку радянської влади та частина другого розділу, присвяченого Собору 1921 р. Додаткове значення мають матеріали, які стосуються ідеології та устрою УАПЦ, що вміщені в третьому розділі.

Цікавими є джерельні публікації А. Зінченка [313], І. Ільченка, Л. Пилявця, І. Преловської [279]. У них подані проповіді В. Липківського, а також промови з нагоди відкриття у Києві Державного Українського Університету, привітання Директорії від УПЦ, духовенства і Кирило-Мефодіївського братства та слово перед панахидою по видатному українському композиторові М. Лисенку. Ці публікації висвітлюють духовно-патріотичну діяльність керівника руху за автокефалію УПЦ В. Липківського у 1918 р.

Важливим, але специфічним різновидом джерел є мемуари. У дисертаційному дослідженні нами були використані спогади, які допомогли глибше зрозуміти хід та логіку подій. Це спогади архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Георгієвського) [349], архімандрита Веніаміна (Федченкова) [343], останнього протопресвітера військового духовенства Г. Шавельського [361]; єпископа Камчатського Нестора (Анісімова) [355], військового священника гетьманської армії П. Білона [342]. Відзначимо також мемуари міністрів українських урядів В. Зіньківського [348]; О. Лотоцького [351, 352] та І. Огієнка [356], міністра закордонних справ Української держави Д. Дорошенка [346]; керівника дипломатичної місії УНР у Константинополі Я. Токаржевського-Карашевича [359]; члена українського уряду І. Мазепи [354]; гетьмана України П. Скоропадського [357]; російських генералів А. Денікіна [345] та П. Врангеля [344].

Поряд із спогадами було використано уривки із щоденника міністра культів УНР І. Липи [350] та матеріали щоденника члена Св. Синоду протопресвітера М. Любимова [353].

Важливе значення для доповнення вищевказаних джерел має періодика. Насамперед, це різноманітні публікації в офіційних виданнях РПЦ „Церковних ведомостях” та „Церковно-общественной мысли”. Привертають увагу і деякі відбитки з „Русской мысли”, „Голоса Церкви”, „Церковно-Общественного Вестника”, що висвітлювали окремі важливі питання церковного життя. Не менш значимим у цій групі джерел є друкований орган міністерства Ісповідань УНР „Слово”. Восени 1918 р. це видання розгорнуло на своїх сторінках авторитетну та досить масштабну дискусію про можливість та правомірність автокефалії УПЦ. У цьому контексті слід відзначити і два світських видання: „Нова Рада” та „Киевлянин”.

Інформацію про розгортання українського церковно-православного руху містять також Волинські, Київські, Подільські, Чернігівські, Полтавські, Херсонські, Катеринославські єпархіальні відомості, “Церковна газета”, “Вера и разум”, “Вера и жизнь”, “Черниговский церковно-общественный весник”, “Киевский православный весник”, “Віра та Держава. Орган Міністерства ісповідань Української Держави”, “Голос духовенства и мирян Черниговской епархии”.

Періодика періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. була важливим інструментом популяризації широкого кола ідей. Загалом же тогочасна преса може бути самостійним джерелом для спеціального дослідження.

Щодо наукової розробки проблеми, то її дослідження розпочинається у 20-х рр. ХХ ст. Історіографію даного питання доцільно розділити на світську та церковну (конфесійну). Ці два напрями містять в своїй основі різні світоглядні концепції та суттєво відрізняються одна від одної, а тому розвивалися самостійно. Світська та церковна історіографія у свою чергу має свій внутрішній розподіл.

Світську історіографію поділяють на радянську, діаспорну та сучасну українську. У конфесійній історіографії можна виділити роботи, що виходили за радянської влади в Україні; публікації у діаспорі та сучасні церковні видання. Також можливий розподіл церковної історіографії за внутрішньою конфесійною приналежністю дослідників.

Науковий інтерес мають, перш за все, праці керівників та ідеологів церковно-православного руху. Їхні публікації, хоч і носять певне суб’єктивне забарвлення, започаткували дослідження теми. Ці праці переважно спрямовані на викладення головних ідейних підвалин українського церковно-православного руху та обґрунтування правомірності існування УАПЦ. Це, зокрема, праці митрополита Василя Липківського, архієпископа Костянтина (Кротевича), благовісника УАПЦ В.Чехівського.

На особливу увагу заслуговує єдиний збережений 7-й розділ праці В. Липківського “Історія Української Православної Церкви”. У ньому автор подає аналіз розгортання церковного руху, наголошуючи на тому, що, починаючи церковне відродження, діячі не зовсім чітко уявляли як його потрібно проводити. Розпочавши відродження “зверху”, тобто шляхом скликання Всеукраїнського собору, діячі церковного руху не змогли досягнути поставленої цілі, оскільки, як підкреслював В. Липківський, “без певної підготовки знизу випадкова і малосвідома людність, хоч і занадто палка, не є певною підставою для церковного будівництва”. Митрополит виклав свої погляди щодо Церкви загалом та УПЦ, зокрема. Він накреслив головні підвалини, на яких повинно відбутися відродження УПЦ. В.

Липківський не оминув питання про всенародну висвяту ієрархії УАПЦ. На думку митрополита, цим актом УАПЦ викликала проти себе ворожість єпископату, висвяченого традиційним способом, однак він все ж таки не наважився оголосити їй анафему. З цього часу вже не вживання української мови та автокефалія стали предметом критики з боку єпископату, а ієрархія

УАПЦ утворена без участі єпископів [288, с.27].

Архієпископ Костянтин (Кротевич) є автором статті „До ідеології У.А.П.Ц.», вміщеної в періодичному виданні УАПЦ „Церква й Життя”. У ній викладені та обґрунтовані головні підвалини УАПЦ: відокремлення Церкви від держави, соборноправність, українізація, християнізація, автокефалія та єднання всіх Церков [437]. Обставинам існування Церкви в державі та її відокремленню присвячена стаття архієпископа Миколая (Пивоварова) [477].

Головний ідеолог УАПЦ, благовісник В. Чехівський у своїй публікації „Основа визволення церкви від „князівства тьми віку цього” намагався обґрунтувати спосіб висвяти ієрархії УАПЦ [575].

Отже, церковні автори зробили значний вклад у дослідження процесу утворення Української автокефальної православної церкви, обґрунтування правомірності її існування та аналізу головних ідеологічних засад. Ці роботи можна розглядати як специфічний різновид джерел, оскільки їх автори були керівниками та безпосередніми учасниками українського церковно-православного руху.

Радянська історіографія подавала однобоку негативну характеристику Церкві та українському церковно-православному рухові, зокрема. У ній проблема формування помісної національної Церкви лише фіксувалася, але не досліджувалася. Це питання радянськими дослідниками розглядалося через призму боротьби з контрреволюцією та націоналізмом.

Радянській історіографії притаманна позиція, за якою гасло проголошення автокефалії не мало підтримки серед населення, а сама УАПЦ існувала завдяки „петлюрівській адміністрації”. Зокрема, радянський дослідник В.Е. Тітов звинувачував прихильників автокефалії в націоналізмі та сепаратизмі, а витoki самої ідеї вбачав у середовищі націоналістично налаштованої інтелігенції, яка намагалася відділити Україну від Росії. Вона зуміла використати політичний момент в країні й надати церковним справам національного забарвлення. Духовенство, яке очолювало і підтримувало церковно-православний рух, кваліфікувалося як збурене проти РПЦ священство, а учасники церковно-православного руху звинувачувалися у „націонал-шовінізмі” та „буржуазному демократизмі”.

Радянські історики звинувачували церковно-православний рух у тому, що серед його учасників було чимало колишніх вояків та офіцерів армії УНР, членів українських політичних організацій, а також прошарок куркулів, що вело до економічного підриву заходів радянської влади. Такий склад УАПЦ був доказом її контрреволюційності.

У 20-х рр. були видані збірники праць на атеїстичну тематику, в яких містилися статті з антирелігійної тематики Г.Плеханова, А.Луначарського, П. Лафарга, а також статті, де на аналітичному рівні здійснювалося звинувачення автокефалістів [378, 505]. У збірнику „Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы” уміщена стаття А. Хвилі, присвячена автокефалії. Вона розкриває ставлення радянських дослідників до автокефальної Церкви. Прихильники автокефалії звинувачувалися у поширенні та загостренні національної ворожнечі, використанні релігії для націоналістичної боротьби, в

прагненні залучити до неї інтелігенцію, втручання у громадські справи, вихованні нових кадрів для боротьби з радянським ладом. Головна мета автокефалістів вбачалася у створенні буржуазної республіки.

Радянська історіографія розглядала УАПЦ такою ж ворожою інституцією як і РПЦ. Якщо РПЦ мріяла про відновлення єдиної Росії на чолі з династією Романових, то автокефалісти, в свою чергу, прагнули відбудувати єдину соборну Україну „від Сяну до Кубані під прапором Петлюри”, що, на переконання дослідників, є не кращим [568, с.31].

У цьому ж збірнику вміщена стаття В. Уласевич на цю ж тематику [553]. Авторка розглядає учасників церковного руху за автокефалію як дрібнобуржуазне українське населення та інтелігенцію, пов'язаних з петлюрівцями.

Серед публікацій 1920-1930 рр., які певною мірою стосуються українського церковно-православного руху, відносно краще документованіші та менш тенденційніші ніж інші, є праці Ю. Самойловича [517], Б. Кандідова [422, 423, 424, 425, 426], І. Сухоплюєва [538].

Радянський історик Б. Кандідов є автором близько 25 окремих праць, присвячених викривальній антирелігійній тематиці. Він вбачав у релігії небезпечного ворога, православну Церкву розглядав як знаряддя царського уряду [424], а духовенство звинувачував у веденні запеклої контрреволюційної агітації [426]. Попри це, в його роботах містяться факти та події, про які подальша радянська історіографія не згадує. Також автор використовував при написанні своїх робіт чисельні архівні матеріали, про що зазначається на титульних аркушах багатьох його видань. Зокрема, у них висвітлюються соціально-політичні умови, в яких розгортався український церковно-православний рух, хоча інформація про сам рух є незначною.

Інший дослідник, професор Інституту червоної професури, завідувач Ліквідкому Наркомюсту УСРР І. Сухоплюєв у своїх працях розглядав Церкву як одну із найвагоміших підвалин царського ладу, по якій Жовтнева революція нанесла потужний удар.

У своїй праці „Українські автокефалісти” він з'ясовує питання походження українського церковно-православного руху та автокефалії. На його переконання, церковна незалежність та політична самостійність української держави – це дві складові єдиного цілого, які мають спільне джерело походження. Він звинувачує прихильників автокефалії, ідентифікуючи їх з петлюрівцями, у прагненні відокремити Україну від СРСР і створити незалежну самостійну державу [542, с.18]. Український церковно-православний рух, який характеризується як дрібнобуржуазний, його керівники звинувачувалися у прагненні залучити на свій бік українське селянство, надати руху політичного характеру і стати на чолі контрреволюції з метою повалення робітничо-селянської влади.

І. Сухоплюєв видав також кілька збірників законів про релігію та Церкву [539, 540, 541]. У них подано систематизоване чинне законодавство та практика в галузі відокремлення Церкви від держави. Автор вказував на відмінність законодавства про свободу віросповідання у СРСР та

західноєвропейських країнах. Так, радянське законодавство визначало свободу як релігійної так і антирелігійної пропаганди. Саме цим і відрізняється „свобода сумління”, яку задекларувала радянська влада від „свободи сумління”, що існує в капіталістичних державах [539, с. 15].

Праці І. Сухоплюєва містять деякі фрагментарні відомості про перебіг українського церковно-православного руху. Він, зокрема, намагався пояснити появу цього релігійного руху економічною кризою, яка змушувала населення шукати втіхи від злободенної реальності у зверненні до релігії. Інформативним є виклад програмних положень українських політичних партій щодо релігії та Церкви. Він фактично єдиний серед радянських дослідників, який виклав фактологічний матеріал по церковному Собору Київщини 22-26 травня 1921 р., хоча діяльність церковного з'їзду оцінюється ним негативно, а постанови, прийняті на ньому, зокрема про створення духовних навчальних закладів, як такі, що суперечать радянському законодавству [543].

Радянська влада залучала до ідеологічної боротьби з Церквою і діячів культури. Зокрема, поет В. Еллан (Блакитний) є автором двох статей „Церква чи щось інше” та „Зле приладжена машкара”, надрукованих у харківських „Вістях” ВУЦВК у 1922 р., а також окремою брошурою [388]. Він звинувачував „жовто-блакитний клерикалізм” у контрреволюції, прихованої під „машкарою народної церкви” та намаганні повалити радянську владу [389].

Після так званої „самоліквідації” УАПЦ у 1930 р. та процесу над Спілкою Визволення України, у приналежності до якої були звинувачені діячі українського церковно-православного руху, радянська історіографія даної теми практично припиняє свій розвиток.

Відновлення інтересу до цієї тематики у 60-х рр. було пов'язано із активною діяльністю осередків УАПЦ за кордоном. Українська діаспора, об'єднана у численні парафії УАПЦ у країнах Західної Європи і Північної та Південної Америки, на міжнародному рівні піднімала проблему порушення принципу свободи совісті в Радянському Союзі.

Однак, роботи радянських істориків 60-70-х рр. характеризуються антицерковною спрямованістю, упередженим ставленням до проблеми, базуються на оцінках вироблених раніше [369, 402, 403, 419, 576]. Наприкінці 80-х рр. з'явилося перше спеціальне дослідження історії утворення та діяльності УАПЦ. Це дисертаційна робота Н. Бевзюк [362]. Однак, оцінки дані в ній суттєво не відрізняються від вироблених її попередниками раніше.

Отже, радянська історіографія характеризується критичним підходом до інституту Церкви та церковно-православного руху. Публікації на цю тематику відзначаються загальним звинувачувальним, викривальним, антирелігійно-пропагандистським підходом. Церква розглядається як контрреволюційна інституція, зняряддя у руках царського уряду, яка живе реставраційними монархічними ідеями і саботує дії радянського уряду. У роботах радянських дослідників більша увага приділялася самій УАПЦ, ніж процесу її утворення та причинам, які вели до цього. Хоча й ті праці, які стосувалися самої УАПЦ

містять мало фактичного матеріалу і не вирізняються зваженим об'єктивним підходом.

Радянською історіографією український церковно-православний рух розглядався як розкол в РПЦ. Мета його вбачалася у відновленні державної незалежності України, а керівники та учасники – як петлюрівці. Оцінка, яка давалася йому, мало чим відрізнялася від загального ставлення до Церкви. Таким чином, радянська історіографія сформувала негативний образ УАПЦ і українського церковно-православного руху. А самі роботи за змістом і спрямованістю характеризуються однотипністю та мають виражений антицерковний характер.

Важливе значення має закордонна українська історіографія. Дослідженням історії церковно-православного руху займалися українські історики-емігранти як за межами України, так і в Західній Україні у міжвоєнний період. У 20-30-х рр. центрами церковно-історичних досліджень були Український Науковий Інститут у Варшаві, де працював О. Лотоцький. Теологічний (Православний) Факультет Варшавського університету згуртував навколо себе таких видатних дослідників як І. Огієнко, Д. Дорошенко, В. Біднов, В. Заїкін. У Крем'янці діяла Православна Духовна Семінарія, що також виступала осередком досліджень історії УПЦ.

Після закінчення Другої світової війни осередками дослідження історії українського церковно-православного руху стали переважно в країнах Західної Європи та Америки: Мюнхен та Інгольштадт (Німеччина), Лондон (Велика Британія), Вінніпег, Торонто (Канада) та Бавнд-Брук (США). У цих містах знаходяться представництва УАПЦ в еміграції. З Інституту для дослідження СРСР у Мюнхені виходили роботи на історико-церковну тематику. Це, зокрема, роботи Н. Теодоровича та Н. Полонської-Василенко [485, 486, 487, 544]. Потужним видавничим центром є також Братство імені митрополита Василя Липківського в м. Бавнд-Брук.

У 20-х роках ХХ ст. за кордоном з'являються перші праці, які містять інформацію про український церковно-православний рух. Одним із перших, хто звернувся до дослідження цього питання, був видатний вчений, державний та церковний діяч І. Огієнко. Його робота „Світовий рух за утворення живої народної національної церкви” вийшла у світ у 1921 р. у Тернові. У ній дослідник розглянув релігійний рух за демократизацію та націоналізацію Церкви, що охопив країни Центральної та Східної Європи, у тому числі й Україну. У своєму дослідженні він торкнувся особливостей релігійних рухів, які мали місце в Чехії, Польщі, Югославії та інших слов'янських та неслов'янських народів. Він з'ясував притаманні їм та об'єднуючі їх спільні риси, зокрема демократизацію церковного управління шляхом проведення церковних реформ, запровадження виборності духовенства, залучення мирян до вирішення церковних справ, націоналізацію Церкви через вживання національних мов та національну ієрархію, а також наближення Церкви до умов сучасного життя суспільства, шляхом відміни застарілих канонів. Цінним є те, що І. Огієнко вдався до порівняння українського церковного руху із світовим. На його думку, український

церковний рух вирізнявся своїми розмірами, випереджав світовий релігійний рух у сфері націоналізації Церкви, але стосовно наближення її до сучасних потреб розвитку та життєдіяльності суспільства значно відставав від релігійних рухів, які протікали в інших країнах [464].

Крім того, І. Огієнко є автором численних досліджень, присвячених історії української Церкви. У них він доводив право УПЦ мати не лише на автокефалію, а й власного патріарха [465, 467].

До публікацій, які стосуються теми і вийшли невдовзі після організаційного оформлення УАПЦ, відносяться статті В. Липинського, розміщені в часописі «Америка» від 1923 р. В них автор вдається до аналізу руху за автокефалію, критично оцінюючи певні його аспекти [440]. Зокрема, дослідник аналізує питання можливості автокефалії без наявності державності та її доцільності. На думку В. Липинського, підпорядкування УПЦ спільному для всіх чи принаймні кількох православних Церков патріарху була б оптимальнішою, ніж автокефалія. Але залежність патріарха від світської влади, ворожої інтересам української нації може стати джерелом небезпеки та руйнівних конфліктів між українською світською владою та духовною владою [440, с.97].

Видатний історик Д. Дорошенко у праці „Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу” характеризує стан православної Церкви, яка в умовах існування в Російській імперії була змушена виконувати функцію наглядача за поліцейсько-бюрократичним режимом та стала знаряддям русифікаторської політики. Слушною є думка дослідника про те, що царському уряду не вдалося зрусифікувати українське духовенство, представники якого взяли активну участь у національно-визвольному та церковному рухах 1917-1920-х рр. [404, с.50]. У роботі значна увага приділена висвітленню державно-церковних відносин за часів Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, діяльності міністра ісповідань Директорії на еміграції. Автор приходить до висновку, що українська державність недооцінювала український церковний рух і не надала йому належної підтримки. Також дослідник зосередив свою увагу на Всеукраїнському соборі 1918 р. Певні аспекти історії православної церкви в Україні Д. Дорошенко висвітлює і в інших своїх роботах, але вони так само стосуються здебільшого церковної політики українських урядів [405, 406].

Особливий інтерес мають праці церковного діяча, професора В. Біднова. Розглядаючи церковне життя в Україні в період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., вчений приходить до висновку, що рух за автокефалію породжується історичними умовами життя народу, а не канонами [380, с.8; 381, 382]. На його переконання, державна самостійність та церковна незалежність пов'язані між собою, і одна передуює або викликає другу. Дослідник схвально оцінив діяльність другої ВПЦР, наголосив на важливій ролі, яку відіграла організація українських православних парафій для підвищення духовно-морального рівня народу. Він також один з небагатьох дослідників, які торкнулися діяльності Кирило-Мефодіївського церковного братства, що діяло в Кам'янець-Подільську. Роботи В. Біднова містять

важливий матеріал, який, в першу чергу, стосується діяльності міністра ісповідань І. Огієнка.

Цінними для висвітлення історії УПЦ є праці вченого, громадсько-політичного діяча, другого міністра ісповідань гетьманського уряду П. Скоропадського О. Лотоцького [351, 352, 447, 448, 449]. Дослідник зосередив свої наукові пошуки на дослідженні українських джерел церковного права та автокефального устрою. Хоча його роботи містять небагато фактологічного матеріалу про перебіг церковно-православного руху, вони мають важливе значення для розуміння сутності автокефалії, підстав її надання, принципів взаємозв'язку між політичним та церковним устроєм. О. Лотоцький розглянув головні засади автокефальних церков, а також розкрив історичні факти їх втілення в церковний устрій, таким чином, створивши цілісну концепцію церковно-правових засад автокефалії.

Розглядаючи утворення Української помісної православної церкви в загальноправославному контексті, автор доводив, що боротьба за церковну незалежність не може бути єрессю. Надаючи провідну роль у проголошенні автокефалії державі та вказуючи на безпосередній зв'язок церковної незалежності з державною, О. Лотоцький вбачав причину поразки боротьби за автокефалію у нестабільності української державності.

На особливу увагу заслуговує праця видатного історика Церкви професора І. Власовського “Нарис історії Української Православної Церкви”, один із розділів якої присвячений українському церковно-православному рухові. Ця робота є одним із найповніших викладів історії церковного руху в Україні у 1917-1921 рр. У ній детально висвітлено перебіг подій церковного життя в Україні після Лютневої революції: єпархіальні з'їзди, утворення та діяльність ВПЦР, Собор 1921 р. Автор критично підходить до способу хіротонії митрополита Василя Липківського та канонічності церковних реформ, затверджених на Соборі 1921 р. Однак, радикальні кроки представників українського церковно-православного руху дослідник пояснює небажанням проросійськи налаштованої ієрархії йти на взаємні поступки. Історик поділяє висновок О. Лотоцького про те, що найбільшою перешкодою до встановлення автокефалії була нестабільність Української держави.

І. Власовський у своїх роботах чимало уваги приділив висвітленню державно-церковних відносин за часів Директорії УНР, проголошенню закону про автокефалію УПЦ від 1 січня 1919 р., діяльності дипломатичної місії на чолі з О. Лотоцьким у Константинополі [398, 399]. Торкнувся дослідник і такого непростого питання як історико-канонічних підстав та церковно-історичної практики проголошення автокефалії. На його думку, прагнення до автокефалії було продиктоване і стало актуальним у церковно-релігійному житті українського народу в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. головним чином бажанням звільнитися від панування в Церкві іноземної ієрархії [398, с.8].

Підсумовуючи внесок українських істориків Церкви О. Лотоцького та І. Власовського, варто погодитись із думкою Т. Євсєєвою про те, що ці два фахівці найбільше вплинули на формування сучасної української

позаконфесійної історіографії [414, с.66].

Не залишила поза своєю увагою питання виникнення УАПЦ і видатна дослідниця Н. Полонська-Василенко. У своїй двотомній праці „Історія України” вона висвітлила деякі аспекти історії УПЦ, хоча вони безпосередньо не пов’язані з церковно-православним рухом 1917-1921 рр. Однак у її науковому доробку є праці, які мають пряме відношення до теми нашого дослідження. Це, зокрема, робота написана для Інституту по вивченню СРСР у Мюнхені „Історичні підвалини УАПЦ”. У ній дослідниця, подала стислий виклад історії українського церковно-православного руху, починаючи з 1917 р. і до ліквідації УАПЦ у 1930 р. У іншому своєму дослідженні „Українська православна церква до 1917 р.” дослідниця торкнулася особливостей УПЦ, які були притаманні їй у минулому.

Н. Полонська-Василенко поділяла твердження О. Лотоцького про те, що основи автокефалії лежать в первісному устрої Церкви [486, с.5]. Оцінюючи УАПЦ як видатне історичне явище в історії православної церкви в Україні, дослідниця вважала, що боротьба українського народу за церковну незалежність не припинялася протягом майже тисячоліття, починаючи від періоду Давньоруської держави і набувала різних форм. На переконання Н. Полонської-Василенко, прагнення до автокефалії, яке відповідало національній самосвідомості українського народу, проявилось у виникненні УАПЦ, її стихійності, емоційності, яка переважала над державною урівноваженістю, характерної для доби Гетьманату П. Скоропадського. Саме в цьому криється велике історичне значення УАПЦ [487, с.26].

Присвятив проблемі утворення УАПЦ спеціальні публікації головний редактор Енциклопедії Українознавства, професор А. Жуковський [412, 413]. У них він торкнувся передумов та процесу утворення УАПЦ, визначив її місце та роль в історії українського народу. Нетрадиційний спосіб висвяти митрополита Василя Липківського вчений розглянув як невідповідний канонам, але пояснив цей вчинок небажанням російських єпископів висвятити українську ієрархію.

Не залишив поза увагою проблему утворення УАПЦ основоположник такої релігієзнавчої сфери як етнологія релігії А. Річинський. Його дослідження, присвячене проблемам української релігійної свідомості, вийшло у світ у 1933 р. у Володимирі-Волинську. Книга була написана на замовлення редакції Літературно-Наукового Вісника. Він повинен був дати огляд появи УАПЦ та визначити її місце та роль в українському національному житті.

Рух, який призвів до утворення УАПЦ, А. Річинський розглядає як церковно-національну революцію 1917-1921 рр. У ній він намагався розмежувати поодинокі революційні етапи й перевірити їхню законність відповідно до існуючих норм церковного права та історичних прикладів [506, с.74]. На думку дослідника, першим революційним актом, з якого розпочалася справжня церковна революція, було прийняття резолюції ВПЦР від 5 травня 1920 р., відповідно до якої проголошувалася автокефалія УПЦ та відбувся вихід українських православних парафій з-під підпорядкування київському

єпископату. Другим революційним кроком, якому дослідники приділяють значно більше уваги, стала хіротонія митрополита Василя Липківського. А. Річинський вважав, що такі кроки були цілком виправданими і відповідали церковному праву [506, с.82, 92].

До кола визначних дослідників історії УАПЦ відноситься канадський вчений, професор Карлтонського університету Б. Боцюрків. Його праці носять аналітичний характер і присвячені генезису УАПЦ, передумовам та рушійним силам українського церковно-православного руху [390]. Займався Б. Боцюрків і проблемами дослідження історії релігії та Церкви в Україні в міжвоєнний період [391].

Вчений вважав, що церковний рух за автокефалію був зумовлений українським націоналізмом, церковним радикалізмом та фундаменталістським релігійним запалом [500, с.588]. Дослідник розглядав УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським як нову Церкву, яка розірвала канонічні зв'язки з іншими православними церквами, причому, дотримуючись основ православ'я. Цінним є те, що при написанні своїх робіт, автор використав значне коло матеріалів, відкладених у бібліотеках провідних університетів та наукових установ країн Західної Європи та Америки.

До сучасної закордонної історіографії слід віднести роботи дослідниці О. Хомчук. У них вона розглядає питання природи та структури православної Церкви, засад церковної автокефалії згідно канонічних вимог, історичні шляхи утворення автокефальних церков. Також побіжно торкається історії утворення УАПЦ 1921 року.

Закордонна українська конфесійна історіографія також висвітлює деякі питання перебігу українського церковно-православного руху. Характерною для неї особливістю є зосередження дослідників на проблемах пов'язаних із нетрадиційним для православної Церкви способом висвяти ієрархії УАПЦ 1921 р. Перша праця на цю тематику була видана ще у 1922 р. на території радянської України в Харкові В. Чехівським під назвою „За Церкву, Христову громаду, Проти Царства тьми”. Згодом вона була перевидана вже за кордоном у Німеччині (1947) та США (1974).

Серед мемуарних матеріалів, опублікованих за кордоном слід відзначити спогади священника П. Корсуновського про перші роки українського церковно-православного руху, які були надруковані в часописі УПЦ в Америці „Дніпро” 1925 року.

У 1926 році у Володимирі-Волинському вийшла наступна робота анонімого автора, присвячена походженню та благодатності ієрархії УАПЦ [493]. До питання відновлення церковної ієрархії УАПЦ звернувся учасник національного церковного руху, протодиякон митрополита Василя Липківського, голова ВПЦР (1924-1926 рр.) В.Потієнко у своїй, за висловом автора, історичній записці [492].

Архієпископ Канадійський і Всеамериканський, учасник Собору УАПЦ 1921 року Іван Теодорович є автором спеціальної роботи з приводу благодатності ієрархії УАПЦ.

Іншим питанням, які є предметом висвітлення стали головні засади організації УАПЦ. Їх висвітлив у своїй роботі Данило Святогірський [518]. Церковному устрою в Україні присвячена публікація єпископа Лубенського та Миргородського Сильвестра [521]. До конфесійних видань відносяться роботи, видані представниками другої хвилі еміграції, яка пов'язана з існуванням УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського). У повоєнний період таборового існування УАПЦ у Німеччині (1946 р. - середина 50-х рр. ХХ ст.) з цієї ж проблеми були видані теоретичні праці стосовно устрою УАПЦ. Це книги колишнього архієпископа Подільського УАПЦ, а згодом архієпископа Канадійського і Всеамериканського, учасника Собору УАПЦ 1921 року Івана Теодоровича.

У 1975 р. у Чикаго Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського видало збірник, присвячений 50 літтю відродження УАПЦ та пам'яті автора І. Гаращенка. У ньому вміщені матеріали до історії УАПЦ та, зокрема, твори та доповіді І. Гаращенка [273].

У діаспорі в різні роки виходили періодичні органи УАПЦ: «Рідна Церква», «Відомості Генерального церковного управління УАПЦ у Великій Британії», «Праця й життя» в Австралії, газета «Дніпро», яка виходила у Чикаго, «Український православний календар», на сторінках якого українські закордонні дослідники уміщували матеріали про УАПЦ 20-х років та її діячів.

Сучасна українська історіографія почала формуватися в кінці 80-х – початку 90-х рр. У цей час з'являються наукові праці, присвячені дослідженню визвольних змагань 1917-1920 рр. в Україні, біографій політичних, громадських і церковних діячів України. У цей же час були захищені кілька дисертаційних досліджень, присвячених історії утворення та діяльності УАПЦ [362, 363].

На початку 90-х рр. вийшли друком кілька збірників, в яких побіжно розглядається український церковний рух і утворення автокефальної церкви. Матеріали цих збірників носять оглядовий характер [421, 550].

Окремо слід відзначити збірник статей, виданий у 1997 році з нагоди вшанування 75-річчя Всеукраїнського православного церковного собору 1921 р. УАПЦ. Він став своєрідним підведенням здобутків у дослідженнях історії змагань за утворення автокефальної церкви в Україні [552].

Чимало сучасних дослідників звертається до вивчення процесів виникнення і еволюції різних моделей державно-церковних відносин в Україні під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Вивченню проблеми стосунків між Церквою і державою присвячено праці Василя Ульяновського, зокрема “Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради)” та “Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)”.

Про становище православної церкви за часів Директорії УНР йдеться у праці історика Богдана Андрусишина [372]. У ній розглянуто державну політику щодо Церкви періоду Директорії УНР, органи керівництва, заходи по визнанню автокефалії УПЦ Вселенським патріархом.

До організації державного управління церковними справами в Українській Державі П. Скоропадського звернувся у своїй роботі молодий дослідник У.Б. Хаварівський [564]. Організації управління православною Церквою в Українській Державі присвячена публікація А. Стародуба [532]. Він також звернувся до розгляду питання участі єпископів-українців у церковно-православному русі в 1917-1921 рр. [533].

Зосередив увагу на висвітленні взаємовідносин Церкви та держави за часів радянської влади, політиці більшовицької партії щодо релігії В. Пашенко [473]. Цій темі присвячено наукові розробки А.Киридон та В. Силантьєва.

Сучасні дослідники Володимир та Богдан Сергійчуки висвітлили та подали оцінку діяльності посольства УНР в Туреччині в період національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр. щодо визнання автокефалії УПЦ.

Малодосліджену проблему розвитку українського церковно-православного руху кінця XIX – початку XX ст. розглядає доктор історичних наук, професор Запорізького університету Федір Турченко [548, 549]. Він, зокрема, наголошує на самобутніх рисах церковного життя в Україні, які сформувалися до середини XVII ст. Дослідник разом із О. Ігнатушею застосував новий концептуальний підхід до дослідження історії виникнення УАПЦ. Вони розглядали національний церковний рух як складову частину українського національного руху, в якому брали участь всі прошарки суспільства, у тому числі й духовенство [549, с.166]. На думку істориків, нерозв'язаність національного питання позначилась на державно-церковних відносинах і створила умови для розгортання національного руху в середині Церкви. До причин виникнення церковного руху напередодні революції 1917 р., його розвитку звернулися у своїх публікаціях Н. Шип [578] та Л. Пилявця [479].

Створенню та діяльності ВПЦР, проблемі набуття власної церковної ієрархії, біографіям видатних діячів українського церковного руху, зокрема В. Чехівського та Н.Шараївського, присвячено публікації І. Преловської [494, 495, 496, 498]. Дослідниця також проводить численні джерелознавчі дослідження з історії Української автокефальної православної церкви, займається пошуком нових архівних матеріалів з історії Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ.

Розгортанню національного церковного руху в регіонах та створенню перших українських громад, присвячено публікації З.Яненко [584], Н.Бурчака [394], Б.Савчука [513]. Спеціальна монографія, краєзнавча за своїм характером, А. Зінченка стосується УПЦ на Поділлі [415].

Дотичними до історії українського церковно-православного руху є дослідження, присвячені діяльності комісара міністерства ісповідань О.Г. Лотоцького по впровадженню та визнанні автокефалії Вселенським патріархатом. Це зокрема, публікації О. Дудко [409] та В. Швидкого [577].

Значний інтерес у дослідників викликають постаті видатних церковних діячів. До дослідження постаті видатного громадсько-політичного та церковного діяча, благовісника УАПЦ В. Чехівського звернулася І.

Преловська [496]. Репресіям радянської влади щодо Церкви, ув'язненням єпископату присвячено публікації С. Білоконя [384, 385].

А. Зінченко є автором монографії, присвяченої діяльності та творчій спадщині митрополита УАПЦ Василя Липківського. В цій роботі показано роль В. Липківського в українському церковному русі, в організації та формуванні ідейних підвалин УАПЦ. Монографія містить чимало інформації про перебіг церковного життя в Україні в період національно-визвольних змагань [416]. Дослідник вважає, що рух за відродження національної Церкви мав давні історичні корені й спирався на споконвічні традиції громадського й духовного життя українського народу [415, с.19].

Значна увага дослідників приділяється ВПЦС 1921 р. Цій темі присвячено публікації А. Зінченка [417], І. Преловської [501, 502, 503], Л. Пилявця [478].

Так, А. Зінченко розглядає Собор 1921 р. як вершину українського церковно-визвольного руху. На думку дослідника, Собор 1921 р. став історичним рубежем між церковним рухом та автокефальним статусом національної православної Церкви [417].

Л. Пилявець детально висвітлив склад учасників Собору та проблеми, які на ньому розглядалися. Він проаналізував ухвали та постанови, які були прийняті Собором і згодом видрукувані у двох частинах. Дослідник розглядає рішення Собору як доленосні, які піднесли українську Церкву на якісно новий рівень її розвитку [478, с.63].

Отже, аналіз джерельної та історіографічної бази дослідження дає підстави зробити наступні висновки. По-перше, процес розгортання українського церковно-православного руху 1917-1921 рр. достатньо добре представлений в архівних матеріалах. Джерельну базу поставленого питання становлять як опубліковані, так і неопубліковані документи й матеріали. Важливе значення для дослідження мають неопубліковані архівні джерела. Серед них виділяють дві групи: архівні фонди церковних організацій і установ та фонди державних органів. Найбільш різнопланову картину розгортання українського церковно-православного руху створюють документи, що зберігаються в Ф. 3984 ЦДАВО України під назвою “Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий”. Матеріали цього фонду, а також документи державних органів зі справ релігії, теоретичні праці керівників та ідеологів УАПЦ, спогади та епістолярна спадщина створюють різнопланову картину розвитку церковно-православного руху та процесу організаційного оформлення УАПЦ.

По-друге, підсумовуючи розвиток наукової розробки питання, яке стосується перебігу українського церковно-православного руху 1917-1921 рр., слід зазначити, що протягом ХХ ст. склалося кілька самостійних напрямів історіографії визначеного питання. Паралельно, доповнюючи один одного, розвивалися два напрями: церковний, який можна поділяти за конфесійною приналежністю дослідників, та світський, який поділяється на радянську, українську емігрантську та сучасну наукову історіографію. Особливої уваги заслуговують праці керівників та ідеологів українського церковно-

православного руху В.Липківського, Н.Шараївського, В.Чехівського, які хоч і містять певні суб'єктивні оцінки, однак допомагають зрозуміти ті чинники, які спонукали прихильників автокефалії УАПЦ до революційних дій.

По-третє, варто відмітити, що сучасні дослідники більшу увагу звертали на період самого існування УАПЦ, тобто від її утворення у 1921 р. і до надзвичайного церковного собору в 1930 р., на якому було проголошено самоліквідацію УАПЦ. Значний інтерес у науковців викликає проблема державно-церковних відносин, діяльності урядових установ із релігійних справ українських урядів, політики радянської влади щодо релігії та Церкви.

У той же час, питання діяльності ВПЦР, утворення українських православних парафій, їх кількісний склад, роль керівників українського церковно-православного руху В. Липківського, М.Мороза, Н. Шараївського та інших церковних діячів в утворенні УАПЦ залишаються малодослідженими.

Таким чином, із аналізу історіографії видно, що проблема українського церковно-православного руху викликає науковий інтерес, але разом із тим є недостатньо дослідженою. Ще залишається чимало пріоритетних напрямів для подальших наукових пошуків. Тому різні аспекти зародження, розвитку та перебігу церковно-православного руху в Україні після Лютневої революції 1917 р. і до утворення на соборі 14-30 жовтня 1921 р. УАПЦ потребують подальшого дослідження.

Розділ 2. Історичні передумови розгортання церковно-православного руху

Революційні події 1917 р., що призвели до ліквідації монархічного ладу та старої системи державного устрою, відкрили нові можливості для розгортання національного руху, який охопив не лише політичне, а й церковне життя. Так, в Україні проблема формування національної держави порушила проблему відродження національної Церкви.

Видатні діячі того часу, які безпосередньо брали участь у громадсько-політичному та культурному житті доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., наголошували на непересічному значенні цього періоду для

життя Церкви. Митрополит Василь Липківський, звертаючись до історії УПЦ, виокремив 1917-1930 рр. в окремий період, кваліфікуючи його як добу відродження Української церкви. Професор Київського університету Св.

Володимира В. Зінківський, описуючи найважливіші церковні й деякі суспільно-політичні події, свідком і учасником яких йому випало стати, так писав про революційні події: “Коли спалахнула революція, вона надзвичайно окрилила церковні кола, які відчували, що для російської Церкви відкривається нова епоха”. [348, с.36] Іван Гаращенко, будучи учасником українського національно-церковного руху, зазначав у своєму щоденнику, що “церковне життя після революції пішло особливими шляхами.” [287, с.76] Таким чином, падіння самодержавного режиму мало значний вплив не лише на політичне життя в країні, а й значно вплинуло на церковну ситуацію в національно-територіальних одиницях колишньої Російської імперії. В Україні в умовах розгортання національно-демократичної революції розвивається церковно-православний рух, який ставив своїм завданням досягнути автокефалії православної церкви в Україні, її соборноправності та українізації.

Про український церковно-православний рух як про реальну силу дослідники говорять із періоду після Лютневої революції 1917 р. [479, с.20; 498, с.25]. Цей рух, будучи породженим революцією, був реакцією на стан справ у Церкві. На думку І.Преловської, сил йому надавали загальне суспільно-політичне піднесення, пробуджений націоналізм та церковний радикалізм [498, с.29]. Нерозв’язаність національного питання позначилася на сфері державно-церковних відносин і створила ґрунт для національного руху всередині самої Церкви. Церковний рух мав на меті відродження національної церковної самобутності та самосвідомості, тому деякі науковці кваліфікують його як складову частину українського національного руху [549, с.166].

Радянські дослідники 20-х років ХХ ст. пов’язували рух за автокефалію УПЦ з політичною самостійністю держави, наголошуючи на спільному ґрунті їх походження [542, с.18].

Звертаючись до характеру українського церковного руху, варто відмітити, що він був за розмахом та складом учасників народним і за запропонованими формами побудови церковного життя – демократичним [417, с.18].

Деякі науковці, зокрема Н. Полонська-Василенко, зазначають, що рух за автокефалію бере свій початок з 1686 р., коли Константинопольський патріарх дав свою згоду на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха [479, с.20]. У середині ХІХ ст. дане питання знову підіймається національно-демократичною громадськістю України, зокрема, у програмі Кирило-Мефодіївського братства висувалася вимога “знесення папської церкви, «домовини України»... й утворення нової творчої живої братської церкви”.

Під час першої російської революції 1905-1907 рр., коли РПЦ вже перебувала в кризовому стані, автокефальний рух знову дає про себе знати. Однак більш точним буде вести мову наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. безпосередньо не про рух за автокефалію, тобто незалежність української Ц

еркви, а про український церковний рух, що прагнув повернення до національних джерел у церковному житті, відновлення колишньої церковної самобутності. Розпочавшись із вимог автономного статусу, соборноправності, українізації богослужіння церковно-православний рух пішов значно далі, вимагаючи автокефалії Української церкви.

Можемо виділити наступні групи історичних передумов виникнення українського церковно-православного руху. Першу групу складають передумови, які пов'язані з втратою церковної автономії Київської митрополії. Друга група передумов церковного руху була пов'язана з існуванням національно-церковної традиції та процесом поглинання української церковної самобутності.

Після офіційного запровадження у 988 р. християнства на Русі в Києві була встановлена митрополича кафедра. Однак церковний устрій та організація часів князя Володимира Великого достовірно невідомі. Професор Є. Голубинський робить припущення, що Церква на Русі на початку була самостійною та незалежною, на чолі з архієпископом. Знавець церковного права, історик О. Лотоцький зазначає, що початкове церковне управління в київській церкві відрізнялося від того, яким воно стало в наступні роки, але його сліди, на думку дослідника, були свідомо вилучені, оскільки не відповідали прагненням грецьких церковних кіл, що очолювали Київську митрополію [448, с.257].

На початку XI ст. Київська митрополія вже остаточно підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Проте дослідники історії православної церкви на Русі ведуть мову лише про номінальну залежність Київської митрополії, зазначаючи, що протягом перебування її під юрисдикцією Константинопольського патріарха ми не зустрінемо проявів втручання останнього у її внутрішнє управління [397, Т.IV., Ч.1., с.37]. Поставляючи митрополитів для Київської митрополії, Константинопольський патріарх надавав усю владу владиці із собором руських єпископів [451, Т.3., с. 233]. Існує думка про те, що права Київських митрополитів були значно ширшими, ніж права грецьких митрополитів. Тому деякі дослідники приходять до висновку про фактичну автокефалію Руської церкви [561, с.74]. Влада Константинопольського патріарха полягала в здійсненні загальної духовно-моральної опіки над митрополією та праві благословення та поставлення Київських митрополитів. Проявом фактичної самостійності Руської православної церкви було те, що патріархи надсилали київським митрополитам листи з олов'яними печатками. Такий порядок був заведений при зверненні до першоієрархів автокефальних церков. До підлеглих митрополитів відсилалися грамоти скріплені восковими печатками [400, с.12; 401, с.270].

Протягом двох із половиною століть від заснування Київської митрополії її очолювали греки. За цей час відомі лише два випадки поставлення на митрополита місцевих людей без погодження з Константинополем. Першим митрополитом українцем став Іларіон. Його було обрано на соборі в Києві у 1051 р. за часів Ярослава Мудрого. У період

правління великого князя київського Ізяслава Мстиславича відбувся у 1147 р. собор у святій Софії Київській, на якому був обраний й висвячений на митрополита Київського Клим Смолятич. Це був другий випадок в історії християнства на Русі, коли митрополиту кафедру обійняв не грек.

Правомірність обрання митрополита собором руських єпископів сумніву не викликає, адже згідно з 28 правилом IV Вселенського Собору, який відбувся у місті Халкедон у 451 р., Константинопольський патріарх мав право лише поставляти або висвячувати митрополитів так званих “іноплемянних областей”. А їх обрання належало до компетенції собору єпископів відповідної митрополії [431, с.63].

Щодо походження ієрархії Руської церкви, то це були переважно місцеві люди. За даними митрополита Макарія (Булгакова), які ґрунтуються на основі літописних джерел, за перші сто років руської ієрархії, серед єпископів було лише три греки [451].

Із послабленням Константинопольської патріархії, яка продовжувала існувати після завоювання Візантії у 1453 р., незалежність Київської митрополії стала ще виразнішою.

Із входженням українських земель до складу литовсько-польської держави постало питання про закріплення прав і вольностей православної Церкви. 1 листопада 1632 р. були підписані й скріплені печаткою короля Владислава IV “Пункти заспокоєння обивателів Корони і Великого Князівства Литовського народу руського релігії грецької”. Згідно з ними володіння Київської митрополії офіційно було поділено на дві частини, кожна з яких управлялася своїм митрополитом: зуніт (греко-католик) і дезуніт (православний). Православний митрополит обирався згідно з стародавнім звичаєм усім народом і поставлявся Константинопольським патріархом. Також православним дозволялося відправляти богослужіння, здійснювати святі таїнства, мати церкви, семінарії, братства.

Тоді ж було обрано й нових ієрархів Київської митрополії: архімандрита Києво-Печерської Лаври Петра Могилу митрополитом Київським, Олександра (Афанасія) Пузину єпископом Луцьким та Йосифа Бобриковича єпископом Мстиславським.

Звертаючись безпосередньо до процесу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату варто відмітити, що тривалий час у науковій історіографії панувала думка про прагнення Б. Хмельницького приєднати Київську митрополію до Московського патріархату слідом за політичним підпорядкуванням держави. Такої думки, із різницею у підходах та висновках, дотримувалися як дослідники з української діаспори, так і вітчизняні вчені дореволюційного та радянського періоду [448, 545, 510]. Однак сучасні дослідники переконують у хибності твердження про намагання Б. Хмельницького підпорядкувати УПЦ московській духовній владі. Гетьман розглядав українську Церкву як необхідний і важливий інститут Української держави. Тому його заходи були спрямовані на збереження та зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, яка перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріарха [566, с.143].

Слід погодитися, що ставлення дрібного духовенства до рішень Переяславської Ради було здебільшого прихильним. Позиція українських ієрархів була іншою. Вони були стурбовані перспективою втратити свої права і свободи, привілеї, церковну та економічну незалежність. Яскравим проявом такої стурбованості був виступ під час зібраної Б. Хмельницьким ради, відомого богослова, черкаського протопопа Федора Гурського. Він, порівнюючи Україну з новонародженим Ісусом, і, вказуючи на те, чим покриті дари, принесені послами від Польщі, Росії та Туреччини, пророкував, яка доля чекає народ. Дари від Росії були вкриті рогожами, отже і “народ, соединившись с москвитянами оденется в рогожки и под рогожки” [545, с.39-40]. Варто б зазначити і той факт, що митрополит Сильвестр Косів не був присутній під час остаточних переговорів Б. Хмельницького у 1654 р. До того ж він відмовився приводити до присяги московському царю своїх дворових людей [567, с.154-155].

У липні-серпні 1654 р. до Москви прибуло посольство від українського духовенства, на чолі з І. Гізелем. Метою цієї дипломатичної місії було підтвердження прав і привілеїв Київської митрополії. Були висунуті, зокрема, наступні положення: про підтвердження загальних прав і привілеїв української Церкви та залишення її під владою Константинопольського патріарха; про пожиттєве затвердження митрополита, єпископів, архімандрита Києво-Печерської лаври та про вільне обрання після їхньої смерті наступників як духовенством, так і мирянами; про здійснення духовного суду духовними особами з апеляцією до митрополита та його суду [567, с.167-168].

Більш переконливо виглядають конкретні занепокоєння, які виникали у українського духовенства при підпорядкуванні Московської патріархії. Маючи за приклад події, які розгорталися у Білгородській єпархії, коли вона управлялася московськими архієреями Михаїлом, а пізніше Аврамієм. Тут старі київські церковні звичаї та права скасовувалися, а запроваджувалися нові на зразок московської Церкви. Духovenство Київської митрополії турбувала небезпека подібного стану справ і у них. Так, в Білгородській єпархії книги, що друкувалися в київських друкарнях, вилучалися, а: надсилалися нові з Москви, традиційний спів та читання були відмінені, запроваджені на зразок тих, що були в московській Церкві. Хрещення, яке здійснювалося через обливання, було заборонено і впроваджено хрещення шляхом занурення. Також у церквах митрополії були зняті з престолів антими́нси і надані нові патріарші [266, с.61].

Московському патріарху Іоакиму було направлено списки з листів, що були подані гетьману особами, які зібралися в Києві для обрання митрополита. У листах було подано виклад причин, через які виборці не хотіли погодитися на зміну юрисдикційного статусу Київської митрополії. Вони стосувалися вірогідного скасування стародавніх прав і привілеїв, якими користувався Київський митрополит, і які засвідчували його особливий статус. Непокоїла українське духовенство й відсутність у московських митрополіях типографій.

Після Переяславської Ради (1654 р.) склалася ситуація, яка викликала занепокоєння в українського духовенства. Вона була пов'язана з тим, що

царизм кваліфікував рішення Ради як повернення до Росії раніше втрачених земель. Таке трактування стосувалося й Київської митрополії. Виходячи з цього, царські урядники втручалися в справи, які належали до компетенції Київського митрополита, намагалися будувати на церковних землях оборонні споруди, проводили роботу по розчленуванню території митрополії. Так, фактично в односторонньому порядку, три єпархії, розташовані не на українських землях, але які підлягали юрисдикції Київського митрополита, були підпорядковані московській духовній владі: Смоленська, Мстиславсько-Могилівська та Полоцька.

Спроби підпорядкувати Київського митрополита патріарху російської Церкви були здійснені після смерті Сильвестра Косова й обрання його наступником Луцького єпископа Діонісія Балабана в 1657 р. Слід наголосити, що гетьман І. Виговський навіть не повідомляв Москву про вибори митрополита. Однак, як відмічає І. Огієнко, на нього чинився тиск із метою відмовити його від наміру посилати новообраного митрополита для затвердження до Константинополя [467, с.171-172]. Й самого митрополита, котрий прийняв хіротонію на сан у Яссах, намагалися схилити бити чолом царю та патріарху Никону. Діонісій Балабан відповів, що з часу хрещення Русі київські митрополити приймали благословення від Константинопольських патріархів. Коли І.Виговський остаточно відійшов від Москви і став налагоджувати стосунки з Польщею, митрополит залишив Київ і переїхав до Чигирини.

У жовтні 1659 р. гетьманом Лівобережної України був обраний Ю. Хмельницький. По його обранню були підписані й схвалені царським урядом, розроблені А. Трубецьким Переяславські статті. У цих статтях містилося положення, яке було відсутнє у Березневих статтях 1654. р. про перебування Київського митрополита та всього духовенства під благословенням патріарха Московського. У той час А. Трубецький від імені російського уряду призначив Лазаря Барановича місцеблюстителем Київської митрополії.

Незабаром старшина, усвідомивши, що вона немає права вирішувати таку справу, як зміна юрисдикційного підпорядкування митрополії, відправила посольство з клопотанням про скасування цього пункту [567, с.176-177].

Що стосується Л. Барановича, то він став першим серед українських архієреїв, який звернувся до царя за стверджувальною грамотою на Чернігівську єпископську кафедру. Разом із тим українська ієрархія не збиралася поступатися своїми давніми привілеями. Так, під час Великого Московського Собору, який відбувався у 1666-1667 рр. українське духовенство не поступилося своїми правами. Патріархи Паїсій Олександрійський та Макарій Антиохійський висунули вимогу, щоб під час богослужіння ніхто з російських чи українських архієреїв не мав на митрі хреста. Українське духовенство дало зрозуміти, що саме буде вирішувати як йому чинити, наголошуючи на тому, що ієрархи Київської митрополії мають привілей носіння хреста на митрі від Константинопольського патріарха.

Навіть ніжинський протопоп Максим Филімонович, постать неоднозначна й суперечлива в історичній літературі, будучи виразником прихильних настроїв щодо приєднання до Московської держави, виступив з осудом намірів поставити митрополитом Київським росіянина, всупереч самостійного права вибору.

Провідну роль в остаточному підпорядкуванні Київської митрополії Московському патріархові відіграв гетьманський уряд на чолі з І. Самойловичем.

На той час митрополіча кафедра була вакантною. У жовтні 1684 р. гетьман отримав листа від Московського патріарха Йоакима про необхідність проведення виборів митрополита Київського. Того ж року була відправлена грамота до Константинопольського патріарха від імені російських царів Івана та Петра. У ній повідомлялося, що митрополіча кафедра пустує, і, посилаючись на віддаленість Константинопольського владика та крайню потребу постановити митрополита, прохали, щоб новообраний митрополит, а також його наступники поставлялися в Москві. Не дочекавшись відповіді, Московський патріарх дав вказівку провести вибори митрополита. Влітку 1685 р. в Києві при Софійському соборі було обрано митрополитом Київським Луцького єпископа Гедеона Святополк-Четвертинського, якого самого, до речі, на самому Соборі не було [266, с.56-57]. Також на Соборі було мало представників духовенства. Не був присутнім і Л.Баранович. Після сповіщення про обрання його на митрополічу кафедру єпископ Гедеон заявив про неможливість східних патріархів захистити православ'я й бажання отримати посвяту від Московського патріарха [545, с.103].

Така заява викликала занепокоєння у духовенства, котре не наважувалося самостійно вирішувати питання переходу Київської митрополії у відання патріарха. Крім того, на думку учасників собору, питання зміни юрисдикції митрополії належало виключно Константинопольському патріарху. Висловлювалася думка про можливі негативні наслідки для православних Польщі при розриві з Константинополем, оскільки таким чином у польського уряду з'явиться більше шансів схилити населення до унії. Духovenство побоювалося бути позбавленим при переході до Московського патріарха своїх привілеїв. Викликало занепокоєння заборони вільного обрання митрополитів у Києві і їхнє призначення патріархом, як це робилося у Московській державі; суд митрополита перестане бути найвищою інстанцією у справах духовних; зміни місця перебування митрополита, оскільки за існуючим у північно-східній церкві звичаєм Київський митрополит змушений був би почергово перебувати біля Московського патріарха; втрата давніх привілеїв Київських митрополитів, вилучення з титулу митрополита слів "всія Русі", київський владика змушений буде носити білий клубок (з 1564 р. митрополити московської Церкви повинні були носити білий клубок [261, с. 333]); непокоїло можливе закриття друкарень [266, с.59].

Сучасні дослідники М. Харишин та В. Мордвінцев заперечують висловлювання дореволюційних та дослідників із діаспори про те, що це був протест з боку духовенства щодо зміни підпорядкування [566, с.172].

Фактично українське духовенство висунуло свої умови, при виконанні яких воно погоджувалося на зміну канонічного статусу Київської митрополії. Собор погодився перейти під підпорядкування Московського патріарха, але наголосив, що ця справа повинна бути розпочата не самим київським духовенством, а йти від Царгородського владика [266, с.58-59]. Наприкінці липня 1685 р. до Москви були направленні посланці. Вони повинні були передати Московському патріарху та царям спільні побажання українського духовенства та гетьмана щодо підтвердження прав української Церкви. Ці побажання зводилися до наступних пунктів: звернення до Константинопольського патріарха з приводу передачі Київської митрополії під управління Московського патріарха беруть на себе московські царі та патріарх; зробити це вони повинні якомога швидше, щоб не допустити розколу митрополії та заспокоїти сумління новообраного митрополита, котрий свого часу присягнув Константинопольському владіці; залишити за митрополитом титул екзарха Царгородського патріарха і, щоб йому підпорядковувалися всі православні Польщі; відносини між патріархом та митрополитом будувалися наступним чином: “митрополит лише приймає благословення і постановлення, а в суд його митрополії патріарх не вступає і ніхто від них до патріарха не ходить з цим”; визнання Київського митрополита вищим серед усіх руських митрополитів; Київському митрополиту підпорядковуються усі попередні чини та установи – єпископії, архимандрії, ігуменства, монастирі й церкви; йому підлягають усі маєтності на правому березі Дніпра; збереження права вільно друкувати книги в Києво-Печерській лаврі та інших друкарнях та вільно навчатися наукам “грецькою та латинською мовами”; свобода вільного обрання митрополита, який до смерті займає свою кафедру; збереження за митрополитом його особливих прав: носити на митрі хреста, а також носити хрест перед митрополитом [266, с.222].

Гетьман прохав дати грамоту, в якій були б підтвердження широкій автономії Київської митрополії. Від імені царів Іоанна й Петра та царівни Софії гетьман І. Самойлович отримав грамоту, в якій повідомлялося, що після приєднання південно-руської Церкви до московської її права не будуть порушені. Відмовлено було лише щодо пункту про титул екзарха. Він надавав особливі права та привілеї митрополиту. Зокрема, екзарх займав перше місце серед архієреїв під час усіх богослужінь та на соборах. Про грамоту від патріарха Йоакима, яка б підтверджувала права та привілеї Київської митрополії, мови не велося [266, с.228]. Посвята єпископа Гедеона у митрополита Київські проходила в Москві в Успенському соборі в листопаді 1685 р. Він урочисто виголосив архієрейську присягу патріарху, обіцяючи у всьому слухати його [545, с.121]. Дослідник С. Терновський, коментуючи цю подію, наголосив на порушенні Гедеоном присяги, яку він складав Константинопольському патріарху при посвяті його в сан єпископа Луцького [545, с.128].

Після присяги патріарх Йоаким надав грамоту, в якій він не давав жодних обіцянок із приводу збереження привілеїв Київського митрополита.

Навпаки, у ній проявилось бажання урівняти його з іншими російськими архієреями, так жодного разу він не згадує новопоставленого владику як митрополита всієї Русі [266, с.11]. У той же час, на думку дослідників, митрополит почав носити подібно всім російським владикам білий клубок, чого київські митрополити не робили.

Для завершення підпорядкування митрополії необхідно було отримати згоду з Константинополя. З цією метою було відправлено посольство на чолі з дяком Микитою Алексеєвим та посланцем від гетьмана Іваном Лисицею. Слід відмітити, що Єрусалимський патріарх Досифій – відомий учений-каноніст, засудив патріарха Йоакима за його прагнення підпорядкувати Київську митрополічу кафедру, наголосивши, що для зміни юрисдикційного статусу митрополії не має жодних достатніх мотивів. Зустрічаючись із посланцями в Адріанополі, відмовився брати участь у цій справі й заявив, що порадить зробити це саме і Константинопольському патріархові. Він розцінював дії Йоакима як порушення цілісності Церкви та втручання владики у справи чужої єпархії, що суперечить церковним канонам.

Внаслідок геополітичної ситуації, яка склалася в той час, питання підпорядкування Київської митрополії вирішували світські особи. Під тиском турецького візира Константинопольський патріарх дав згоду на зміну юрисдикційного статусу митрополії. У 1686 р. Діонісій надіслав відповідні грамоти: Соборну грамоту про перехід Київської митрополії під владу Московського патріарха, по дві грамоти російським царям, Московському патріархові та гетьману І. Самойловичу, грамоту Київському митрополиту Гедеону та дві – всім православним митрополіям [266, с.166-191]. Висвяту митрополитів дозволялося робити в Москві.

Разом із тим, Константинопольський патріарх не прагнув повного розриву з українською Церквою. Про це свідчить зміст грамот, виданих ним. Грамоти набирали чинності за виконання наступних умов: митрополит повинен обиратися згідно із звичаями української Церкви, тобто всім миром; хіротонія митрополитів здійснюватися у Москві повинна при крайній потребі й не повинна носити обов'язкового характеру; під час богослужінь митрополит повинен спочатку поминати ім'я святішого вселенського патріарха, а потім ім'я Московського патріарха.

Отже, в 1686 р. відбулося остаточне підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Зміна церковного управління була породжена певною мірою політичною ситуацією в Україні. Акт зміни юрисдикції не був короткотривалим і раптовим, йому передували конкретні історичні події, які мали глибоке підґрунтя. Витоки церковного розладу в Київській митрополії сягають другої половини XV ст. і були продиктовані церковно-політичною ситуацією. Константинопольський патріарх не міг вплинути на покращення ситуації у митрополії. Тому найкращим виходом із складної ситуації, на думку духовенства, була зміна юрисдикційного статусу. При переході під керівництво Московського патріарха українське духовенство, в першу чергу, турбувало збереження автономного статусу митрополії, давніх привілеїв митрополита, прав і вольностей українського духовенства.

Однак після підпорядкування митрополії московська духовна влада розпочала здійснювати заходи по ліквідації її автономного статусу та церковної самобутності. Розпочався процес уніфікації церковної організації.

Зміна юрисдикційної підлеглості митрополії, яка кваліфікувалася діячами українського церковного відродження як незаконна, стала однією з підстав розгортання церковно-православного руху 1917-1921 рр.

Друга група передумов церковного руху була пов'язана з існуванням національно-церковної традиції та процесом поглинання української церковної самобутності.

У процесі історичного розвитку етнічні фактори впливають на релігію. Національна специфіка позначається переважно на релігійному культурі. А відмінності між релігіями полягають більшою мірою у характері культових дій, системі церковних свят і обрядів, а не в системі віровчення [582, с.15]. Обрядово-культурна сторона релігії, що несе на собі відбиток етнічних ознак, взаємодіє з її елементами і відрізняє одну релігію від іншої, або сповідування однієї і тієї ж релігії різними народами. Наприклад, можна навести той факт, що всі православні церкви мають спільну догматичну основу, єдине віровчення, але при цьому мають свої особливості в обрядово-культурній сфері, які виникли внаслідок взаємодії з національними культурами. Отже, у процесі культової діяльності у сферу релігії включаються елементи місцевої культури, традицій та обрядів.

Таким чином ми можемо говорити про специфічні риси українського православ'я. Слід відмітити, що тривалий час вітчизняні релігієзнавці та православні богослови не виділяли поняття "українське православ'я" як окреме явище. Така ситуація існувала до середини 90-х рр. ХХ ст.

Сучасні дослідники під Українським православ'ям розуміють переломлені через призму особливостей національної духовності, передуючих релігійних традицій українського етносу, його історичного буття і самобутньої культури і ввібрані у ролі ідентифікаторів його духовності християнське віровчення й культ, організацію церковного життя [420, с.321].

Про українське православ'я як явище у часовому вимірі говорять, починаючи з XII ст. Із цього часу запроваджене з Візантії християнство, тобто стійка релігійна система богослужбової практики, закріплена відповідним церковним статусом (архітектурне оформлення, вбрання храму, іконопис, церковний спів), починає систематично набувати місцевих рис. До цього часу зміни мали місце, але вони не носили систематичного характеру. Ці зміни стосувалися в першу чергу зацікавленням історіософською проблематикою, питаннями моралі, залучення в церковне мистецтво елементів української культури. Таким чином, в міру утвердження у Київській Русі християнство поступово втрачало візантійську форму й набувало елементів місцевої культури.

Християнство на Русі зазнало чимало змін в обрядово-культурній сфері. Цього не можна сказати про ідеологічну. Візантійська традиція перероблялася відповідно до місцевих духовних і естетичних потреб. Відбувалася адаптація елементів візантійського православного культу до особливостей місцевої

народності.

Специфіка українського православ'я полягає в самобутності організації обрядово-культової сфери, мистецькому оформленні церковно-релігійного життя, оригінальному прочитанні деяких канонічних основ християнського віровчення [514, с.85].

Теоретичне обґрунтування цього православ'я зробили у своїх працях П. Могила, Л. Зизаній, Д. Туптало, В. Липківський, І. Огієнко, В. Чехівський, А. Річинський.

Сучасний дослідник О. Саган виділяє чотири періоди в історії українського православ'я. Перший – період зародження й формування його основ. Хронологічно він охоплює XII-XIV ст. Протягом XV-XVII ст. відбулося остаточне оформлення і розквіт українського православ'я як унікального явища в православному світі. Цей час співпадає з періодом фактично самостійного розвитку Київської митрополії. Саме в час, коли Константинополь значно послабився, Київська митрополія стала центром виникнення нових ідей, які відповідали вимогам того часу. Ці перші два періоди називають часом Київського православ'я, оскільки Київ на той час був провідним церковним центром в Україні, джерелом розвитку українського православ'я. Третій період – час інерційного існування залишків українського православ'я й поглинення його характерних рис. Четвертий – пов'язаний з діяльністю УАПЦ в ХХ ст.

Провідною рисою українського православ'я називають соборноправність. В. Антонович писав наприкінці ХІХ ст.: “Засаднича риса в устрої Православної Церкви ... була в соборному характері цього устрою, в не признанні сліпого послушенства ієрархам в справі віри, у відсутності централізації в самій ієрархії... Всі стани українського народу боротьбу за віру мають в засадах соборного устрою Церкви і в ній знаходять головну підтримку і невичерпну силу” [266, с.2-3]. Соборноправність стала обов'язуючим місцевим звичаєм [506, с.152], трактування цього терміну різне. К. Кротевич зазначав, що в широкому розумінні цього слова вона означає активну участь віруючих у справах Церкви [339, с.17]. В. Потієнко на Соборі 1921 р. пояснював її як участь усіх вірних у розв'язанні справ Церкви через своїх представників на соборах – парафіяльних, округових, єпархіальних та Всеукраїнському [287, с.171]. Близьким до цього є визначення соборності, як засади церковного устрою, як спільної участі членів православної церковної громади у вирішенні найважливіших справ за взаємною згодою на періодичних чи спеціально скликаних зборах, із наданням вищої влади в Церкві соборам [448, с.30]. В. Липківський писав, що устрій церковного управління, де кожен християнин має право і повинен брати участь в управлінні церкви і її розбудови, називається соборноправністю Церкви [443, с.2]. Участь у соборах була не лише правом, а й обов'язком. Із принципом соборноправності пов'язанні наступні характерні риси для української Церкви – це виборне начало у заміщенні всіх церковних посад та широка участь мирян у справах Церкви.

Принцип виборності стосувався усіх церковних посад, включно з митрополитом. Виборне начало в обранні митрополита на українських землях було закріплене постановами Варшавського сейму 1543 р. При відновленні української ієрархії в 1620 р. Ієрусалимський патріарх висвятив кандидатів на єпископів та митрополита, які були обрані православними. Патріарх також заповідав, що у випадку смерті митрополита й у зв'язку з важкістю зв'язуватися з Константинопольським патріархом руські єпископи можуть самі поставляти собі новообраного митрополита, а останній при нагоді повинен отримати своє затвердження у патріарха [452, с.84-85]. Навіть після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, московський уряд відповів із приводу обрання нового митрополита після Гедеона, що його потрібно вибирати згідно з давнім чином і звичаєм і за участю духовенства й мирян. Останній з митрополитів Київських, які обиралися загальним голосом світських і духовних осіб був Іоасаф Краковський [454, с.508].

Отже, за період від розділу митрополій до впровадження Св. Синоду при поставленні митрополита керувалися виборним началом, тобто митрополита обирали спільно всією церквою. Обраний таким чином вільними голосами, Київський митрополит нікому не був зобов'язаний у цьому й нікому не повинен був підпорядковуватися.

Обрання священників і нижчих кліриків загальним голосом прихожан в Україні знайшло сприятливі умови для свого розвитку і зміцніло в народній свідомості. В містах існували громади церковного характеру, які в свій час перетворилися в братства. Вони мали значний вплив на церковні справи: не лише обирали священнослужителів, а й мали у своєму розпорядженні церковне майно й прибутки. Із запровадженням магдебурзького права усвідомлення права вибору священників ще більше зросло. У селах також священників обирали та спільно вирішували питання місцевого церковного життя. В Україні обрання парафіяльних священників збереглося тривалий час. Н. Полонська-Василенко зазначала, що воно вийшло з практики лише в середині ХІХ ст. [487, с.13]

Обранню підлягали представники нижчого духовного кліру – дияконів, дячків, пономарів. Характерним було те, що на українських землях причетницьке служіння було вільнонайманим ремеслом. Причетники служили по найму, не маючи ніякої частини з прибутків священника і церковної землі. Вони жили на особливі кошти, які надавалися прихожанами. Вступ на посаду залежав виключно від парафіян та священника.

Виборне начало було тісно пов'язане з участю світських осіб у церковному житті. З ХІІ ст. народ став брати безпосередню участь у церковних справах, зокрема, разом із князями та духовенством брати участь у виборах священно- і церковнослужителів, включно з єпископами, будувати Церкви на власні кошти, наділяти їх майном, дбати про їх благоустрій.

Мирські особи брали участь у церковних соборах. Єпископ Гедеон Балабан зазначав про неможливість приймати жодне важливе рішення, що стосувалося життя й діяльності Церкви без спільної згоди всіх її членів, в тому

числі й світського стану, наголошуючи на участі в соборах мирян не лише знатного походження, а й простого люду [452, с.242].

Про роль світських осіб у житті УПЦ говорить той факт, що у XVII ст. церковний собор через відсутність на ньому мирян, самим же духовенством оголошувався неправомірним. Такої долі зазнав Київський православний собор 1629 р.

Як ми переконалися, миряни брали участь у виборах церковної ієрархії, починаючи від священиків і членів причету і, закінчуючи обранням митрополита. О.І. Левицький зазначає, що миряни входили й до складу духовних судів, що свідчить про участь світського елемента у церковному управлінні [439].

Іншими важливими ознаками українського православ'я були його віротерпимість, відкритість до інших релігійних систем. Впливи інших церков, зокрема католицької, не сприймалися буквально, а обґрунтовувалися з посиленнями на Святе Письмо та твори отців Церкви. Таким чином відбувалося своєрідне "оправославлювання" католицьких впливів. Це вело до оригінального розуміння деяких канонів Церкви та нехарактерного виконання окремих таїнств. Мова йде, зокрема, про обливальне хрещення, яке було поширене в українській Церкві та питання про час переміни Святих Дарів.

Православ'я за своїм змістом є універсальним, а за формою національним, оскільки православні церкви різних народів мають свою богослужбову мову, притаманні лише їм обряди, молитви, свята, а також своєрідне виконання загальноприйнятих християнських обрядів. Православ'я в Україні відзначилося активним онаціональненням своїх обрядових форм. Найбільш воно проявилось в обрядово-культурній сфері. Цю рису деякі науковці кваліфікують як одну з головних у характеристиці українського православ'я [514, с.123].

У процесі формування самобутньої української обрядовості склалися такі її характерні риси: продуктивність, тобто прагнення не лише наслідувати чужі запозичення, а й розвивати свої власні; селективність, тобто відбір за власними критеріями елементів із загального досвіду; синтетичність – здатність на основі запозичень та власних елементів створювати нові обрядові форми; відкритість та національність [396, с.116].

Існувало чимало церковних обрядів, які були характерні лише для української церковної традиції. Зокрема, А. Річинський поділяє місцеві церковно-народні звичаї, залежно від впливу на них різних елементів на три групи [506, с.362-367]. Першу – складають звичаї, що несуть на собі сліди староукраїнського поганського світогляду. Як приклад, можна назвати збереження культу вогню та води в церковних обрядах. Запалення страсної свічки у Великий четвер та традиція нести з вогнем її додому, запалюючи в особливих випадках. Під час читання Євангелії та в головні моменти літургії свічки запалювалися поважними парафіянами [574, с.484]. Також існувала традиція стояти перед вітварем із запаленими свічками по черзі, спочатку чоловіки, молодь, жінки та старі люди. Обряд освячення верби та внесення її до храму, де на ранній службі її роздавали людям, також відноситься до цієї

групи. Звичай святити зілля, квіти, на Зелені свята, Маковея, овочі та обжинкові вінки на Спаса. Особливий зміст вкладався в Різдвяні свята, свято Івана Купала та інші. Культ води проявлявся в окропленні кропилом, поставленні хрестів над джерелами.

Другу – утворюють церковно-народні звичаї, які мають християнське походження. Це, зокрема, читання Євангелії священиком обличчям до народу, а не до вітваря. Священик міг також класти його на голови віруючим. Проповідь виголошувалася одразу після прочитання Євангелії, царські врата майже не зачинялися, а проskomідию правили на 5 проскурках (для прикладу в московській Церкві на 7 проскурках) [467, с.77]. Обряд обнесення плащаниці навколо церкви в п'ятницю ввечері, а не в суботу на ранній службі.

В українській Церкві хрещення та хіротонію робили масово. Так, архієпископ Лазар Баранович висвячував по 10 і більше священиків на одній літургії [266, с.37-40]. Українські ієрархи були переконані, що висвячення декількох пресвітерів та дияконів під час однієї служби є цілком правомірним. Хрещення в Україні проводили обливанням. Для прикладу в російській Церкві хрестили шляхом занурення. З цього приводу виникла богословська суперечка і в Московській державі перехрещували вихідців з України. В українській Церкві священик міг виголошувати виголоси диякона. Деякі обряди, які раніше виконували священиком, залишилися тепер тільки у відправі архієрейській (наприклад, умивання рук під час херувимської). Але у нас священики додержувалися цього звичаю аж до XVI ст. [506, с.367].

Церковні звичаї місцевого характеру створюють третю групу церковно-народних звичаїв. Так, у процесі формування УПЦ, як самостійної організації, крім релігійних свят, які прийшли з Візантійської церкви з'являються чимало власних, притаманних лише їй. В Україні святкують свята, які в інших церквах не вважаються за великі або ж їх взагалі немає. Зокрема, святкується перенесення мощей святого Миколи до м. Барі 9 (22) травня. У грецькій Церкві його не святкують. До великих свят належить Покрова 1 (14) жовтня (для прикладу в константинопольській та московській Церквах її відзначають як звичайне свято, а в грузинській Церкві його взагалі немає). До шанованих свят відносяться перенесення мощів Бориса і Гліба 24 (6) серпня, "Юр"ів день", дні пам'яті князя Володимира 15 (28) липня, Леонтія Ростовського, Михайла Чернігівського 20 (3) жовтня, Андрія Юродивого, освячення Десятинної церкви в Києві, Івана Головосіки, вшанування пам'яті віленських мучеників Антонія, Івана та Євстафія. В українській Церкві особливо шанували богородичні свята, зокрема Благовіщення (7 квітня). Були місцеві свята преподобного Йова Почаївського, преподобних Антонія й Феодосія.

Українська Церква мала свій власний Місяцеслов святих. Він складався з двох частин: повний Місяцеслов давньої грецької Церкви та своїх місцевих святих. Такими місцевими святими були Борис і Гліб, Ольга, Володимир. Загалом І. Огієнко подає у списку українських святих 170 осіб, зазначаючи, що це є найпершою основою автокефалії [456, с.52]. За цариці Катерини II був виданий наказ про створення спільного списку святих для української й російської Церкви.

Паралельно з існуванням українських православних свят та святих відбувалося формування самобутніх церковних служб та оригінальних молитов. Так, наприклад, звільняюча молитва преподобного Феодосія Печерського, молитва патріарха Філофея у вечірню п'ятидесятницю, молитва Іларіона, митрополита Київського, молитва баби-повитухи. Існували особливості служби на Михайла – патрона України (спів “Блажен муж” і читання Євангелії на вечірні). В українських Требниках були зафіксовані чини освячення миру, навернення еретиків, які були взяті зі старих рукописів. Требник, виданий в 1606 р. Г. Балабаном підтверджував їх чинну практику.

В українській Церкві під час Великого посту по п'ятницям відправляли спеціальну службу, під час якої читалося Євангеліє. Називалися ці служби Пасії. Під час святкування Воздвиження Чесного Животворчого Хреста священники тричі воздвигали хрест, в російській Церкві його клали на аналої [457, с.19-20].

До місцевих особливостей належить звичай давати по двох християнських імен та одному мирському, похорон правити обов'язково до заходу сонця. Характерним був обряд “уцерковлення”, який проводили через 10 (8) днів після народження дитини [487, с.15]. Православна Церква в Україні мала свої погляди на таїнство шлюбу, тут існувала традиція рівності чоловіка й жінки, зокрема, вона проявлялася в присязі молодих на вінчанні [467, с.275].

Саме в Україні виникли чини на освячення та благословення церковного одягу, приналежностей. Так, у Требнику Петра Могили серед 126 чинів 37 були новими, їх не було ні в грецьких, ні в слов'янських требниках, а з нових – 20 не було й у римських требниках. Це пояснюють тим, що вони були сформовані в Київській митрополії і взяті П. Могилою або із старих рукописів, або із сучасної йому практики.

Православна церква в Україні мала свої чини поставлення на церковний ступінь, наприклад, посвячення на диякона та священника відбувалося за своїми звичаями. Разом із тим, існував також чин скинення зі священства у випадку порушенням ним закону, негідного виконання своїх обов'язків. Існувала практика постриження у клірики перед висвятою. Воно символізувало перехід із світського до духовного стану. У грецьких церковних книгах такий чин був відсутнім [559, с.139]. Надзвичайно урочистим був чин єпископської хіротонії, який тривав декілька днів. В обряді брали участь і світські особи. Обряд включав у себе обрання, благовістя, цілування, ознаменування й саму хіротонію [467, с.77-78].

Мав свої особливості й священничий одяг та іконографія. Так, головними ознаками та особливостями київських ікон – тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка згармонізованість барв, їх тональні переходи, наближення ликів святих до рис місцевого населення [537, с.34].

Особливого значення набула церковна проповідь. У Церкві існувала спеціальна посада “казнодія”, тобто проповідника, таким чином проповідь перетворилася на важливу частину богослужіння. Для прикладу слід зазначити, що в російській Церкві до 1686 р. казання проповідей вважалося розсадником різноманітних ересей. Проповідь виголошувалася близькою

народу мовою.

Набула самобутніх форм і церковна архітектура. Візантійський архітектурний стиль зазнав на Русі змін. Особливістю храмобудування в Україні була багатокупольність церков. На Русі храми вінчали невеликими загостреними до верху полум'яноподібними куполами, які містилися на видовженій круглій “шиї”. Для XVII ст. для українських храмів були характерні настінні монументальні розписи. Дослідники виокремлюють однакові горизонтальні й вертикальні ритми у класичних українських культових спорудах незалежно від того, до якого стилю вони належать, і незалежно від того, де вони знаходяться – у міській чи сільській місцевості. Перевага цих ритмів дає підстави говорити про їх вирішальність у рисах української церковної архітектури [410, с.43]. На самобутності української культурної традиції у церковній архітектурі наголосив і дослідник дерев'яної монументальної архітектури народів Східної Європи Девід Бакстон.

Мандрівники, які відвідували Україну, наголошували на дивовижній красі українського церковного співу [258, с.42-43]. Оригінальний “київський напів”, який увійшов в основу українського церковного співу, розвивався під впливом візантійського та інших церковних наспівів. Найголовнішим осередком його розвитку була Києво-Печерська лавра. Головні мелодії “київського напіву” входили в основу партерного співу. Цей багатоголосний хоровий спів, в основі якого лежало чотириголосся: сопрано, альт, тенор, бас, набув поширення в українських землях із XVI ст. До цього часу тут практикувався одноголосний знаменний спів. У XVII ст. “київський напів” досягнув свого найвищого розвитку і був поширений за межами України.

Іноземні мандрівники наголошували, що в українських церквах псалми та інші церковні пісні виконувалися близькою до народу мовою, в церковному співі брали участь усі присутні в церкві. Особливо захоплював іноземців спів монахинь Київського жіночого монастиря. За словами Павла Алепського, це була “дивовижна мелодія, яка надзвичайно перевершувала спів чоловіків: вона зворушувала серце і викликала сльози розчулення” [512, с.44].

Свої особливості мала й манера дзвонити в дзвони. В Україні качали самі дзвони, а в Росії – лише язики, б'ючи ними по краям дзвону.

УПЦ мала й свою богословську традицію. Яскравими представниками Київської богословської школи були С. Косів, Л. Баранович, Ф. Сафонович, С. Полоцький, С. Медведєв. Між ними та московськими богословами свого часу розгорнулася богословська суперечка про час переміни Святих Дарів. Київські вчені відстоювали власне розуміння, зокрема, що “пересуществлення” відбувається в час промовляння слів Христових “Прийміть, споживайте”. Московські богослови були переконані, що таїнство відбувається закликанням Святого Духу через молитву ієреєві [266, с.195-196].

До характерних рис УПЦ відносять її незалежність від світської державної влади. Зокрема, в Україні не прижився ні візантійський “цезарпапізм”, ні європейський “папоцентризм”. Таких грубих втручань у справи Церкви, які були характерні для візантійської та російської Церков тут, починаючи з XV ст. крім періоду “подання” не було [451, с.65].

Притаманний українському православ'ю був гуманізм та шанобливе ставлення до духовенства. Ще за княжих часів Церква піклувалася за так званими “церковними людьми” (старцями, сиротами, каліками). Для них існували спеціальні шпиталі. Вони існували до 1768 р., потім їх було ліквідовано спеціальним царським указом.

Таким чином, у найрізноманітніших сферах церковного життя чітко виокремилися самобутні риси. З підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху поступово відбувалося поглинання притаманних УПЦ особливостей, звичаїв та обрядів. Відбувався процес уніфікації російського та українського православ'я. Повернення до стародавніх джерел було одним із завдань українського церковно-православного руху.

Деякі дослідники відносять до складу історичних передумов національно-релігійного руху в Україні чинник релігійності народжуваної нації [462, с.12]. Загальновизнаним є положення про таку характерну рису українського народу, як його релігійність. Досить вдало передає вплив релігії на етнонаціональний розвиток України О. Шуба. Він, зокрема, зазначає: “протягом століть релігія впліталася в ... етнічний ґрунт, глибоко проникала спочатку в етнічну, а потім й національну свідомість і самосвідомість воєдино зливаючись із національною культурою, народними звичаями й традиціями, святами та обрядами, надаючи тим самим українській духовності неповторної самобутності” [583, с.67-68]. М. Чалий, описуючи українське народне життя, зазначав, що “Попри зовнішню байдужість українця до релігії, усякий, хто жив з народом, знає, які глибокі його сердечні переконання у святості й перевазі його віри перед будь-якою іншою...” [574, с.488].

Пояснення релігійності українців підкріплюються теорією Юнга, за якою найсприятливіші умови феномен релігійності знаходить у народів, у яких із чотирьох провідних психічних функцій: мислення, відчуття, почування й інтуїція, найкраще розвинуті дві останні, тобто почування та інтуїція. Українці відносяться до тих народів, які, за висловом Гегеля, розглядають “релігійну свідомість, знання про Бога, відчуття Бога, як їхнє справжнє достоїнство та неділю власного життя” [438, с.68]. Таким чином, релігійність українського народу, його глибока прив'язаність до православної Церкви стала однією із причин поширення українського церковного руху і його підтримки населенням.

До причин виникнення церковно-православного руху слід віднести наявність такого чинника, за яким у роки економічної кризи мають місце ті чи інші релігійні рухи. У епоху великих соціальних потрясінь, економічних криз людина, яка виснажена скрутними, важкими умовами життя, змушена шукати собі втіху в духовно-релігійній сфері [542, с.17].

Важливою передумовою для розгортання національного церковного руху в 1917-1921 роках був етнографічний фактор. Його відносять до позитивного комплексу історичних передумов майбутнього залучення українських священнослужителів до справи відродження УПЦ на національних засадах. Згідно з переписом населення 1897 р., на території України, що входила до складу Російської імперії, проживало близько 30 млн.

українців, які становлять 74,2 відсотка серед інших народів, що тут проживали [462, с.12]. Тобто, процес розчинення українців у чужорідному етнічному середовищі, попри активні русифікаторські заходи, не набрав катастрофічно загрозливого масштабу.

Виразником та носієм національної самобутності українського народу з позиції її релігійно-церковного обґрунтування було українське духовенство. Патріотично налаштоване духовенство, особи, що були вихідцями з духовного стану, заклали основу українського національного відродження. Саме священнослужителі, а не Церква як установа, найбільше зберігали зв'язок із народом, його мовою, звичаями. Мова йде, зокрема, про нижче духовенство, яке стояло ближче до простого народу. І. Огієнко писав, що більшість духовенства в Україні було “таки своє, національне, хоч не все політично свідоме. Воно одразу приставало до своєї національної ідеології, але його самого “не приймали”...” [356, с.7].

Ще одна передумова церковно-православного руху пов'язана із загальним станом церковної організації в Російській імперії. Відбулося фактичне одержавлення Церкви й перетворення її на один із підрозділів чиновницького апарату. Для характеристики моделі державно-церковних відносин, які склалися в Російській імперії, А. Карташев використовує поняття “суб'єктивна теократія” [428, с.341]. Держава фактично перебрала на себе функції, які має виконувати власне сама Церква. Такі взаємовідносини між Церквою та державою були оформлені у XVIII ст. Вони були пов'язані з прийняттям „Духовного регламенту”, складеним Феофаном Прокоповичем і виправленим самим Петром I. Держава почала виконувати функції церковної влади через спеціально створений орган – Духовну колегію, яка отримала назву Святішого Синоду. Він діяв, в першу чергу, як урядова установа подібно до Сенату чи Державної ради, маючи на таку свою діяльність уповноваження від верховної влади. Постанови Св. Синоду затверджувалися імператорською владою і виходили під штампелем “По указу Его Императорского Величества”.

Вища виконавча влада в Церкві, по суті, була покладена на обер-прокурора – світську особу, призначувану імператорською владою. За так званою обер-прокурорською інструкцією він підлягав лише суду імператора. Чин обер-прокурора відповідав четвертому класу державних службовців, до яких належали посади статського радника, генерал-майора, контр-адмірала. Обер-прокурор був присутній на засіданнях Святого Синоду, не маючи права голосу, однак, саме до його думки прислуховувався імператор. Йому належало право візувати всі постанови Святого Синоду, а також займатися підготовкою програми засідань. Часто Синод не міг звернутися до державної влади ніяк ніж через обер-прокурора, який став посередником між імператором і Церквою. Варто відмітити, що протягом XVIII ст. обер-прокурори були особами з обмеженими уповноваженнями, лише з XIX ст. обер-прокурор став своєрідним “міністром над Церквою”.

„Духовний регламент” поставив духовенство в підпорядкування верховній владі. Державна влада почала втручатися у внутрішньо церковне

життя. Кандидатури єпископів підлягали затвердженню імператором, список претендентів подавався Св. Синодом. Навіть виголошення проповідей було контрольованою дією з боку Синоду. Текст повчань, які проголошував єпископ, складався в Духовній колегії. Духовний регламент обмежував права єпископів і тим, що скоротив межі його суду. Державна влада видавала укази, які забороняли священикам ходити зі святою водою по домівкам, крім Різдва (1725 р.). Указом від 1723 р. заборонялося постригати нових монахів. Так, київські архієреї лише в 1865 р. отримали право здійснювати постриг монахів, не маючи особливого на те дозволу із Петербурга. Київські митрополити почали втрачати свій колишній статус. Унаслідок державної політики його статус наближався до статусу звичайного єпархіального архієрея. У ХІХ ст. щодо впливу на загально церковні справи Київський митрополит відрізнявся від решти архієреїв участю в засіданнях Синоду. Йому перестали підпорядковуватися сусідні владики. Відбулося вилучення слів із титулу владики. До 1767 р. Київські митрополити титулувалися як “митрополит Киевский, Галицкий и всея малыя России”. У цьому році був виданий синодальний указ, яким останні слова виключалися з титулу митрополита [470, с.549].

Архієрей міг лише на короткий термін залишити межі своєї єпархії, надаючи поважні причини своєї поїздки. До 1863 р. проблеми Церкви її служителями відкрито не обговорювалися.

До обов'язків єпископів відносилися такі нетипові функції, як споглядання, вислідковування, донесення. Відвідуючи міста своєї єпархії єпископ, згідно „Духовного регламенту”, повинен був таємно дізнаватися у нижчих церковнослужителів та інших осіб про те, як живуть священики і диякони, вивідувати про справи та вчинки священнослужителів та мирських осіб, які могли бути приховані від єпископа [508, с.324-325].

Парафіяльне духовенство з ХVІІІ ст. набуло нових функцій, які не мали жодного відношення до духовно-пастирського служіння. Вони здійснювали релігійно-політичний нагляд за населенням та облік усіх, хто приходив до причастя та сповіді. У 1722 р. Синод видав указ, який зобов'язував усіх парафіян бути на сповіді та причасті, враховуючи дітей з семирічного віку. Якщо парафіянин тимчасово не перебував у своєму постійному місці проживання, то він обов'язково повинен був сповідатися там, де тимчасово мешкав, а також пред'явити довідку в Церкву, що в період відсутності він сповідався [459, с.11]. Місцева влада суворо стежила за виконанням цього закону. Також сповідники повинні були доносити політичній розшукувальній владі про тих, хто виявляв на сповіді свою незгоду з царською сваволею [287, с.177]. Таким чином, таїнство сповіді стало контрольованим державою методом перевірки як релігійної, так і політичної благонадійності.

До функцій духовенства відносилося возвеличення царської влади. Під час богослужбової відправи під час ектенії виголошувалися імена царської родини, була запроваджена практика так званих “царських служб” на честь видатної події у житті родини Романових. Уряд дивився на духовенство, зокрема, як на чиновників. Згідно з “Табелю про ранги”, проголошеним

Петром I, священники та диякони прирівнювалися до лейтенантів, протоієреї – до капітанів, вища духовна ієрархія – до генералів. Із 1842 р. духовні особи почали отримувати державну оплату за свою працю. Витіснення практики укладання угод між парафіянами та обраним ними священником, які регламентували ціни за церковні треби та виконання двосторонніх зобов'язань та запровадження державної оплати, ставило духовенство в позицію боржника перед державою. Також, відповідно до царського указу 1797 р., священнослужителі стали отримувати від світської влади за службу державні нагороди.

Отже, Церква була включена в орбіту державних відносин. Імператор фактично став главою Церкви, верховним захисником і хранителем догматів, охоронцем її правомірності. Характер церковного управління, який існував у Російській імперії протягом синодального періоду, самі російські богослови, правники та історики визнавали неправомірним [428, с.376]. Варто погодитись з думкою А.В. Полонського, що панування ідеї православ'я в нерозривному поєднанні з ідеєю самодержавства в умовах бюрократичної держави веде до соціального та політичного протесту та неминуче викликає руйнування основ віри [489, с.9].

Отже, український церковно-православний рух, який розпочався після повалення самодержавного режиму, мав під собою глибоке коріння. Існував цілий комплекс історичних передумов, який зробив можливим розгортання цього руху. Вони були пов'язані із зміною юрисдикційного статусу Київської митрополії в 1686 р. та поступовою втратою її автономного статусу, яким вона користувалася, перебуваючи під юрисдикцією Константинопольського патріарха. Протягом свого розвитку УПЦ набула комплекс характерних рис, які проявилися в церковній організації, управлінні, обрядовій сфері, формуванні своєї богословської традиції, мові, церковному співі, архітектурі, іконописі, одязі та зовнішньому вигляді священнослужителів. Існування цих особливостей дає підстави говорити, про існування українського православ'я. З обмеженням автономного статусу митрополії відбувалося поглинання й національно-церковної традиції. Відбувався процес включення української Церкви в російську православну церковну традицію. Прагнення зберегти певними прошарками українського суспільства традицій української Церкви створювало передумови для відродження національних церковних традицій. Перетворення Церкви в державну установу, ідеологічне обслуговування нею потреб самодержавного режиму негативно впливало на загальне становище Церкви. Необхідність подолання наслідків самодержавного режиму в церковній сфері усвідомлювалася освіченими верствами суспільства.

Із піднесенням демократичного суспільно-політичного руху на початку ХХ ст., прагнення загального реформування всіх сфер життя розгорнувся й набрав нової сили і церковний рух, який виступав за відродження українського православ'я, вилучення Церкви з орбіти державних відносин, і закономірного прагнення незалежнення як від державної влади, так і від чужої церковної влади в умовах створення самостійної Української держави.

Таким чином, на період Лютневої революції існував цілий комплекс передумов для розгортання церковно-православного руху в Україні. Приводом і своєрідним поштовхом для його розвитку було повалення одноосібної царської влади й формування української державності.

Розділ 3. Боротьба за створення Української автокефальної православної церкви в період Української революції 1917-1920 рр.

Про український церковно-православний рух, як про реальну силу, дослідники ведуть мову лише з часу Лютневої революції 1917 року. Саме в цей період церковно-православний рух набирає організаційного оформлення, чітко виокремлюються його мета та завдання.

Перша половина 1917 р. характеризується провідними істориками, як період церковно-революційної стихії [555, с.90]. В цей час в українських єпархіях відбулися єпархіальні з'їзди духовенства й мирян. Ініціативу на цих з'їздах брали на себе миряни й нижче духовенство. Вище духовенство фактично самоусунулося від активної участі в церковному житті. Лише окремі представники церковної ієрархії проявляли інтерес до "революційного" руху. Також відбувалися численні пастирські зібрання. Церковне життя зазнає значного світського впливу, виконавчі комітети, які поширюються з часу Лютневої революції 1917 р. проникають і в релігійну сферу.

Так, на зібранні православного духовенства міста Києва 7 березня 1917 р. був створений Виконавчий комітет духовенства і мирян. До його складу увійшли представники від ліберально налаштованого духовенства та мирян здебільшого професори Київської Духовної Академії та Університету св. Володимира [397, с.11]. Виконавчий комітет висував ідею відокремлення

українських єпархій від РПЦ [153, арк.17-18]. На засіданнях комітету обговорювалося питання про необхідність проведення церковних реформ, а також скликання єпархіального з'їзду духовенства і мирян Київської єпархії. Вища церковна ієрархія в Україні, в особі митрополита Володимира, не визнала Виконавчий комітет та призначеного ним комісара у духовних справах священника Федора Поспіловського, як законну владу. Однак, разом з тим, митрополит не заборонив Виконавчому комітетові провести єпархіальний з'їзд духовенства й мирян Київської єпархії [331, с.122].

Консервативно налаштовані церковні кола характеризували Виконавчий комітет духовенства і мирян як „естественный продукт революционного творчества” і обмежували сферу його діяльності лише інформуванням духовенства про все, що відбувається в церковному житті та спостереженням за загальною узгодженістю діяльності духовенства. Але комітет значно розширив свої першопочаткові завдання. Він вирішив провести оновлення церковного життя в Київській єпархії в самих широких рамках. Комітету вдалося зібрати в квітні 1917 р. з'їзд духовенства і мирян, який висловив довіру комітетові, прийняв всі його пропозиції, в тому числі, й організацію особливої єпархіальної Ради при Київському митрополитові з 42 осіб духовенства й мирян [153, арк.17 зв.].

Зазначений з'їзд відбувся в Києві 12-18 квітня 1917 р. Голова з'їзду В. Липківський назвав його „революційним” та заявив, що для Української Церкви можливий як автономний статус, так і її відокремлення [200, арк.1зв.]. Однією із постанов, яку прийняв з'їзд, була постанова про те, що в автономній Україні повинна бути незалежна від Синоду українська Церква, а також про виборність духовенства, зокрема і єпископів мирянами і кліром [200, с. арк.18-21]. Даючи оцінку з'їздові, В.Липківський зазначав, що на ньому вперше виявилось різке розходження духовенства з народом, відбулося виділення двох течій серед духовенства: реакційної та революційної, а також початок українського церковно-визвольного руху [289, с.18].

В.Липківський також відмічав, що на з'їзді було підняте питання про необхідність скликання Всеукраїнського Церковного Собору і навіть створена спеціальна комісія, яка повинна була дбати про його організацію [441, с.22]. Тезу про створення на з'їзді спеціальної комісії для скликання Собору на чолі з єпископом Уманським Дмитрієм (Вербицьким) підтримує і І. Власовський [397, с.13]. О. Маричів у листі до гетьмана Павла Скоропадського від 22.06. 1918 р. також підтверджує те, що питання про Всеукраїнський Собор першим підняв Київський єпархіальний з'їзд [201, арк.10]. Однак ця інформація не підтверджується стенограмою з'їзду [200, арк.1-23].

Питання про Всеукраїнський Собор було вперше офіційно поставлене у спеціальному зверненні 66 представників від 10 українських єпархій на Всеросійському з'їзді духовенства й мирян в Москві в червні 1917 р. [555, с. 148]. Українська фракція Всеросійського Собору висловила наступні побажання: по-перше, необхідність забезпечення Україні права на свободу церковного та політичного самовизначення, по-друге, запровадити у всі галузі місцевого церковного життя принципи соборноправності та українзації, та по

-третє, дати дозвіл на проведення найближчим часом Всеукраїнського церковного з'їзду духовенства й мирян [93, арк.13 зв.]. До цього звернення приєдналися і представники Холмської та Бесарабської єпархій [325, с.11]. Всеросійський з'їзд підтримав подану від делегатів з України декларацію про скликання Українського Собору [416, с.157]. Демократичні настрої, які панували на той час в суспільстві, вплинули на з'їзд так, що він підтримав, поряд із вживанням української мови в Церкві, не лише автономію України, а й можливість автокефалії [555, с.148].

Активну участь у поширенні ідеї відродження української Церкви на Московському Всеросійському церковному з'їзді брав отець Н. Шараївський, котрий був делегований духовенством м. Києва. Він об'єднав українське духовенство в кількості близько 100 осіб і спільно з тодішнім гайсинським священником М. Борецьким та професором Морачевським склав декларацію з питання відродження української Церкви, яку підтримали 73 особи на одному із загальних засідань з'їзду [136, арк.282]. Прогресивне духовенство з'їзду на чолі з його головою професором Московського університету протоієреєм А. Боголюбським зустріло декларацію з „повним співчуттям” [136, арк.282].

30 червня 1917 р. єпархіальна Рада в Києві розпочала створення комісії для скликання Собору. До її складу увійшли: єпископ Уманський Димитрій, протоієреї В. Липківський, П. Погорілко, П. Тарнавський, професор В. Зіньківський [335]. Комісія звернулася до Святого Синоду з проханням надати дозвіл на проведення в Києві Собору духовенства й мирян українських єпархій (Київська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Харківська, Херсонська, Холмська) для вироблення основ автономії. Однак вона отримала в особі митрополита Платона (Рожественського) відмову, обґрунтовану тим, що немає реальної потреби скликати Всеукраїнський Церковний Собор, з огляду на те, що в серпні 1917 р. відкриває свою роботу Всеросійський Церковний Собор в Москві. Після оголошеної позиції церковного керівництва із складу комісії по скликанню Собору вийшов її голова єпископ Димитрій, інші ж члени продовжили роботу [397, с.15].

Вважається, що організаційну функцію по скликанню Собору взяв на себе Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд, який проходив у Києві в 20-х числах жовтня – на початку листопада 1917 р. На ньому особлива увага була приділена обговоренню церковного питання. З'їздом 9 листопада була прийнята резолюція, в якій проголошувалося, що у вільній демократичній українській республіці має бути вільна автокефальна Православна Церква, незалежна від держави, побудована на засадах соборноправності, з українською мовою богослужіння [301, с.15]. Також зібрання військових визнало необхідним скликати Всеукраїнський православний церковно-парафіяльний з'їзд і створило комітет для скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору, куди увійшли представники від вояків та військового духовенства у кількості 30 чоловік [360, с.46,194].

Ідею скликання та проведення Собору підтримувало і створене у травні 1917 р. за участі протоієрея В.Липківського „Братство Воскресіння Хреста”.

Братство об'єднувало прихильників національного церковного будівництва. Серед його засновників, крім В. Липківського були О. Маричев, В. Хоменко, Н. Шараївський. Почесним головою братства був Олексій (Дородніцин) [549, с.168].

Підтримували намагання провести Собор представники українського вояцтва, які увійшли до складу українського церковно-виконавчого комітету, а також гурток київської поступової інтелігенції, який заявив про свою підтримку українського церковного руху та ідеї автокефалії УПЦ. Як зазначає О. Маричев, свою прихильність до національного церковного руху та автокефалії засвідчили такі українські діячі, як Н.П. Василенко, В.Н. Науменко, професори В. Зіньківський, В. Екземплярський [201, арк.11].

При обговоренні питання доцільності скликання церковного Собору виокремилося два угруповання: консервативне, навколо якого гуртувалися „Київський пастирський союз” та „Союз приходських організацій”, яке орієнтувалося на Всеросійський Церковний Собор, його постанови, а також дотримувалося ідеї єдності Церкви в межах колишньої Російської імперії, та демократичне, яке складалося з прихильників національної ідеї та виступало за негайне скликання Всеукраїнського Церковного Собору та вирішення питання подальшого статусу УАЦ, можливість її автокефалії, встановлення соборноправності та проведення українізації.

Із липня 1917 р. боротьба за скликання Українського Собору проходила у двох напрямках: з одного боку, самоскликання Собору без відповідної санкції вищого церковного керівництва, з другого боку здійснюються нові спроби здобути дозвіл на проведення Собору та залучити до цієї справи єпископат.

Українська течія церковного руху, яка намагалася скликати Всеукраїнський Церковний Собор і отримати на його проведення санкцію з боку церковної влади, зустріла опір вищої церковної ієрархії, обмотивовану відсутністю реальної потреби проведення окремого Собору для українських єпархій та можливістю вирішити українське питання на Всеросійському Соборі.

У середині листопада 1917 р. був створений організаційний комітет по скликанню Всеукраїнського Православного Церковного Собору, який згодом перетворився у Тимчасову (або першу) Всеукраїнську Православну Церковну Раду. Її організаційне оформлення відбулося 23 листопада 1917 р. на спільному засіданні ініціативного комітету по скликанню Собору, відповідного комітету, заснованого Київською єпархіальною Радою, та Братства Воскресіння [555, с.137]. До складу ВПЦР увійшли члени комісії по скликанню Собору, обрані на Київському Єпархіальному з'їзді, а також Комітет, обраний з тією ж метою на Третньому Всеукраїнському Військовому З'їзді [397, с.15]. Виконавчий комітет для скликання Всеукраїнського Церковного Собору перетворювався у президію Всеукраїнської Православної Церковної Ради.

Посада голови Ради була спочатку запропонована єпископу Димитрію (Вербицькому), який був українцем за походженням та досить лояльно ставився до українського руху. Однак він відмовився, оскільки Рада

створювалася на противагу митрополитові. Тоді титул почесного голови був запропонований архієпископу Олексію (Дородніцину), який прийняв цю пропозицію.

Цікавою є оцінка, яку дає І. Огієнко архієпископу Олексію. Він характеризує його, як “свідомого українця”, прихильника українізації. Архієпископ погоджувався з думкою І.Огієнка про необхідність негайної національної організації духовенства та створення Церковної Ради, яка б взяла на себе керівництво справами української Церкви [356, с.7-8].

Архієпископ Олексій відкрито висловив свої погляди в пресі. У відкритому листі до редакції газети „Киевлянин” він зазначав, що для нього самим дорогим є його батьківщина Україна і він щасливий з того, що може віддати залишок своїх сил для служіння їй [329]. В іншому відкритому листі він зазначав: „Я українець і не стидаюся і не боюся заявити це голосно. ... Решту своїх сил я віддам цілком і безповоротно службі духовним і церковно-релігійним інтересам свого українського народу так, як я їх розумію” [287, с. 38].

Однак, фактичним головою ВПЦР став Олександр Маричев – військовий священик, учасник III Всеукраїнського військового з’їзду, член Всеукраїнської Ради військових депутатів та Української Центральної Ради. Саме йому належить авторство вислову: не канони творять життя, а життя творить канони. Його погляди стосовно Церкви та священнослужителів яскраво відображені в анкеті 1918 р. для збирача автографів С. Дусанського. Він хотів бачити у священнослужителі молитовника, вчителя та слугу народові. Розвиток Церкви, на переконання О. Маричева, можливий лише за умови її повної незалежності від усіх форм політичного та адміністративного життя. Тільки у незалежності окремих Церков, отець вбачав найкращий шлях до єдності православної Церкви. Устрій православної Церкви повинен бути соборноправний. О. Маричев був прихильником і української державницької ідеї: „В відродженню неньки України наша сила, наша слава і для неї повинні віддати всі сили ті, хто вихован потом та кров’ю рідного народу – інтелігенція” [145, арк.16].

Заступником голови став полковник сердюцького полку ім. П. Дорошенка В.Цівчинський, секретарем – диякон І. Дурдуківський, писарем – козак Гамаліїв.

До складу ВПЦР, крім членів єпархіальної комісії входило, ще близько 60 осіб [134, арк.26]. Серед них архімандрит Філадельф, протоієреї В. Липківський, Н. Шараївський, священники П. Погорілко, О. Богданович, П. Тарнавський, Н. Шпачинський, Ф. Поспіловський, О. Ходзицький, П. Пащевський та інші. Прикметним є те, що до складу ВПЦР увійшли представники високоосвіченої громадськості, зокрема, професори Київської Духовної Академії П. Кудрявцев, Ф. Міщенко, В. Зіньківський. Вони повинні були надати фаховості новоствореному органу. Таким чином, до складу створеної Ради входило не лише духовенство, а й світські особи, зокрема вчені, науковці, вояцтво. Загалом Рада складалася із священників-українців та ліберально налаштованої інтелігенції [557, с.172].

Оцінка складу Ради та її діяльності не була однозначною. Проросійськи налаштовані вищі церковні кола характеризували її негативно. На їх переконання ВПЦР своєю діяльністю руйнувала устрій православної Церкви, а її члени звинувачувалися у відокремленні від патріарха Тихона [166, арк.16]. Митрополит Веніамін (Федченков) називав Раду „агиткой”, а не церковним органом [343, с.292-293]. Однак існують і інші характеристики ВПЦР та її членів. Зокрема, отцю Павлу Пашевському була дана характеристика як обізнаній та корисній в українських справах людині, яка користується великою популярністю та повагою серед українського населення [555, с.140].

До складу Ради з правом вирішального голосу у повному складі мав увійти Організаційний Комітет для скликання Всеукраїнського Церковного Собору, а також представники Всеукраїнської ради військових депутатів, Ради робітничих депутатів, Ради Селянського Союзу, від кожної української єпархії, монастирів Києва, духовних навчальних закладів, Київської єпископської ради, церковних братств Києва. Однак усі члени Ради повинні були обов’язково бути “по походженню і переконанню українцями” [330]. ВПЦР мала право кооптації.

ВПЦР продовжила роботу, яку проводив Організаційний комітет Церковного Собору і, таким чином, створювалася як тимчасовий орган для скликання та проведення Всеукраїнського Церковного Собору. На Соборі планувалося розглянути й вирішити всі найважливіші питання церковного життя в Україні.

На своєму організаційному засіданні ВПЦР проголосила себе “тимчасовим правительством для Української Православної Церкви” та звернулася із закликом до українського народу про відбудову колись незалежної, автокефальної Церкви [330]. Передбачалося, що свої повноваження ВПЦР складе на Церковному Соборі. Також ВПЦР прийняла постанову, щоб під час богослужіння поминали її, а не Московського патріарха [336]. Задекларовані позиції призвели до неприйняття даного органу церковною ієрархією.

Із метою поширення своєї влади в регіонах ВПЦР прийняла резолюцію про призначення своїх комісарів до консисторій. У Київську консисторію призначався священник П. Пашевський, у Чернігівську – прапорщик Голик, в Полтавську – поручник Андрієнко. Також ВПЦР надсилала свого представника і до Української Центральної Ради. Представляв ВПЦР в Українській Центральній Раді П.Ф. Погорілко [327].

На думку членів ВПЦР, вибори Всеросійського патріарха вимагали негайного проведення Всеукраїнського Церковного Собору, оскільки лише він має право вирішувати справи української Церкви. Тому було прийнято рішення про делегування до новообраного патріарха Тихона депутації з метою обговорення стану церковних справ в Україні та отримання благословення на скликання в Україні Православного Церковного Собору. Така депутація в другій половині листопада 1917 р. на чолі з о. О. Маричевим виїхала до Москви [397, с.16].

Одночасно члени ВПЦР, зокрема архієпископ Олексій, священники Тарнавський, Хоменко, Филипченко, Маринич, а також Рафальський та Мазюкевич підготували та оголосили звернення „До українського народу”. У ньому був висунутий заклик до негайного проведення Всеукраїнського Церковного Собору духовенства й мирян 28 грудня 1917 р. і відновлення незалежності української Церкви. Стосовно позиції ВПЦР до Всеросійського Собору та новообраного патріарха, то у відозві зазначалося, що лише Всеукраїнський Собор має право вирішувати чи визнавати владу патріарха, а тим часом не слід поминати його ім'я на богослужіннях.

ВПЦР розробила порядок виборів на Український Православний Собор. Згідно з ним вибори були не двоступеневими, а прямими, норма представників від мирян була значною. Так, від кожного повіту повинні прибути: 1 священник, 1 диякон та 3 мирянина; від губерніального міста – по одному представнику від священників, дияконів, псаломщиків та три особи від мирян; від дияконів єпархій – 3 диякони; духовні семінарії надсилали по одному представнику; хлопчачі та дівчачі духовні школи кожної єпархії – по одному представнику; Київська Духовна Академія – 3 представники; від Києво-Печерської та Почаївської Лавр, чоловічих та жіночих монастирів по одному представнику; Холмщина мала делегувати 8 своїх представників: 2 священники, 1 диякон, 1 псаломщик та 4 мирянина; православні Галичини делегували одного священника та мирянина. Велика квота в складі Собору надавалася військовому духовенству та воякам. Так, передбачалося делегувати по одному священнику та вояку від кожного корпусу українського фронту, від кожної військової округи по одному священнику та три вояки, від Київського військового гарнізону – один священник та вояка; Рязанська Українська Військова Рада також делегувала одного свого представника [328, с.2].

До складу Собору входили всі керуючі єпископи українських єпархій, вікарні єпископи Київської єпархії, а також деякі єпископи неукраїнських єпархій. Тимчасова ВПЦР у повному складі також входила до складу Собору [328, с.2]. Оскільки кількість членів ВПЦР могла змінюватися і відповідно зростати її представництво на Соборі, була прийнята постанова про те, що до складу Собору входять члени ВПЦР, які вступили до неї до 8 грудня 1917 р. [89, арк.19].

У середині грудня ВПЦР розіслала наказ про вибори на Собор. У ньому містилася примітка про те, що всі представники повинні бути українцями за походженням та прихильниками української справи, а також мати з собою посвідчення від виборців [287, с.36]. Таким чином, ВПЦР, проголосивши гасло автокефалії та українізації УПЦ, намагалася провести ці постанови шляхом забезпечення на Соборі української більшості. Також ВПЦР в особі архієпископа Олексія 5 грудня 1917 р. звернулася до архієпископа Парфенія, який в цей час залишив служіння і перебував на покої на Полтавщині, з проханням прибути до Києва і допомогти Раді провести роботу по скликанню Собору [148, арк.24].

Урочисте відкриття Собору передбачалося на 2 січня 1918 р. Робота Собору повинна була проходити в наступних секціях: 1. Урядовий відділ: розгляд питань щодо вищого церковного управління, відношення Церкви до Держави; стосунки УПЦ до інших Церков; 2. Українізація Церкви: українізація Служби Божої, українська мова в Церкві, національне мистецтво, українські церковні співи, звичаї та обряди, архітектура, малярство; 3. Освіта: духовні школи, вища духовна наука, загальна релігійна освіта громадян, релігійна місія, видавництво релігійної та богослужбової літератури; 4. Економічний відділ: церковне господарство: монастирське та парафіяльне, матеріальне забезпечення духовенства; 5. Релігійно-освітнє і добротинна робота монастирів; 6. Участь громадських організацій в житті Церкви і церковних організацій в світському житті; 7. Церковна дисципліна: пости, церковні суди, суди честі серед духовенства, одяг священнослужителів [328, с. 2].

Таким чином, можемо констатувати, що члени ВПЦР зайняли двояку позицію: з одного боку вони висували гасло невторчання церковної влади РПЦ в особі патріарха Тихона у внутрішні справи УПЦ, а з другого – звертаючись до нього за благословенням для відкриття Собору, намагалися дотримуватися традиційних канонічних форм.

3 грудня 1917 р. на Всеросійському Церковному Соборі розглядалося українське церковне питання. Делегати з України на окремому зібранні прийняли рішення про необхідність скликання Всеукраїнського Собору. Його мав очолити митрополит. Головна мета Собору – вироблення основних критерій, якими необхідно керуватися при управлінні Церквою в Україні в нових політичних умовах. Архієпископ Волинський Євлогій 6 грудня довів до відома Собору рішення українських делегатів. Один із делегатів К. Миревич виступив на Соборі з заявою, в якій відмітив, що автономія України є справою майже вирішеною, однак за умови повної незалежності УНР можлива й широка автономія або навіть автокефалія української Церкви зі збереженням її канонічного зв'язку з РПЦ.

Таким чином, обговорення українського церковного питання мало важливе місце на Всеросійському Соборі. Професор П. Кудрявцев з огляду на те, що рух в Україні має національно-церковний характер, закликав учасників зібрання до зваженої політики та пропонував докласти зусиль до того, щоб спрямувати церковний рух в єдине русло із Собором. Князь Є. Трубецькой вважав за необхідне вислати на Україну делегацію для з'ясування характеру церковного руху [287, с.37].

Оскільки український церковно-православний рух підтримував український уряд, військові кола і виникала явна можливість самочинного проведення Собору, Собор Православної Всеросійської Церкви на засіданнях 20 (3) і 24 (7) листопада 1917 р. прийняв рішення благословити скликання Собору в Києві у грудні 1917 р. [328, с.2]. До Києва направлялася делегація з метою канонічного скликання Собору, проведення переговорів із Центральною Радою та досягнення порозуміння з церковними організаціями в Україні.

Очолив делегацію митрополит Тифліський і Бакинський Платон (Рожественський). До її складу увійшли члени Всеросійського Собору: професор Московського університету, князь Є. Трубецькой, професор, а також товариш російського міністра ісповідань С. Котляревський, делегати з України – священник Я. Ботвиновський та учитель Київського духовного училища К. Мирович. Делегації був виданий спеціальний мандат, в якому зазначалося, що Всеросійський Церковний Собор пропонує Київській митрополії викласти її місцеві потреби з приводу організації церковного життя, а також висловлював сподівання, що вірність місцевим традиціям не примусить українців порушити духовну єдність [555, с.153].

Прибувши до Києва, делегація взяла участь у спільній конференції з ВПЦР щодо обговорення справ церковного життя в Україні. Погляди митрополита Платона, який був виразником церковної єдності під егідою Всеросійського патріарха, не відповідали прагненням членів ВПЦР. І.

Власовський зазначає, що залишається нез'ясованим питання: чи привіз митрополит Платон обіцяну патріархом грамоту на скликання Собору [397, с. 18]. Сучасний дослідник А. Зінченко припускає, що митрополит „забув” прочитати грамоту на засіданні ВПЦР і заявив, що прибув до Києва лише з інформаційним завданням [416, с.161].

Позиція московської вищої церковної влади щодо українського церковного питання була інакшою. Тут не було такого однозначного спротиву, який був характерний для церковної ієрархії в Україні. Враховуючи реальну ситуацію, боротьбу двох внутріцерковних угруповань церковна влада у Москві приймала компромісні рішення: надавався дозвіл на проведення Церковного Собору, однак він повинен був бути канонічно скликаний та відбуватися під наглядом московської делегації й на чолі з єпископатом. Відряджена ВПЦР делегація на чолі з О. Маричевим, яка прибула до Москви 12 грудня, була прийнята Всеросійським патріархом. Він дав благословення на проведення Церковного Собору і обіцяв вирядити офіційну делегацію з офіційним благословенням та повноваженнями.

Авторитет ВПЦР зріс після визнання її повноважень урядом Центральної Ради та з підтримкою ідеї незалежнення УПЦ комісаром у справах Ісповідань О. Карпінським. Центральна Рада, будучи неоднорідним політичним утворенням, попри негативне ставлення до релігії та церкви окремих її діячів (зокрема, М. Грушевського та В. Винниченка) від часу свого створення звертала увагу на проблеми церковного життя. До її складу входили й церковні діячі, які намагалися відстоювати інтереси Церкви У напрямкі її українізації та поступового незалежнення від Росії.

Православне духовенство Києва на зібранні 7 березня 1917 р. під головуванням Никодима єпископа Чигиринського обрало делегатів до Центральної Ради: протоієрея Н. Шараївського, священників А. Ходзицького і Г. Чернявського і прохали допустити їх до участі в засіданнях [326]. Входив до складу Центральної Ради прихильник українського церковно-православного руху о. П. Погоріло.

У середовищі Центральної Ради існувала підтримка основних гасел українського церковно-православного руху, а саме, вживання української мови в Церкві, організація церковного управління на демократичних засадах, призначення на вищі церковні посади українських священнослужителів. Так, у зверненні Центральної Ради „До українського народу” поряд із закликом вживання української мови в навчальних закладах, судах, урядових інституціях, висловлювалося сподівання добитися використання рідної мови служителями Церкви. Призначення вищої церковної ієрархії українського походження також підтримувалося не лише державними органами, а й самим М. Грушевським.

Яскравим проявом зацікавленості Центральною Радою церковним питанням було винесення на обговорення при розгляді інструкції з вимогами для урядової делегації в Петроград питання автокефалії УПЦ, звільнені її від синодальної влади та організації на виборному началі [555, с.44].

Наприкінці 1917 р. Департамент загальних справ Генерального Секретарства увійшов у зносини з ВПЦР, як виразником ідей незалежності УПЦ. Такий крок був зроблений з огляду на те, що автокефалія української Церкви зміцнить основи Української держави. Тоді ж був поданий до Генерального Секретарства проект організації Департаменту духовних справ, який повинен був діяти при Секретарстві внутрішніх справ. До ВПЦР призначено комісара церковних справ О. Карпінського. На думку В. Ульяновського, зміна позиції державних органів була зумовлена не зацікавленістю релігійними справами та релігійними переконаннями, а політичною ситуацією за якою в умовах проголошення незалежної Української Народної Республіки Церква залишалася інституцією, яка мала свій центр у Москві та символізувала єдність колишньої Російської імперії [555, с.44].

У грудні 1917 р. до Києва прибули архієпископ Волинський Євлогій та Чернігівський Пахомій, які привезли благословення Московського Собору та патріарха на скликання Всеукраїнського Собору [416, с.161]. Саме завдяки їхній діяльності були відновлені перервані переговори ВПЦР з митрополитом Платоном. 20 грудня 1917 р. митрополит Платон офіційно повідомив вищу церковну ієрархію України про порядок виборів на Всеукраїнський Церковний Собор. Вибори повинні були відбуватися за правилами представництва Всеросійського Собору.

ВПЦР була подана записка, датована 22 груднем від представника патріарха. У ній йшлося про те, що Собор скликається і очолюється єпископами українських єпархій, головою собору також повинен бути єпископ, права єпископів, обраних членів кліру та мирян на Всеукраїнському Соборі повинні бути такими ж як і на Всеросійському. Члени ВПЦР входять до складу Собору на таких же умовах як і інші церковні організації Києва та єпархій, при цьому необхідно перевірити канонічність їх обрання. Програма Собору повинна бути чітко розроблена і опрацьована, а в разі відсутності змоги впровадити ці умови пропонувалося перенести Собор та переглянути умови його скликання.

У записці крім питання умов скликання Собору розглядалося питання автокефалії. Висловлена митрополитом Платоном позиція з цього приводу, мабуть, співпадала з поглядами патріарха. Митрополит зазначав, що для автокефалії української Церкви не має ні канонічних, ні юридичних підстав, ні навіть історичних. Оскільки православна Церква в Україні ніколи не була автокефальною. Він вважав, що для вирішення цього питання необхідно волевиявлення віруючих, тому він неуповноважений визнавати автокефалію. Проте, митрополит підтвердив позицію вищої духовної влади про надання УПЦ повної автономії з широким внутрішнім самоуправлінням.

Погляди віруючих на нагальні проблеми Церкви були висловлені на єпархіальних з'їздах, що відбувалися в єпархіях України навесні-влітку 1917 р. На з'їздах висувалася вимога широкої участі нижчого духовенства та мирян у церковному житті, виборності духовенства всіх рівнів, встановлення соборноправності Церкви стосовно її внутрішнього устрою та управління; надання єпископських посад українцям; використання української мови в релігійних відправах, видання українських перекладів церковнослужебних книг. Гасло автокефалії, хоча й лунало, але на той момент не набуло широкого поширення.

Таким чином, робота по скликанню Собору була важкою, вона проходила в умовах протистояння двох течій: першу очолювала ВПЦР, яка прагнула негайного скликання Собору, на якому сподівалася проголосити автокефалію та українізацію Церкви та проросійськи налаштована течія на чолі з єпископатом, яка стояла на позиції нерозривного зв'язку з РПЦ. Однак обидва угруповання були змушені піти на взаємні поступки з метою скликання Собору: ВПЦР на чолі з єпископами українських єпархій ставала єдиним законним органом, який міг скликати собор, вона (ВПЦР) в повному складі входила до його складу, а також до його складу входили представники військових частин, які підтримували ідею незалежнення української Церкви, з другого боку, весь єпископат автоматично входив до складу президії Собору, пропонував з-поміж себе голову Собору, а також створював Соборну Раду.

Очікуваний результат діяльності Собору у цих групах був різним: ВПЦР, отримавши офіційну санкцію на проведення Собору, широке представництво на ньому своїх прибічників – мирян та військових, прагнула провести свої рішення; проросійська група, не допустивши самочинного скликання Собору, сподівалася не допустити відокремлення українських єпархій, а також позбутися свого супротивника – ВПЦР, яка з відкриттям Собору повинна була скласти свої повноваження та саморозпуститися.

Унаслідок напружених переговорів та взаємних поступок Собор все ж таки розпочав свою роботу, однак не 28 грудня 1917 р. як це було заплановано, а 7 (20) січня 1918 р., через запізнення значної частини делегатів. Діяльність Собору розтягнулася на 3 сесії, що тривали з перервами весь 1918 рік: перша сесія – з 7 до 9 січня, друга – з 20 червня до 11 липня і третя – з 30 жовтня до 14 листопада.

Перша сесія Собору була найкоротша. На ній було створено Соборну Раду в складі єпископів Агапіта, Димитрія, Пахомія, протоієрея Є. Капралова,

священиків Я. Ботвиновського, О. Маричева, диякона О. Дурдуківського та мирян [86, арк.40]. А також 6 секцій, які повинні були займатися питаннями організації вищого церковного управління та відносин УПЦ державними органами, єпархіальним управлінням та потребами парафій, монастирів, церковної освіти, матеріального забезпечення духовенства, а також українізації Церкви.

Важливою подією Собору був виступ на ньому представника уряду О. Карпінського з вимогою до Собору надати УПЦ автокефалію. Однак через наступ більшовицьких військ на Київ Собор був змушений закрити свою роботу, не прийнявши жодного принципового рішення. Роботою його були невдоволені представники обох угруповань. Проросійські церковні кола, об'єднані в „Союз Приходских Советов церквей г. Киева” і „Союз Пастырей” характеризували Собор як неканонічний, вказували на недоліки його організації, поспішність скликання, були невдоволені тим, що до його складу увійшла ВПЦР [153, арк.19]. Митрополит Платон, звітуючи у березні 1918 р. в Москві про роботу Всеукраїнського Собору, назвав його «пародією». Українська церковна течія, зі свого боку, наголошувала на незаконності закриття Собору та відсутності будь-яких рішень з принципових питань.

Напередодні закриття Собору, через складні політичні обставини, які загрожували його нормальній роботі і могли призвести до неприйняття жодних рішень з важливих питань щодо устрою Церкви, її подальшого юрисдикційного статусу, група членів Собору, що нараховувала 48 осіб, у їх складі були протоієреї Є. Січинський, Н. Шараївський, священники О. Маричев, Мариніч, звернулися до Соборної Ради з пропозицією обрати з-поміж членів Собору Всеукраїнську Церковну Раду. Пропонувалося, щоб вона на чолі з Київським митрополитом була єдиною вищою владою для Православної Церкви в Україні. Рада повинна була здійснювати загальне керівництво церковним життям, підготувати скликання другої сесії Собору та розробити постанови, які мав розглянути Собор [86, арк.7].

Оскільки голова засідання Собору єпископ Чернігівський Пахомій висловив думку, що подані в заяві пропозиції обговорювати непотрібно і зібрання підтримало його, то група членів Собору заявила, що вона не погоджується з таким вирішенням питання і вважає за необхідне висловити окрему думку щодо цього. На їх переконання Собор повинен вирішити головні питання, принаймні, принципові щодо становища УПЦ, органу її охорони, стану духовних шкіл та економічного становища духовенства. Лише після вирішення цих питань Собор має право припинити свою роботу. Оскільки Собор не вирішив ці питання, група соборян заявила свою думку перед Собором та українським православним народом і підкреслила, що вона виступає за повну незалежність української Церкви [145, арк.1-1зв.].

Представники Київської єпархії на Всеукраїнському Соборі напередодні його відкриття 19 січня 1918 р. прийняли постанову: з огляду на те, що Київська єпархія входить до складу Української Народної Самостійної Республіки, якій більшовицький уряд оголосив війну, вважають що всі офіційні зносини українських інституцій, у тому числі й церковні, з

російською державою повинні бути перервані. Усі кошти Київської єпархії, що надходили до Москви, повинні залишатися в Київській єпархії. Делегати від Київської єпархії постановили за необхідне обрати тимчасову Церковну Раду в наступному складі: члени Собору – о. В. Липківський, о. П.

Тарнавський, о. С. Пилипенко, о. Є. Капралов, о. Ф. Поспіловський, о. П. Старовойтенко, о. Н. Шараївський, миряни – проф. В. Зінківський, проф. Ф. Міщенко, проф. П. Кудрявцев, проф. В. Екземплярський, К. Мирович, В. Страшкевич, диякони – Дурдуківський, Корсуновський, псаломщик Грімальський, о. К. Стешенко [143, арк.31]. Тимчасовій Церковній Раді доручалося вирішувати церковні справи Київської єпархії до часу скликання єпархіального з'їзду 1918 р. з Київським митрополитом Володимиром на чолі. На службах Божих поминати священний Всеукраїнський Православний Церковний Собор, святіших патріархів православних та святішого патріарха Московського Тихона і митрополита Київського і Галицького Володимира, Богом храниму і Богом любиму Українську державу [143, арк.31-31зв.].

Відповідно до рішення першої сесії Собору, він повинен був продовжити свою діяльність з 10 (23) травня 1918 р. Примітним було те, що єпископат негативно ставився до відновлення його роботи. Так, на Всеросійському Соборі єпископи українських єпархій прийняли рішення про відкладення II сесії на невизначений термін [331, с.2-4]. Вони побоювалися, що на Соборі питання автокефалії, українізації та відділення від Московського патріархату отримають позитивне схвалення.

Слід відмітити, що проведення Собору активно добивалися ті представники української церковної течії, які вимагали від уряду видати закон про автокефалію [555, с.83]. Ідею скликання Собору підтримувало військово-духовенство. Так, 18-19 червня 1918 р. в Києві відбувся Всеукраїнський З'їзд Військового Духовенства. Головним завданням з'їзду стало обрання делегатів від військового духовенства на Всеукраїнський Церковний Собор. Згідно рішення Соборної Ради першої сесії Собору представникам від армії та флоту надавалося 46 місць. З-поміж присутніх священників, дияконів та псаломщиків з'їзд обрав 25 делегатів, серед яких 24 священники та 1 диякон [197, арк.59зв.]. Решту місць було вирішено віддати представникам від штабів, міністерств та військових частин.

На з'їзді обговорювалося питання про вироблення наказу делегатам від військового духовенства стосовно правового статусу та управління УПЦ. З'їзд визнав бажаним автокефалію української Церкви, однак у випадку неможливості проведення цієї постанови на Соборі, надав своїм делегатам право стояти „за широке самоврядування церкви на українських підставах” [197, арк.59 зв.].

Українська група членів першої сесії Всеукраїнського Собору також звернулася за допомогою у скликанні Собору до патріарха Тихона. Ними була розроблена докладна записка патріарху, в якій викладався перебіг церковного життя в Україні, історія скликання першої сесії Собору, погляд на статус української Церкви. Зокрема, у ній зазначалося, що за умови, якщо Україна матиме національно-культурну автономію, то Церква повинна бути

автономною, якщо ж Україна матиме політичну автономію, то Церква відповідно повинна бути автокефальною [93, арк.15]. Автори звернення просили у патріарха допомогти українському народу довести справу влаштування церковного устрою до логічного безболісного завершення.

У квітні 1918 р. Департамент ісповідань розпочав роботу по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору. На відміну від політики Центральної Ради, Гетьманський Уряд вважав Церкву важливим чинником життя суспільства й держави. Та й сам керманіч Української Держави П. Скоропадський, будучи людиною віруючою, православною, не міг бути байдужим до потреб Церкви та залишити поза увагою питання її подальшої долі в Україні.

Перебуваючи в еміграції, П. Скоропадський писав у своїх спогадах: “Особисто я – щиро віруючий православний християнин. Невідривно прив’язаний до нашого православ’я, але не можу без щирого жалю дивитись на те, у що перетворилася наша Церква, завдяки обурливій політиці, яку вела стара урядова Росія стосовно неї. Віра задушена, вбито все живе, святе в нашій релігії втрачене, а залишилася якась мертва, холодна обрядова сторона” [357, с.198]. Гетьман був переконаний у тому, що Церква потребує децентралізації та демократизації.

Павло Скоропадський, як наголошує В. Ульяновський, чітко розрізняв глибокі релігійні почуття і обрядовірство, пастирство Церкви й церковну політику ієрархів та дії священнослужителів. Тому перевагу віддавав відновленню чистих джерел віри, духовних функцій Церкви, а потім – її національно-політичного значення.

Щодо поглядів Гетьмана на автокефалію, то вони не відповідали вимогам її прихильників про повне відокремлення від РПЦ. Разом із тим, Гетьман вважав, що з московською Церквою повинен бути духовний зв’язок в особі патріарха. А вища церковна ієрархія в Україні має бути місцевого походження. Адже людина, як зазначає П. Скоропадський, яка народилася і все життя прожила в Росії, не може зрозуміти і сприйняти те середовище і ті особливості, які характерні для українців [357, с.199]. Проблема, подолання якої мало важливе значення, полягала в тому, що вище духовенство було чужим для народу, духовну опіку над яким воно здійснювало.

Таким чином, Гетьман виступав за тісний зв’язок духовенства з народом та проблемами України. Це було можливим лише за умови просування місцевих кандидатів до ієрархії. Водночас, він надавав перевагу автономії Церкви у внутрішніх справах при духовному спілкуванні з Московським патріархатом. П. Скоропадський був проти втручання держави у церковні справи, а саме, ініціювання державою політики незалежності української Церкви. Він вважав, що це приведе до церковного розбрату. Однак Гетьман на зміг дотриматися позиції невтручання в церковні справи. Антиукраїнська позиція, яку проводило вище духовенство, змусила П. Скоропадського відійти від своєї політики невтручання і перейти до вимог проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів серед духовенства та мирян [197, арк.108-110].

Завдяки наполегливій діяльності міністра ісповідань В. Зінківського II сесія Собору все ж таки розпочала свою роботу 7(20) червня 1918 р. Характеризуючи якісний склад II сесії Церковного Собору, В.Липківський зазначав, що “На червень оголошено було другу сесію Всеукраїнського Собору. Але по суті це вже не була друга сесія січневого собору, а зовсім вже окремих Російський собор на Україні, бо склад його був зовсім інший. З представників вояцтва майже ніхто на цю сесію не прибув, будучи Всеукраїнська Церковна Рада прибула в кількості 45 душ, а по єпархіях єпископи перевели інші вибори на цю сесію й вибрали кого самі хотіли, здебільшого з духовного учительства та інших безпосередньо собі підвладних осіб” [397, с.42].

На Соборі чітко виокремилися дві протидіючі течії – більшість російського спрямування та проукраїнська меншість. Боротьба між угрупованнями завершилася перемогою більшості та виключенням діячів ВПЦР з членів Собору. В.Зінківський, реагуючи на виключення зі складу Собору представників ВПЦР, з ініціативи яких був скликаний сам Церковний Собор, заявив, що “факт вигнання з Собору б. Української Церковної Ради – дуже важливий і нечуваний в історії, тому про нього мусить мати свою думку Рада міністрів, і держава не може залишити його без уваги” [397, с.42]. О.Г. Лотоцький, який подає цей факт у своїй праці “Українські джерела церковного права” не подає відомостей, чи розглядала Рада міністрів цю подію, і які висновки вона зробила з цього приводу.

Оскільки члени ВПЦР були виключені зі складу Собору (їм інкримінували відхід від суто церковної діяльності та перехід на шлях політиканства, “церковно-революційної” боротьби, переслідування митрополита Володимира, деструктивну роботу, яка заважає нормальній діяльності Собору), то їхні пропозиції щодо українізації Церкви та автокефалії не могли бути втіленими в життя.

Одним із найважливіших питань, які обговорювалися на Соборі, було питання про статус УПЦ, принципи її організації та формування органів вищого церковного управління. Так, учасник Собору О. Куниченко виступив із промовою, в якій, спираючись на практику апостольських часів та принципи церковної організації перших часів християнства, виклав основні принципи зовнішньої організації української Церкви, на яких на його думку вона повинна будуватися в умовах відмови світської влади використовувати Церкву у своїх власних потребах. На його думку, Церква повинна ґрунтуватися на підставі рівності всіх віруючих щодо керівництва в церковних органах, а саме: всі члени Церкви при досягненні відповідного віку були рівноправними в усіх церковних справах, незалежно від статі, національності, освіти, займаної посади в духовному чи світському житті; усі посади церковнослужителів були виборними, всі церковні одиниці в своїх межах – автономними [144, арк.5-5зв.].

Гостра боротьба на Соборі точилася щодо юрисдикційного статусу Української Православної Церкви, її автономії чи автокефалії. Оскільки прихильники автокефалії залишилися на Соборі в меншості, перемогу

здобули автономістичні настрої. На засіданні 9 липня прийнято Положення про тимчасове Вище Управління Православною Церквою на Україні. Згідно з ним українська Церква організовувалася на началах автономії і перебувала в канонічному зв'язку з Всеросійським Патріархом. Патріарх затверджує і благословляє Київського Митрополита, а також благословляє єпископів українських єпархій, яких попередньо затверджує Священний Собор українських єпископів. Патріарх приймає скарги на Київського Митрополита і має право вищого апеляційного суду над всіма єпископами українських єпархій. Також благословляє скликання церковних соборів на Україні. Патріарху належало право затверджувати Положення про тимчасове Вище Управління Православною Церквою на Україні.

Положення про українську Церкву, вироблене Відділом Вищого Церковного Управління, підтвердило статус православних єпархій на Україні, які залишалися нероздільною частиною РПЦ і отримували автономію. Ця автономія поширювалася на різного роду церковні справи крім питань віровчення, моралі, вищого суду, а також найважливіших питань богослужіння і церковної дисципліни. Всі постанови, які були прийняті Всеросійським Церковним Собором і Святішим Патріархом мали обов'язкову силу для єпархій України. Це стосувалося і постанови Всеросійського Собору про відміну виборного начала для священно-церковнослужителів. Право затверджувати митрополитів та правлячих єпископів належало Всеросійському Патріарху [284, с.23].

На сесіях Собору була піднята проблема українізації. Для її розгляду створено спеціальну секцію, яку очолював архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій. Провідним питанням діяльності цієї комісії був розгляд питання про можливість використання української мови в богослужінні. Слід зазначити, що питання про літургійну мову та текст богослужбових книжок було актуальним і обговорювалося на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр. Унаслідок діяльності спеціального відділу була складена доповідь, постанови якої вище церковне управління мало повне право втілювати в життя [435, с.122]. Це була позиція вищої церковної влади. Положення доповіді зводилися до наступного: по-перше, слов'янська мова в богослужінні повинна зберігатися і підтримуватися як основна мова богослужіння, по-друге, визнається право російської та української мов для богослужбового вжитку, з метою наближення церковного богослужіння до розуміння простого народу; по-третє, негайна і повсюдна заміна церковнослов'янської мови російською чи українською небажана і нездійсненна; по-четверте, часткове використання інших мов, крім церковнослов'янської (читання Слова Божого, окремі піснеспіви, молитви), за згодою місцевої церковної влади є бажаним в даний час [435, с.120].

На Всеукраїнському Соборі з цього приводу прийнято постанову про подальше вживання церковнослов'янської мови як єдиної богослужбової. Таке рішення було прийняте з наступних міркувань: по-перше, враховувалася більш ніж тисячолітня давність церковнослов'янської мови, її багатство та придатність для висловлення найвищих істин віри; по-друге, вказувалося на

недоцільність звершення молитов на повсякденній розмовній мові; по-третє, церковнослов'янська мова об'єднувала слов'янські народи та їх Церкви [165, арк.1].

За рішенням Собору українську мову дозволялося використовувати лише під час проповідей за бажанням парафіян та в позаслужбовому користуванні. В початкових та середніх навчальних закладах тексти Святого Письма, молитви, богослужбові піснеспіви повинні вивчатися на церковнослов'янській мові, а пояснення робитися тією мовою, якою ведеться навчання всіх предметів [165, арк.1].

Третя сесія Собору, яка проходила в жовтні-грудні 1918 р., підтвердила попередні рішення про вищу церковну владу в Україні. Позиція уряду щодо державної необхідності проголошення автокефалії, висловлена міністром ісповідань О. Лотоцьким, не знайшла підтримки на Соборі.

Даючи оцінку рішенням, які прийняв Собор щодо головних питань церковного життя, сучасний історик А. Зінченко назвав Собор 1918 р. через його консервативність “собором втрачених можливостей” [417, с.15]. Самі ж керівники та учасники церковного руху не визнавали прийнятих на Соборі рішень. З часом вони приходять до усвідомлення неможливості вирішення поставлених перед собою завдань по відродженню Церкви лише шляхом проведення Собору без створення міцного підґрунтя та проведення відповідної підготовчої роботи серед населення. Василь Липківський з цього приводу зазначав, що “Всеукр. Собор мусить бути так би мовити днем охрещення, а не днем народження церкви. ... Вимога життя на початку революції висунула думку про найскорше скликання всеукр. собору, вона ж далі указала й інші більші певні шляхи до відродження укр. церкви...” [444, с. 22].

Повертаючись до ВПЦР, то з відкриттям Собору вона виконала своє основне завдання і була змушена припинити офіційну діяльність [139, арк.62]. Більшість її членів увійшли до складу новоствореного Українського Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія. Ідея утворення Братства виникла під час першої сесії Собору, у зв'язку з порушенням групою членів Собору питання про організацію тимчасового органу для захисту Православної Церкви в Україні. Собор відхилив цю пропозицію. Тоді на зібранні було винесено резолюцію про створення Кирило-Мефодіївського Братства з метою захисту та відродження Української Православної Незалежної Соборноправної Церкви. Зазначивши певні принципи та завдання братства, члени Собору доручили братчикам, які залишилися в Києві, скласти статут Братства. Свою діяльність братство розпочало після визволення Києва від більшовиків у кінці лютого 1918 р. [397, с.28-29]. 24 березня 1918 р. братчики, які були членами Собору, приступили до розробки статуту. Статут Братства державна влада зареєструвала 30 квітня 1918 р. [337]. З цього часу розпочинається офіційне існування Братства.

Братство засновувалося на честь слов'янських просвітителів братів Кирила і Мефодія. Новозасноване Братство ідейно стояло на спільному ґрунті з Кирило-Мефодіївським братством 1846 р. Воно не розходилося з ним і в

методах діяльності. Члени Братства закликали до згоди, християнської любові , братерства українського народу з усіма слов'янами та всіма народами світу.

Головою Братства був О. Маричев. До засновників Братства відносять В.М. Чехівського та С.П. Шелухіна. На засіданні Всеукраїнського Собору, під час обговорення питання створення Братства до його складу записалося більш ніж 100 осіб [337]. На червень 1918 р. до нього входило вже близько 160 осіб [325]. Членами братства були активні учасники українського церковно-православного руху: В. Липківський, М. Крамаренко, П. Тарнавський, Є. Січинський.

Головну мету своєї діяльності Братство вбачало у „відродженні Православної Церкви в Україні”. На думку братчиків, нові політичні умови, в яких опинилася Україна, вимагають змін в становищі Української Православної Церкви. Практична діяльність полягала в тому, щоб за допомогою наукових та просвітницьких засобів з'ясувати принципи, які необхідно покласти в основу устрою Православної Церкви в Україні, щоб вона стала „національною українською, соборноправною і автокефальною” [315, с.5]. Єдиним способом досягнення такого стану є відповідне у свідомлення народних мас, популяризація ідеї української національної Церкви. У статуті Братства зазначалося, що воно „боротися буде з темрявою силою ідеї, як незабутньої пам'яті братства XVI – XVII в. на Україні, – будуючи школи, засновуючи друкарні, збираючи бібліотеки і т.и.” [315, с.3]. Будучи переконаним в тому, що лише шляхом національної освіти можна розбудити в народі відповідні творчі сили, Братство поширювало просвітніми засобами прогресивні думки щодо устрою УПЦ, а також християнську культуру в національній українській формі.

У сферу діяльності Братства входило видавництво книжок, журналів, часописів, створення бібліотек, музеїв, читалень, проведення публічних лекцій, організація загальних просвітніх курсів, літературно-музичних вечорів , концертів, вистав, відкриття шкіл, притулків для дітей та дорослих, добротинних закладів, запровадження стипендій, конкурсів [315, с.6].

Братство видало кілька брошур та листівок, в яких підіймало проблеми української Церкви. Воно заснувало своє інформаційне бюро, влаштовувало лекції з історії православних храмів Києва та екскурсійні подорожі [337]. За допомогою преси підіймало перед громадськістю питання необхідності проведення реформ УПЦ. Одним із своїх завдань Братство вбачало в догляді за тим, щоб відбулося скликання другої сесії Всеукраїнського Собору [416, с. 167].

Як зазначають сучасні дослідники Ф. Турченко та О. Ігнатуша, у вересні 1918 р. Братство увійшло до складу опозиційного об'єднання Українського Національного Союзу. Союз навіть створив комісію з церковних справ на чолі з о. Ю. Жевченком. Комісія опублікувала звернення, в якому вимагала звільнення української Церкви від зовнішньої чужодержавної церковної влади та надання українській Церкві незалежності [549, с.168]. У серпні 1919 р. Братство склало Послання, в якому підтвердило свою позицію щодо устрою УПЦ, наголосивши, що вона повинна бути автокефальною, вільною та рівною

іншим православним Церквам [570, с.143].

Із захопленням денікінцями Києва президія Кирило-Мефодіївського Братства разом із урядом Директорії виїхала в Кам'янець-Подільський, де продовжила свою роботу [372, с.114]. Як відмічає В. Липківський, після сповіщення біженцями з Києва про заснування в Києві українських парафій та організації нової ВПЦР усі члени Кирило-Мефодіївського Братства влилися в нову течію церковного руху, а свою працю як окремого органу припинили і створили із себе першу українську парафію в Кам'янці [445, с.20].

Прихильники та супротивники автокефалії УПЦ оцінювали ВПЦР неоднозначно. Проросійськи налаштовані церковні кола негативно характеризували діяльність ВПЦР. Поряд з цим існують і інші погляди на це питання. Зокрема, О. Лотоцький зазначав, що Рада виявила велику творчу енергію, розпочала і довела до кінця справу скликання Всеукраїнського Церковного Собору. В. Потієнко відмічав, що вона виконала історичну місію – викликала інтерес, симпатії та любов до української Церкви у тих, хто був байдужим, холодним чи ворожим до неї [492, с.15]. Члени ВПЦР, зокрема о. Филипченко, визнавали помилки допущені ВПЦР, однак наголошували на тому, що слід врахувати, що її діяльність проходила в умовах боротьби із двома течіями: антицерковною та антисоборною, яка висловлювала думку про відсутність реальної потреби скликати Всеукраїнський Собор [139, арк.67].

Отже, підсумовуючи діяльність ВПЦР як тимчасового органу для скликання та проведення Всеукраїнського Церковного Собору, не можна не погодитися з тим, що вона виконала своє головне завдання: підготувала та скликала Всеукраїнський Церковний Собор, хоча не змогла реалізувати на ньому свої прагнення стосовно автокефалії, українізації та соборноправності УПЦ.

З приходом до влади Директорії УНР рух за автокефалію УПЦ знайшов союзника в особі держави. До складу Директорії та сформованого 26 грудня 1918 року нового кабінету входили особи, які прихильно ставилися до церковного руху за незалежнення української Церкви. Це, зокрема, С. Петлюра, О. Андрієвський, В.Чехівський, О. Лотоцький, І. Липа.

Так, Симон Петлюра, переймаючись долею української Церкви, надавав справі її організації державного значення та не обмежувався одним лише проголошенням автокефалії. У листі від 19.12.1921 р. до міністра ісповідань в уряді УНР І.Огієнка С.Петлюра писав, що здобуття автокефалії не є нашою кінцевою метою. УПЦ слід надати такі форми, які відповідали б державним інтересам української нації і були б логічним завершенням самої ідеї про церковну автокефалію [287, с.222]. На думку С. Петлюри, таким логічним завершенням мало бути утворення патріархату на чолі з власним патріархом, рівним Московському патріархові.

С. Петлюра вважав також, що одним із найважливіших завдань держави є відновлення національного церковного життя, оскільки воно, за словами отамана „з його стилем, мистецтвом, мовою, обрядами було і нині залишається самим впливовим чинником виховання народу... ” [209, арк.1].

Член Директорії УНР О. Андрієвський, будучи лідером Української партії соціалістів-самостійників, програма якої містила положення про автокефалію Української Церкви, підтримував її запровадження і в практичній діяльності [372, с.12]. Голова уряду В. Чехівський проводив роботу, спрямовану на запровадження автокефалії. А після Всеукраїнського Церковного Собору у 1921 р. став дорадником митрополита Василя Липківського, благовісником УАПЦ.

Одним із перших законодавчих актів, який був проголошений новою владою, був “Закон про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві” від 1 січня 1919 р. Цим законом запроваджено автокефалію УПЦ.

Згідно з постановою, верховною церковною владою в Україні оголошувався Всеукраїнський церковний собор. Він наділявся законодавчою, юридичною та адміністративною владою. Для керівництва справами УАПЦ повинен був бути створений Український Церковний Синод з двох єпископів, по одному представнику від священників та дияконів, трьох мирян та одного священника від військового відомства [287, с.50]. Сфера повноважень Синоду охоплюватиме релігійні, адміністративні, господарські та освітні справи. В законі наголошувалося на тому, що Українська Автокефальна Церква з Синодом та духовенством не підпорядковується Всеросійському Патріархові. Також передбачалося державне утримання Церкви і її адміністративного апарату.

Прийняття закону мало важливе значення для подальшого розгортання національного церковного руху. Церковний діяч єпископ Анатолій (Дублянський) відмічав, що проголошення Директорією автокефалії декретом від 1 січня 1919 р. мало для України таке ж значення, що й проголошення IV Універсалу Центральною Радою 22 січня 1918 р. про державну незалежність України [407, с.55].

Аналізуючи політику Директорії щодо українського церковно-православного руху слід відмітити, що період її існування в Україні був закоротким, аби ефективно втілити положення свого закону про автокефалію та провести всі заплановані заходи. Варто погодитися з думкою Б.

Андрусина, що щодо періоду Директорії ми можемо вести мову в першу чергу про законотворчість, а не про практичну діяльність, коли більшість проголошених Директорією гасел і програм так і залишилися не реалізованими в Україні [372, с.55]. Однак слід оцінити те, що уряд Директорії, зокрема міністерство ісповідань продовжувала роботу в напрямі реалізації автокефалії за межами України та намагалася надати допомогу її прихильникам в радянській Україні.

Даючи оцінку перебігу українського церковно-православного руху, історик І. Власовський зазначав, що “справа українізації ... найслабше стояла в цих 1917-1918 рр. в житті Церкви, в богослужбовому культі, в проповідництві, в духовному шкільництві” [397, с.57]. Основною причиною такого стану, на думку учасників цього руху, була відсутність української церковної ієрархії. Однак, не менш важливим і вірогідним було те, що, починаючи відродження

УПЦ з усіма її звичаями й традиціями, самі учасники цього відродження не мали чіткого уявлення, як саме і з чого саме слід починати цю справу. Розпочавши відродження “зверху”, тобто шляхом скликання Собору, певного тиску державних органів, діячі церковного руху не змогли досягнути поставленої цілі, оскільки, як підкреслював В. Липківський, “без певної підготовки знизу випадкова і малосвідома людність, хоч і занадто палка, не є певною підставою для церковного будівництва” [444, с.22].

Зазнавши невдачі на Всеукраїнському Церковному Соборі 1918 р., прихильники перетворень в Церкві прийшли до усвідомлення помилковості обраної ними тактики. Новим способом досягнення мети стало заснування українських православних парафій, які були організаційними осередками майбутньої автокефальної Церкви. Один з учасників українського церковно-православного руху священник Ксенофонт Соколовський відмітив, що головна причина невдач руху полягала в тому, що він був розпочатий “зверху”, з Собору. Отець Ксенофонт також виклав своє бачення щодо його подальшого розвитку: “Тепер, запобігаючи таких помилок, нам треба починати всякі церковні реформи з протилежного кінця – знизу, з народніх мас і то з самої маленької церковної організації – парафії. І як ми досить підготуємо ці одиниці, то здоровим та благонадійним вийде з них і такий складний церковний орган, як Собор” [27, арк.6-6зв.]. Отже, о. К. Соколовський наголошував на важливій ролі, яку мали відіграти українські православні громади для відродження УПЦ. Такої ж думки дотримувався й В. Липківський [444, с.22]. Тому у 1919 р. розпочинається процес заснування українських православних парафій, що призвело, в свою чергу, до утворення другої ВПЦР.

Друга ВПЦР, що виникла у квітні 1919 р., відіграла важливу роль у подальшому розгортанні українського церковно-православного руху, поширенні його головних завдань. Вона реорганізувалася із гуртка, який виступив ініціатором утворення першої української парафії при Миколаївському соборі в Києві й стала вищим керівним органом по заснуванню українських православних парафій. З часом її функції значно розширилися.

Перші українські православні парафії виникли навесні-влітку 1919 р. в Києві. Юридичною підставою для їх утворення був декрет радянської влади “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, який був прийнятий Раднаркомом РРФСР 20 січня (2 лютого) 1918 р. В Україні він був розповсюджений в лютому 1919 р. Декрет позбавляв церковні та релігійні громади права володіти власністю, а також прав юридичної особи, все їхнє майно оголошувалося народною власністю. Постанова також заборонила викладання релігійних віровчень в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладалися загальноосвітні предмети. Водночас, згідно декрету, релігійні організації могли отримати в безоплатне користування храм, маючи відповідну ухвалу від місцевої чи центральної державної влади [272, с.42].

Заборона релігійного виховання непокоїла українську громадськість. У Києві відбулося декілька батьківських зібрань, на яких обговорювалося

питання влаштування релігійного навчання дітей. Було вирішено утворити релігійну громаду, звернутися до державних органів із проханням надати їй у користування храм, в якому крім проведення богослужінь планувалося навчати дітей закону Божому. Так, прагнення надати дітям релігійну освіту призвело до утворення українських парафій.

Перша парафія була створена навесні 1919 р. У березні ініціатори заснування громади склали статут першої української релігійної парафії й звернулися до державних органів влади з проханням надати в користування Ільїнську церкву [444, с.23]. Однак, зіткнувшись із певними перепонами щодо передачі храму св. Іллі, вони подали звернення про одержання мандату на колишній військовий Миколаївський собор. Він знаходився на Печерську і був збудований Іваном Мазепою у XVII ст. У цьому храмі на той час служби не відправлялися і тому підстав для затримки надання собору в користування не повинно було бути. Реєстрацією статуту Печерської української православної парафії при соборі св. Миколая займалися її представники – Г. Коломієць, С.Литвиненко, П.Тарнавський, О.Таран [96, арк.22]. Вони звернулись до Київського губерніального виконавчого комітету Ради робітничих і селянських депутатів із приводу оформлення статуту парафії, який було узято на облік державними структурами 20 червня 1919 р. [96, арк. 24].

На свято Миколая 22 травня 1919 р. у храмі відбулася перша служба, під час якої Апостол, Євангеліє, псалми були прочитані українською мовою. Про цю службу заздалегідь було зроблено оголошення по всьому Києву. Музику для богослужіння написав видатний український композитор Микола Леонтович, він же й керував церковним хором. Пишучи про історичне значення цієї події, митрополит Василь Липківський наголошував, що "... Собор св. Миколая в м. Києві, є дійсно вертеп народження нашої Церкви, і цей історичний храм, стає великою святинєю нашої Української Церкви, вертепом її народження" [227, арк.1-1зв.]. Згодом, у 1920 р. день святого Миколая (22 травня) буде проголошений ВПЦР Всеукраїнським національним святом у пам'ять роковин першої української відправи в Миколаївському соборі [17, арк.34].

Гурток, який виступив ініціатором утворення української парафії при Миколаївському соборі, прийшов до усвідомлення того, що він не повинен обмежуватися лише однією громадою, а повинен дбати про заснування таких громад не лише в Києві, а й за його межами [444, с.24]. Тому він реорганізувався у так звану другу ВПЦР – вищий керівний орган по заснуванню українських парафій. Її очолив М. Мороз, товаришем голови був обраний протоієрей В. Липківський, секретарем І. Тарасенко.

Згодом згідно з постановою ВПЦР заснувався секретаріат. Проект організації секретаріату ВПЦР був розроблений та представлений на розгляд ВПЦР у січні 1920 р. [104, арк.4 зв.]. Секретаріат являв собою апарат, через який здійснювалися зносини ВПЦРаді і її президії з усіма її внутрішніми підрозділами та секціями, а також з урядовими та громадськими установами. Безпосереднє керівництво Секретаріатом здійснював секретар ВПЦР.

Секретаріат виконував наступні функції: підготовка матеріалів до засідань ВПЦР та складання протоколів; повідомлення секцій про постанови ВПЦР, які їх стосуються; листування з установами та приватними особами по справам Ради; складання реєстру членів ВПЦР та її підрозділів; догляд за своєчасним виконанням підрозділами постанов ВПЦР; збирання та збереження документації ВПЦР.

До складу ВПЦР входили представники від парафій міста Києва: Старокиївської при Софійському соборі, Печерської при Миколаївському соборі, Подільської при Андріївській церкві, Либідської при Ільїнській церкві, Петропавлівської та Кирилівської парафій, а також представники з Миколаєва, Одеси, Білої Церкви, Бердичівського, Канівського, Черкаського повітів [107, арк.1-3 зв.].

Своїми головними завданнями, як зазначає В. Липківський, ВПЦР ставила інформаційну та інструкторську допомогу всім, хто хотів утворити українську парафію, керівництво вже існуючими громадами, забезпечення їх українським духовенством, здійснення перекладу богослужбової літератури на українську мову [444, с.25].

Після Печерської парафії була заснована Подільська православна громада. Їй було надано радянською владою в користування Андріївський собор. До складу громади ввійшли мешканці старої частини Києва. На неділю Всіх Святих у храмі відбулась служба. Третя українська парафія була створена при Софійському соборі у червні 1919 р. До її складу одним із перших увійшов славетний український графік, професор, ректор Української академії мистецтв Георгій Нарбут. Він був обраний членом тимчасової парафіяльної ради [97, арк.8]. Також за дорученням ради парафії художник займався оздобленням храму, “щоб він мав український вигляд” [97, арк.8]. До проведення виборів парафіяльними зборами постійного складу причету собору відправляти службу Рада запросила священників: В.Липківського, П.Тарнавського, М.Ольшевського, М.Грушевського та Степаненка [97, арк.3].

На початку серпня 1919 р. відбулися звичайні загальні збори членів Старокиївської Української Православної Парафії, на яких було обрано причет собору. На зборах були присутні 108 осіб. Головою зборів було обрано Куценка, писарем – Юрченка. Збори ухвалили постанову про обрання чотирьох священників та трьох дияконів. Настоятелем собору одногослосно було обрано протоієрея Василя Липківського, штатними священниками – Петра Тарнавського, Марка Грушевського та Михайла Ольшевського. Штатними дияконами – отців Дурдуківського, Недзельницького, Хрипка [97, арк.24]. Усіх обраних було офіційно повідомлено про обрання та запрошено приступити до виконання своїх обов’язків.

На зборах обрали Парафіяльну Раду. Вона складалася з 12 осіб. До її складу входили активні учасники українського церковно-православного руху: М.Мороз, І.Приймак, З.Фесенко, П.Ємець, Г.Суховій, Т.Чеховський, І.Тарасенко, В.Булах, О.Судомор, Г.Вовкушевський, К.Мамованський, Я.Юрченко. Головою Ради обрано М.Мороза, товаришем голови – І.Приймака, скарбником – П.Фесенка, товаришем скарбника – А.Критенка, писарем – І.

Тарасенка, заступником писаря – Я.Юрченка [97, арк.25]. У такому складі парафія продовжила свою діяльність.

У цей же час виникла Либідська парафія при церкві св. Іллі. Її статут, а також статuti Старокиївської при соборі св. Софії і теплої церкви при ній, Подільської при соборі Андрія Первозванного та Печерської при соборі св. Миколая громад були зареєстровані 20 червня 1919 р. [96, арк.24].

З метою об'єднання, координування та підтримки діяльності українських церковних громад була створена Всеукраїнська спілка православних парафій (ВСПП). Ініціаторами її утворення виступили перші чотири парафії. Справою реєстрації статуту займалися від Печерської громади – С. Литвиненко, Старокиївської – М. Мороз, Подільської – І. Тарасенко, Либідської – І. Приймак [96, арк.7-7зв.]. Статут Спілки був прийнятий для реєстрації у відділі управління Губвиконкому 2 серпня 1919 р. [96, арк.4]. Згідно статуту, Спілка вважалася заснованою тоді, коли в ній об'єднається не менше трьох парафій і її статут буде поданий на реєстрацію.

Оскільки відповідно до Статуту Спілки до її складу могли приєднуватися православні парафії всієї України, статuti яких не відрізнялися від статутів парафій-засновників, Спілці було надано назву Всеукраїнської [96, арк.25].

Для здійснення своєї мети, ВСПП повинна була розробляти проекти й плани будівництва нових храмів, а також надавати необхідну в цій справі технічну допомогу парафіям, які належали до її складу; засновувати школи для підготовки членів церковного причету та диригентів церковних хорів; відповідно до існуючих на той час законів організувати необхідні для богослужбових та церковно-релігійних потреб підприємства (свічкарні для виготовлення свічок, крамниці для продажу церковних речей, богослужбової літератури і т. д.); а також благодійні організації для членів парафій, проводити лекції і реферати-розмови на релігійні, церковно-історичні та церковно-мистецькі теми, а також влаштовувати вистави й концерти; організувати для прочан подорожі по святих та видатних церковно-історичних місцях. Спілка здійснювала необхідні заходи для перекладу богослужбової та іншої, релігійного змісту літератури на українську мову (так, наприклад, був зроблений переклад “Часів”, тропарів та кондаків недільних і великих свят) [15, арк.1], забезпечувала постачання нею релігійні громади; друкувала церковно-богослужбового та релігійного змісту книжки.

Членами спілки могли бути українські православні парафії, статuti яких не відрізнялися від статутів парафій-фундаторів і були зареєстровані органами державної влади [96, арк.4-4 зв.].

Керівними органами спілки були: Всеукраїнська Православна Церковна Рада Спілки (ВПЦР Спілки), Президія Церковної Ради та Ревізійна Комісія. ВПЦР Спілки, будучи її виконавчо-розпорядчим органом, здійснювала керівництво всіма справами Спілки і складалася з членів, обраних із складу парафіяльних рад загальними парафіяльними зборами тих парафій, які належали до її складу. Парафії, які заснували Спілку, обирали до складу ВПЦР по десять своїх представників. Інші ж православні громади, які

приєдналися до спілки, делегували зі свого складу ту кількість своїх членів, яку визначала Церковна Рада Спілки або за її дорученням Президія. Члени ВПЦР Спілки обиралися на 1 рік. Збори ВПЦР Спілки були великі та малі. Великі збори відбувалися тричі на рік: перші – на свято Покрови (14 жовтня), другі – на різдвяні свята, треті – на великодні свята. У великих зборах брали участь усі члени Ради. Великі збори затверджували обрахунок прибутків і видатків спілки на наступний рік, обговорювали і приймали річний звіт із фінансових справ, встановлювали кількість та обирали членів Президії Церковної Ради і Ревізійної Комісії, визначали розміри членських внесків та іншої платні. Малі збори вирішували поточні справи й збиралися в разі потреби. У них брали участь тільки ті члени ВПЦР Спілки, яких обрали за для цього на однорічний термін на Покровських великих зборах.

Виконавчим органом ВСПП, який репрезентував Церковну Раду Спілки у всіх її зносинах як з різними установами, так і окремими особами була Президія ВПЦР Спілки. Вона приймала до складу Спілки нових членів, здійснювала постанови зборів ВПЦР, відповідала за цілісність майна і коштів Церковної Ради, здійснювала догляд за всіма її інституціями, а також робила грошові видатки, згідно з затвердженими Радою обрахунками. Для перевірки річних звітів Президії, грошових коштів і ревізії всіх установ Спілки на Покровських великих зборах обиралася Ревізійна Комісія.

Отже, ВСПП, яка була заснована з ініціативи перших чотирьох парафій, виконувала важливу місію в розгортанні та поширенні українського церковно-православного руху. Вона надавала допомогу в організації українських православних парафій, об'єднувала, координувала та підтримувала їх діяльність.

Українська православна парафія мала суттєві відмінності від церковних громад, які існували на території України. Головна відмінність полягала у системі керівництва церковними справами в середині громади, обранні священників та інших членів причету та мові богослужінь. Так, православна людність, яка гуртується навколо певного храму, складає з себе так званий “приход”. Керівництво в “приході” відбувалося на основі “приходського уставу”, тобто статуту, який був прийнятий на Всеросійському Церковному Соборі 7 (20) квітня 1918 р. й, за яким все управління церковними справами знаходилося в руках духовенства [20, арк.1-1зв.]. Право обрання та призначення на священно- і церковнослужительські посади належало єпархіальному архієрею, який при цьому міг брати до уваги і кандидатів, котрих пропонували приходські збори [333, с.47]. До складу Приходської ради входили усі члени церковного причету, церковний староста або його заступник та миряни, яких обрали.

Українська парафія, у свою чергу, об'єднувала людей, які “визнають автокефалію української церкви, соборноправність, відокремлення церкви від держави і вживання в храмах при відправах Божих служб живої української мови, українського церковного співу, звичаїв і обрядів” [20, арк.1-1зв.]. Керівництво церковними справами здійснювалося на основі статуту, який виробила ВПЦР на зразок статутів старовинних українських церковних

братств. За цим документом священників, дияконів та інших членів причету громади не призначає церковне керівництво, а вони обираються. Обрання відбувалося на загальних зборах членів парафії з осіб, які “стоять на ґрунті автокефальности української церкви і відокремлення церкви від держави, мають належну шкільну чи позашкільну освіту і, по своїй бездоганній попередній церковно-громадській діяльності, заслуговують на право перебувати на чолі Української Православної Парафії” [95, арк.1]. Практика обрання священнослужителів була характерною для УПЦ. До 1765 р. парафіяни обирали собі священника й укладали з ним угоду, в якій були регламентовані ціни за церковні треби [459, с.13]. Скасування цього правила у другій половині XVIII ст. викликало невдоволення серед віруючих і віддалило священників від населення, серед якого вони діяли.

Членами української парафії могли бути особи православної віри обох статей, робочого віку, тобто котрим виповнилося 16 років. У статуті відмічалось, що діти членів громади неробочого віку також вписувалися у реєстр громади.

Згідно статуту справами парафії керували Загальні збори членів парафії та Рада Парафії. Загальні збори були: рокові та звичайні. Перші скликалися Радою парафії один раз на рік, переважно на Покрову. Вони затверджували обрахунок прибутків і видатків на майбутній рік, приймали фінансовий звіт за рік, визначали кількість та обирали членів Ради і Ревізійної Комісії, а також кандидатів до них, встановлювали терміни внесення членських внесків й іншої платні [95, арк.1-1зв.]. Звичайні збори скликалися Радою у міру потреби. Також вони могли бути скликані за вимогою Ревізійної Комісії, або однієї п'ятої частини членів парафії. Звичайні збори вирішували всі поточні справи. Рада парафії складалася не менш як із п'яти осіб, які обиралися з членів парафії. Зі свого складу члени Ради обирали голову і його товариша, титаря церкви, скарбника й писаря. Обов'язки титаря й скарбника могли сполучатися. Рада обиралася на один рік. Що півроку відбувалося оновлення половини членів Ради.

Парафіяльна Рада керувала всіма справами громади, була її представником у зносинах із різними установами та окремими особами. Вона відповідала за цінність церковнопарафіяльного майна, здійснювала постанови Загальних зборів і робила видатки згідно з затвердженими обрахунками. Про свою діяльність і стан справ парафії Рада щороку подавала звіт Загальним зборам. Для перевірки звіту Ради, грошових сум і взагалі всього церковного та парафіяльного майна на Загальних зборах обиралася Ревізійна Комісія, яка складалася не менш ніж із трьох осіб і обиралася терміном на один рік. Ревізію комісія проводила в разі потреби і подавала повідомлення про її результати через Раду Парафії Загальним зборам.

Кошти парафії склалися з добровільних членських внесків, пожертв на різні церковні потреби та інших прибутків. Кожен член парафії повинен був вносити в скарбницю добровільні членські внески. Члени причету за свою працю згідно статуту отримували постійну платню, розмір якої визначався Загальними зборами парафії. Члени парафіяльної ради також за постановою

загальних зборів могли одержувати оплату [95, арк.2].

Парафія повинна була турбуватися про впорядкування та належний вигляд храму; дбати про переклад Святого Письма і богослужбової літератури українською мовою; мати при церкві гарний церковний хор; допомагати своїм членам організуватися в релігійні гуртки, на зразок українських церковних братств; влаштовувати лекції, реферати-розмови на релігійні теми, а також концерти й вистави; видавати книги та періодичні видання відповідні меті й діяльності парафії змісту; утворювати для своїх членів благодійні товариства; постачати необхідні кошти на утримання храму та його причету.

ВПЦР з метою заснування українських православних парафій та поширення головних ідей церковно-православного руху створила спеціальний штат інструкторів, уповноважених та головноуповноважених. Вони відряджалися до сіл, міст й проводили інформаційно-інструкторську діяльність по українізації церковних приходів, надавали допомогу бажаючим утворити українську парафію.

Уповноваженими ВПЦР були як священнослужителі київських православних парафій, так і світські особи, які підтримували церковний рух по відродженню УПЦ. В архіві канцелярії ВПЦР зберігається чимало посвідчень уповноважених, головноуповноважених та інструкторів ВПЦР по українізації приходів.

Так, уповноваженими ВПЦР від духовенства були священники М. Грушевський, П. Тарнавський, В. Бржосньовський, М. Ковальський, М. Кротевич, К. Бей. Зокрема, отець Марко Грушевський українізував парафію Канівського повіту. Він тимчасово виконував обов'язки священника в с. Карапиші, доки для цієї парафії не був висвячений панотець [48, арк.5]. Володимир Бржосньовський (у 1921-1924 рр. – єпископ Білоцерківський) займався заснуванням парафій в Білоцерківському повіті на Київщині [14, арк. 19]. У Звенигородському повіті головноуповноваженим по українізації церкви був призначений Юхим Калішевський (у 1922 р. – єпископ Звенигородський). ВПЦР висловила йому особливу подяку за його самовіддану працю [50, арк. 147]. Священик Г. Бутовський був призначений головноуповноваженим Бердичівського повіту, о. В. Лехницький – Липовецького повіту, о. М. Калішевський – Чигиринського повіту. На Полтавщині працював священник М. Ковальський. Він займався також українізацією парафій на Волині та Київщині [50, арк.126, 140].

Крайовими уповноваженими ВПЦР на 1920 р. були призначені на Харківщині – Гаращенко, Полтавщині – Товкач, Поділлі – Крук, Лубенщині – Стрілець, Катеринославщині – Скляр [24, арк.1].

Як зазначалося вище, активними уповноваженими ВПЦР були й миряни. Так, у Сквирському, Васильківському, Київському повітах, а також на Поділлі працював інструктор Е. Гненний [49, арк.14]. Чимало інформації про розгортання українського церковного руху, ставлення до нього селянства та священників містять повідомлення парафіянина Либідської парафії М.С.

Ницевича. Будучи інструктором Київського Повітсозабезу і часто роз'їжджаючи у службових справах по Київському і суміжному з ним повітах,

він проводив агітаційну роботу серед селян щодо необхідності українізації Церкви. Не маючи на таку діяльність офіційних уповноважень від ВПЦР, М.С. Ницевич обмежувався лише рекомендаціями у цій справі. Виявивши бажання взяти безпосередню участь у заснуванні українських православних парафій, він прохав ВПЦР призначити його інструктором по українізації Церкви, видати відповідне посвідчення, агітаційну літературу, детальні інструкції, примірники статутів та богослужбову літературу [10, арк.21]. ВПЦР призначила його інструктором по повітам Київщини.

Прибічники українізації пропонували організувати у благочинних зразкові парафії, щоб віруючі могли наочно побачити й почути українську відправу Божої Служби. Члени причетів у таких зразково-просвітніх “кафедрах” повинні були бути добре ознайомлені з українським обрядом церковної відправи, красномовно й натхненно виголошувати проповіді. Про відправи в цих зразкових парафіях для населення повіту та навколишніх районів попередньо робилось оголошення [50, арк.135-135 зв.].

При ВПЦР створено штат священників-інструкторів для відправи зразкових служб Божих у випадку наявності запрошень з місць. Священники київських храмів приїжджали в села на запрошення для відправлення зразкових служб українською мовою в місцевих церквах. Такі відправи за участю гарного церковного хору робили глибоке враження на місцевих мешканців, які виявляли бажання українізувати і свої приходи. Для прикладу зазначимо, що 28 липня 1921 р. в селі Малі Дмитровичі Київського повіту відбулася відправа зразкової української служби на свято пам'яті святого князя Володимира. Для відправи Божої служби були запрошені духовенство та хор Старокиївської парафії при соборі св. Софії м. Києва. Всеношну службу напередодні свята відправив протоієрей Василь Липківський. Божественну літургію в день свята через велику кількість людей, які прийшли на відправу і не могли всі вміститися в церкві, служили на цвинтарі біля храму. Після відправи відбувся концерт духовної музики. Хор Софійського собору виконав твори М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Козицького. До свята залучився бандурист, що прибув з Києва. Він виконав думи про Морозенка, Байду, Залізняка. Пояснення до виконаних дум зробив дяк Д. Ходзицький. У Оголошенні Інформаційного бюро ВПЦР від 30 липня 1921 р. повідомлялося, що урочиста відправа з українськими церковними співами зробила приємне враження на місцеву людність, яка відмічала, що “такого свята у них зроду не було” [15, арк.10]. Слід відмітити, що до ВПЦР приходило чимало листів від парафіян та інструкторів, в яких наголошувалося на тому, що українська мова та співи роблять надзвичайний вплив на православну людність [14, арк.41].

Інструктор М. Ницевич у вересні 1920 р. повідомляв, що українським церковним рухом цікавиться селянство, зокрема молодь [14, арк.36]. Так, студент-медик Федір Лещук звертався у квітні 1920 р. до ВПЦР з проханням зарахувати його до числа інструкторів по заснуванню українських парафій на Київщині [18, арк.28]. Учень Української педагогічної школи ім. К. Д.

Ушинського Микита Мельник писав до ВПЦР, що, їдучи на літню практику в села Сквирського повіту, і, будучи прихильником церковного руху, бажав би

попрацювати у справі українізації парафій [18, арк.28].

У місті Ромнах у 1920 р. був заснований мандрівний гурток молоді. При ньому існував хор, який використовував тексти українських церковних співів. Гурток мав на меті їздити по селах повіту, даючи вистави, і засновувати українські парафії, надавати інструкторську допомогу парафіяльним радам, поширювати переклади ВПЦР [15, арк.11]. У Макарівській волості також існував мандрівний хор та планувалося створити дяківські курси [170, арк.2].

Іноді священики самі виступали ініціаторами українізації своїх приходів, звертаючись до ВПЦР з проханням надати примірник статуту української православної парафії, дати вказівки по його реєстрації, приєднати до Всеукраїнської Спільки Православних Парафій, надіслати необхідні для богослужіння переклади ВПЦР церковнослужебних книг. Бажання українізувати свої приходи висловили священики Грушівської, Чернишівської, Синявської парафій Канівського повіту [18, арк.1]. Також роботу по українізації свого приходу проводив отець Павло, настоятель Вознесенської церкви м. Ніжина на Чернігівщині [14, арк.11]. Але здебільшого духовенство ставилося до цієї справи з осторогою. Певною мірою співчуваючи українському церковному руху, священики безпосередньої участі в українізації не брали, оскільки чекали для її проведення офіційного наказу від вищої духовної влади, зокрема єпископів [14, арк.1-2].

До членів ВПЦР приходили листи, в яких парафіяни вказували на певні недоліки в сучасному церковно-релігійному житті й викладали своє бачення для його покращення. Парафіяни міста Павленки в листі до отця П.

Тарнавського писали, що “люди ... не знають чого вони приходять до церкви. На поперед вони дуже не уважні до Божої служби, не знають коли і яку молитву молитись. ... люди привикли в руській церкві слухати концерти і не більше і дивитись на панотців як на артистів, а потім, не діждавшись кінця Божої служби і не одержавши благословення від пан-отця виходять як тільки зачинять дверці вітнару. А тому щиро прохаю звернути на все це величезну увагу і по заяк наша церква а з нею і весь український нарід відроджується, то він повинен більш всього відродитися в духовному житті і бути релігійним чоловіком, а не формалістом. В цьому всьому повинні дати освіту народові наші пан-отці і навчити наш нарід коли він приходить до церкви то щоб він знав коли на коліна стати та яку молитву молитись, та як бути уважним до Божої служби.” [14, арк.104].

Враховуючи побажання та рекомендації по налагодженню церковно-релігійного життя, інструктори, крім заснування православних громад, проводили просвітницьку роботу. Уповноважені ВПЦР співпрацювали з місцевими “Просвітами”. Її члени залучалися до організації парафій, брали безпосередню участь у її житті, співали у церковних хорах [14, арк.14, 18]. Також на інструкторів покладалося завдання збирати пожертви. Зібрані кошти йшли на переклад церковних книг, видавничу діяльність ВПЦР, підтримку нещодавно заснованих громад. Інструктори збирали пожертви за допомогою підписних аркушів – при незначних жертвах та квитків, коли жертвували значні кошти. Крім інструкторів підписні листи видавалися переважно

організаціям, а в окремих випадках і приватним особам.

Для успішної роботи ВПЦР забезпечувала своїх уповноважених різного роду інструкціями, інформаційними листками, в яких давалися поради та рекомендації по ефективнішій роботі по заснуванню парафій. Також з метою збільшення кількості парафій зразки статутів українських громад розвішувалися у громадських місцях.

У 1920 р. ВПЦР розробила спеціальну інструкцію по заснуванню українських парафій, в якій давалися рекомендації про те, що необхідно робити для того, щоб українізувати приход [20, арк.1-3 зв.]. У ній розписані всі кроки, які необхідно було зробити уповноваженим для того, щоб українізувати приход. У першу чергу інструктор, прибувши на місце призначення, повинен був зареєструвати своє посвідчення, видане ВПЦР в місцевому ревкомі. Зміст посвідчення був стандартним. У ньому зазначалося, що пред'явник цього документа уповноважується ВПЦР в певну місцевість з метою українізації православної Церкви. ВПЦР прохала урядові та громадські інституції, а також всю православну громадськість надавати всіляку допомогу пред'явнику у виконанні його обов'язків.

Існувало два випадки, за умови яких могла бути заснована українська парафія: коли цього прагнули всі парафіяни даного приходу та коли цього прагнула лише частина парафіян. У першому випадку відбувалося просте перетворення приходу в українську парафію. У другому – засновувалася нова українська парафія з тієї частини парафіян, які цього прагнули.

У обох випадках уповноважений повинен був організувати ініціативну групу і скликати збори парафіян храму. На них він інформував місцевих мешканців про сучасний стан церковно-релігійного життя в Україні, пояснював, що таке українська православна парафія, чим вона відрізняється від звичайного приходу, навіщо її потрібно засновувати.

На зібранні оголошувалися лист ВПЦР до українського православного громадянства, в якому викладався перебіг українського церковно-православного руху з 1917 р. та резолюція архієпископа Полтавського Парфенія, в якій він погоджувався взяти під свій догляд українські парафії, які належать і належатимуть до ВСПП. На установчих зборах по українізації приходу розглядалися наступні питання: 1) про заснування української православної парафії; 2) реєстрацію її статуту, який був типовим і його потрібно було прийняти без змін, допускалася зміна лише того параграфу, який стосувався утримання членів причету храму, його можна було пристосовувати відповідно до місцевих умов і бажань парафіян і членів причету; 3) приєднання до ВСПП; 4) відправу Божих служб у храмі українською мовою; 5) поминання під час богослужіння архієпископа Парфенія; 6) про поминання патріарха Тихона та Київського митрополита Антонія; 7) обрання членів причету храму, Парафіяльної Ради та Ревізійної Комісії; 8) заповнення членами причету запитальної картки та взяття ними зобов'язань дотримуватися статуту української парафії, відправляти службу Богу українською мовою по перекладах, які будуть надані ВПЦР, а також, що у церковних справах вони підлягатимуть розпорядженням ВПЦР; 9) передачу

“приходським советом” Парафіяльній Раді церковного майна та коштів, слід зазначити, що це питання обговорювалося і виносилося відповідна постанова лише в тому випадку, коли приход загалом перетворювався в українську парафію; 10) здобуття коштів для видання перекладів на українську мову Святого Письма, богословських книжок та підготовки священників, дияконів та диригентів [85, арк.8].

Після вирішення цих питань розпочиналася робота новообраної Парафіяльної Ради, яка повинна була зареєструвати статут, приєднатися до Спільки Православних Парафій та обрати до її складу своїх представників.

Особи, які хотіли працювати на посадах церковнослужителя або священнослужителя повинні були заповнити запитальну картку, яка була розроблена ВПЦР. Крім питань загального характеру, таких як ім'я, походження, адреса, освіта, професія, віросповідання, сімейний стан, наявність священничого сану, потрібно було дати відповідь на питання, які стосувалися того чи визнає опитуваний автокефалію української Церкви, її організацію на принципі соборноправності, вживання української мови в церковних відправах, українських церковних співів, звичаїв та обрядів; чи вважає необхідним відокремлення Церкви від держави та чи погоджується визнавати ВПЦР тимчасовим керівним органом автокефальної УПЦ та проводити свою пастирську працю в погодженні з напрямом діяльності ВПЦР [184, арк.11-11 зв.].

Таким чином, провідну роль в українізації приходів відіграли уповноважені ВПЦР. Саме вони виконували основну роботу по українізації церковних приходів і перетворенню їх на українські православні парафії, які були організаційними осередками українського церковно-православного руху та своєрідним підґрунтям для утворення УАПЦ. Активну участь в українізації приходів брали як духовенство, так і світські особи, зокрема, молодь. У результаті їх діяльності на 1921 р. до ВСПП були приєднані більш ніж 260 церковних громад Київської, Полтавської, Подільської, Чернігівської, Херсонської та Одеської губерній. (див. Додаток А). Ці громади стали основою УАПЦ.

Для ефективної діяльності ВПЦР при ній було створено ряд структурних підрозділів-секцій: організаційно-керівна, яка займалася розглядом поточних справ та розробкою інструкцій, фінансова, перекладацька, церковно-професійної освіти та лекційна (інша назва – церковно-професійної освіти та навчання Слову Божому), пресово-інформаційна (інша назва – інформаційно-лекційна) та секція церковного співу.

Секцію церковно-професійної освіти та лекційну очолював о. С. Пилипенко. До її складу входили, крім голови, Д. Краєвський та П. Мазюкевич. Секція ставила перед собою наступні завдання: по-перше, дбати про поширення професійної освіти серед священно-церковнослужителів, по-друге, організувати навчання Слову Божому віруючих. Для виконання першого завдання секція займалася організацією відповідних курсів в Києві та в інших містах України, поширювала серед церковних діячів релігійну літературу, проводила роботу по організації бібліотеки, займалася виданням

книжок, брошур, листівок, залучала до складання підручників [162, арк.13].

Навчання Слову Божому передбачалося проводити шляхом влаштування лекцій, видання відповідних підручників та літератури, організації екскурсій та бесід. Також члени секції займалися організацією та редагуванням рубрики в часопису ВПЦР під назвою „Професійна освіта й навчання Слову Божому” [162, арк.14 зв.].

Головна мета роботи секції полягала в організації постійної школи для підготовки та виховання свідомих священно-церковнослужителів [162, арк.14]. Протягом січня – березня 1920 р. секція виконала значну роботу по організації курсів для підготовки священно- та церковнослужителів. Члени секції розробили проект організації курсів, склали програму та підібрали лекторський склад. Однак державна влада перешкоджала відкриттю курсів.

ВПЦР у січні 1920 р. зверталася до відділу народної освіти Київського губревкому з проханням надати їй для організації вищої української духовної школи приміщення колишньої Київської духовної академії. Відкриття навчального закладу розтягнулося в часі. Перспектива відкриття Пастирських курсів стала більш реальною влітку 1921 р.

У жовтні 1921 р. Київський губвиконкомом надав дозвіл Пастирським курсам на викладання наступних дисциплін: богослов'я догматичне і моральне, філософія релігій, Святе Письмо, церковна історія (загальна та українська), канонічне право, літургіка, богослужбова мова, старовинні релігійно-побутові ознаки української Церкви, церковний устав, читання, красномовство та декламація, сучасне церковне життя, церковний спів, українське мистецтво, церковно-господарська статистика та господарство [163, арк.7]. Із курсу „Сучасне церковне життя” були розроблені питання.

Викладацький склад навчального закладу складався із активних учасників утворення УАПЦ та представників української інтелігенції: о. Н. Шараївським, о. К. Соколовським, Г. Стороженком, диригентом та композитором Д. Ходзицьким, істориком В. Данилевичем, письменницею Л. Старицькою-Черняхівською [497, арк.112] та іншими. В. Чехівський відмічав, що Пастирська школа підготувала значну кількість священнодіячів.

13 липня 1921 р. на засіданні президії лекторів Пастирських курсів створено адміністрацію курсів: С. Орлик – інспектор-вихователь курсів, М. Пивоваров – помічник інспектора, завідувач господарських справ, К. Соколовський – загальний догляд і секретар курсів [172, арк.1].

У тому ж місяці відбулося зібрання слухачів перших українських пастирських курсів, в якому взяли участь 53 слухача. На зборах обрано виконавчу раду курсів [171, арк.2]. Головою Ради став Добровольський, товаришем голови – Гулій, секретарем – Маєвський. Також до складу Ради входили Пивоварчук та Сорокопуд, бібліотекою завідував І.Тарасенко [171, арк.2], а діловодство вів Яроцький.

Слухачі Пастирських курсів писали твори на наступні теми: „Погляд на сучасний церковно-визвольний рух в Українській церкві”, „Підвалини устрою Української Церкви”, „Завдання українського церковно-визвольного руху”, „Завдання священника української парафії”.

Варто відмітити, що спроба організації навчальних закладів для підготовки священнослужителів та церковного кліру була зроблена в Полтаві Українським церковним братством. Його очолював відомий вчений, етнограф, історик літератури Володимир Щепотьєв. Ним і були розроблені учбові плани для Пастирської школи та курсів псаломщиків. У справі організації навчальних закладів В.Щепотьєв співпрацював з ВПЦР.

Згідно з програмою, навчання повинно було тривати протягом двох семестрів, кожен – по три місяці. Навчальний план Пастирської школи складався з таких предметів, як: Святе Письмо Старого та Нового Завіту, історія, сутність та походження релігії, загальна історія християнської Церкви, історія української Церкви, історія розколу та сектантства, християнське віровчення та мораль, канонічне право, літургіка, церковне красномовство, українське християнське мистецтво, методика викладання Закону Божого, а також церковний спів [245, арк.188]. Паломницькі курси передбачали вивчення церковного уставу, а також практичні заняття з читання Святого Письма, церковного письмоводства, уроки співу та диригування. Початок занять був запланований на жовтень 1920 р.

Зусиллями секції було створено книгозбірню [104, арк.4зв.]. Просвітня секція звернулася до Київського губерніального відділу народної освіти з проханням передати ВПЦР книгозбірки духовних бібліотек для утворення Всеукраїнської книгарні, присвяченій пам'яті М. Драгоманова [181, арк.3зв.]. ВПЦР прохала передати їй духовні книги бібліотек колишньої Духовної Академії, Києво-Печерської Лаври з так званим Флавіановим відділом, Михайлівського монастиря з книжковою крамницею, релігійно-просвітницького Володимирського братства, книгозбірні митрополичого і архієрейських домів, єпархіальної ради, церковно-археологічних музеїв, університету св.

Володимира, Академії Наук, Педагогічного музею, Губерніального Відділу Народної Освіти, ПОЛРУ, Міської Публічної Бібліотеки та інших національних, державних, громадських та приватних бібліотек [181, арк.3 зв.-4].

ВПЦР отримала в липні 1920 р. дозвіл від влади на отримання книжок релігійно-морального змісту з бібліотек Київської Духовної Семінарії, першої та другої дівчачих єпархіальних шкіл та Києво-Софійської школи, діяльність якої була ліквідована [181, арк.4]. Бібліотека Володимирського релігійно-просвітницького братства також була передана ВПЦР [117, арк.9]. Крім того ВПЦР передавалося церковне майно зазначених єпархіальних шкіл [117, арк.5].

Також ВПЦР підтримувала зв'язки з Радою часопису „Літературно-Науковий Вісник”, зверталася з проханням про надання примірників деяких їх видань [117, арк.3].

Секцією була підготовлена програма іспитів для осіб, які бажали зайняти посади в українських парафіях. Так, програму з історії української Церкви та священної історії Старого та Нового Завіту розробляв о. С.

Пилипенко, о. Н. Шараївський займався підготовкою програми навчання відправ церковних служб, П. Козицький та К. Стеценко – церковного співу, В.

Липківський та Н. Шараївський – вивчення Святого Письма, Ю.Жевченко – церковно-полемічна література та казання, П. Мазюкевич – особливості українського церковного будівництва. Крім того, передбачалося складення програми з володіння українською мовою, навичок першої медичної допомоги та основних рис кооперації [104, арк.4зв.]. До складання іспитів допускалися усі бажаючі.

Із метою поширення церковно-релігійної освіти серед української громадськості секція розробила програму лекцій з відповідної тематики, а також запросила лекторів, підготувала план навчання дітей Закону Божого.

У січні 1920 р. ВПЦР просила секцію подати свої міркування щодо складу штатів причету для кожної української парафії м. Києва, а також з приводу розмірів платні членів причету залежно від фаху, кількості років відданих церковно-громадській роботі, кількості часу, який витрачається на парафіяльну роботу [162, арк.1-1зв.]. За дорученням ВПЦР, секція розробила проект штатів священно-церковнослужителів, а також спеціальну „Інструкцію для українських священно-церковнослужителів”, в якій роз’яснювалися обов’язки, які повинні були виконувати священники та церковнослужителі, вступивши до складу парафії. Секція склала реєстр українських парафій та священно-церковнослужителів.

Пресово-інформаційну секцію очолював П. Мазюкевич. Вона ставила своїм головним завданням поширення інформації про українізацію Церкви, і проходила у двох напрямках: в провінції – шляхом організації інформаційно-апологетичного популярного двотижневика „Українська Церква” та в Києві – утворення інформаційного бюро з тотожними функціями для надання інформаційних відомостей киянам. Для організації двотижневика утворювався редакційний комітет під головуванням голови секції [118, арк.6].

Інформаційне бюро ВПЦР вивішувало оголошення, в яких містилися різного роду відомості про поширення та розгортання церковного руху. Інформація в таких оголошеннях подавалася за наступною тематикою: найголовніші події церковного життя, постанови та рішення керівних церковних органів, завдання церковного руху, інформація з регіонів, повідомлення про храмові свята, які мали відбутися або, які вже відбулися, результати діяльності перекладової секції, агітаційна інформація (наприклад, “Коли ви з своєю родиною ще й досі не вписались у реєстр української парахвії, то впишіться негайно, не відкладаючи цієї справи на далі” [15, арк.5], або “Підтримуйте коштами свою церковну справу” [15, арк.6].).

Інформаційне бюро ВПЦР зверталось до всіх зацікавлених церковною справою осіб, які прибували до Києва з навколишніх регіонів, інформувати бюро про стан церковної справи на місцях, а особливо про заснування нових українських парафій та про порушення церковного питання на місцевих з’їздах, про ставлення до нього громадськості [15, арк.1].

Вагому увагу ВПЦР приділяла питанню перекладу богослужбової літератури та книг Святого Письма на українську мову. З цією метою була створена спеціальна комісія, яка згодом перетворилася у перекладацьку секцію, яку очолював В.Липківський.

Організаційне оформлення комісії ВПЦР по перекладу богослужбових книжок на українську мову відбулося 12 червня 1919 р. Членами комісії були о. Н. Шараївський, І. Тарасенко, а також кооптовані члени О. Дурдуківський, Махор, Ходзицький, Барвінок [98, арк.1]. На засіданні розглядалося питання про встановлення одноманітності вимови при читанні слов'янського богослужбового тексту. З цього питання вирішено звернутися до науковців знавців старослов'янської мови, зокрема до А. Кримського, з проханням надати відповідну допомогу у вирішенні цього питання. Також було визначено послідовність здійснення перекладів: Всеношна, Літургія, Октоїх, Часи, Акафіст до Пресвятої Богородиці, Миколая Чудотворця, Ісусу Сладчайшому та Варварі, а також чин хрещення, шлюбу та похорону. Таким чином, у першу чергу планувалося здійснити переклади найбільш потрібних церковних служб.

Оскільки більшість з перекладів необхідно було пристосовувати до встановленого церковного співу, до участі в роботі комісії були запрошені знавці церковного співу – М. Леонтович та П. Козицький. Таким чином, до складу комісії від ВПЦР увійшли: М. Калишевський, Н. Шараївський, І. Тарасенко, а також кооптовані члени: М. Сагарда, проф. М. Оксіук, проф. В. Страшкевич, С. Богданович, В. Дурдуківський, П. Махор, О. Ходзицький, Міщенко, М. Дусанський, М. Грінченко, М. Шпачинський, Л. Василевська, Білий, В. Барвінок, О. І. Левицький, Тичина [118, арк.1-2зв.].

Слід відмітити, що члени ВПЦР зверталися до професорів Української Академії Наук А. Кримського, Никовського та Голоскевича за допомогою. Останні прихильно поставилися до цієї пропозиції, погодилися допомагати комісії у її діяльності та виклали свої пропозиції щодо вимови під час читання книг слов'янською мовою.

Члени комісії вирішили негайно впроваджувати українську вимову слов'янських текстів та приступити до їх перекладу. З цією метою створено Редакційний комітет у складі: В. Дурдуківського, Махора, Страшкевича, Голоскевича. Їм доручався перегляд тих перекладів, які будуть надходити від перекладачів. Другим редакційним ступенем вважався пленум комісії.

Для перекладу необхідні були відповідні матеріали: грецькі тексти богословських книжок, словники, попередні переклади. Тому ВПЦР звернулася за цими матеріалами до відповідних установ. Комісія використовувала віршові переклади псалмів Т. Шевченка, Олександрова. Була здобута книга „Избрания церковного песнопения”.

На засіданні 9 липня 1919 р. здійснений розподіл перекладів. Так, О. Ходзицькому доручалося працювати над перекладом чину похорону, Страшкевичу – 4-го гласу, Колопіусу – молебню до Божої Матері, о. Н. Шараївському – Спасу [98, арк.7]. Тоді ж розглянуто та ухвалено в остаточній редакції тропарі та кондаки на 4-й глас та Петру й Павлу. В. Липківський зробив переклади ектенії великої, сугубої, малої, за блаженних і просительну, чин шлюбу [98, арк.7].

Варто відмітити, що в середині комісії існували розходження з приводу темпів здійснення перекладів. Одна течія прагнула усунути шкідливе

гальмування справи шляхом надмірної ортодоксальності перекладів і проводити роботу в подальшому напруженому темпі, інша група вважала необхідним здійснювати авторизацію перекладів вищими інстанціями, що відповідно вимагало витрати більшого часу. Перше угруповання було представлено Н. Шараївським, В. Липківським, І. Тарасенком, до другого входили В. Дурдуківський, Махор, О. Ходзицький [98, арк.9].

Також секція збирала матеріали про стародавні українські церковні звичаї, традиції, обряди та ухвалювала їх до вживання. До компетенції секції відносилось також вироблення богословської термінології та складання словника [118, арк.10].

Із січня по березень 1920 р., у зв'язку із хворобою В. Липківського, керівництво секцією здійснював о. Ю. Жевченко [162, арк.9]. За цей час секцією були перевірені і виправлені переклади текстів служб: Літургія, Вечірня, Утреня, Шестопсалміє, Часи 1, 3, 6, 9, Панахиду, Чин молебного співу, Акафіст до Господа Ісуса Христа, Молитовник [162, арк.9]. Також зроблено перевірку та виправлено велику частину збірника тропарів і кондаків недільних і на свята, ірмосів, співів Богородиці (догматиків), стихір і прокимін недільних і на свята. Працювали над цим о. Н. Шараївський, І. Тарасенко, П. Мазюкевич, В. Липківський. Потребували перевірки співи на Великдень, постові канони, акафіст до Божої Матері, молитовник у віршах, требовідправи – похорон, хрещення, а також матеріали щодо старовинних українських церковних звичаїв.

Переклад здійснювався наступним чином: матеріали найнеобхідніші для богослужіння поділялися на частини та надавалися для перекладу окремим особам, потім ці переклади надавалися редакторам, які розглядали правильність перекладу щодо богословського змісту і стосовно мови та стилістики. Редактором щодо змісту богословського перекладу був о.

Богданович, щодо мови та стилістики – А. Кримський [118, арк.11].

Священики В. Липківський, Н. Шараївський, Богданович, М. Грушевський працювали над перекладом Пасхальної служби та цілого Октоїху. До цієї роботи були запрошені також проф. Міщенко, Мохора, Лапу, Мазюкевича, Тарасенко [118, арк.11].

До перекладацької роботи виявив бажання залучитися й український діяч М.Ф. Лободовський [128, арк.1]. Н. Шараївський вів переписку із ним щодо його можливості залучення до перекладу церковнослужебних книжок.

Слід зазначити, що перекладацька секція намагалася здійснювати переклад із грецьких церковнослужебних книг. Так, ВПЦР підтримувала зносини із настоятелем Катеринівського грецького монастиря в м. Києві. ВПЦР отримала для перекладу Октоїх та Служебник грецькою мовою [117, арк.7].

У липні 1920 р. ухвалено до вжитку переклад Н. Шараївського на українську мову співів на всеношну, тропарі та кондаки на Різдво Христове, величання, прокімна і стихирі після Євангелія [159, арк.2]. Переклад 1-6 ірмосів на Різдво Христове зробив В. Липківський. Також ухвалено до вжитку переклади В. Липківського та Н. Шараївського літургійні антифони, „Всі ті,

хто в Христа охрестилися”, 33 псалом, „Сподоби Господи” [159, арк.2-2зв.].

Згідно з інформацією поданою на грудень 1920 р. зроблені переклади чину Літургії, Шестопсалмія, Часи (1,3,6 з додатком тропарів і кондаків недільних і невеликих свят) [116, арк.10]. Також співи на Літургії на музику К. Стеценка текст український [50, арк.123].

З приводу друку зверталася ВПЦР до Білоцерківського союзу споживчих товариств. Товариство дало згоду на друк в разі забезпечення папером [115, арк.8].

Варто додати, що українські парафії могли користуватися перекладами спеціальної комісії при богословському факультеті Кам’янець-Подільського державного університету. Внаслідок діяльності комісії, до якої входили протоієрей Є. Січинський, П. Табінський, Бреднов, В. Липківський, були видані: „Біблійна історія”, „Молитовник”, „Літургія Івана Золотоустого”, „Книга Діянъ Апостольських”, „Часословець” і „Тайна шлюбу” [340, с.138].

Перша друкована богослужбова книга живою українською мовою вийшла в червні 1920 р. Це був „Чин Літургії Святого Іоана Золотоустого.” За цим перекладом була відправлена перша літургія на українській мові 10 липня 1919 р. Зробив переклад В. Липківський, потім його переглянула ВПЦР і схвалила до друку [397, с.209].

Загалом ВПЦР продовжувала роботу по перекладу церковнослужебної літератури. І. Власовський подає перелік видань згідно з каталогом книжкової комори ВПЦР: Святе Євангеліє (видане в Києві) мале, в оправі і без оправі, Святе Євангеліє, видане в Херсоні, невеликого розміру, в оксамитовій оправі для треб та виносне, Псалтир, Чин Літургії св. І. Золотоустого, Чин Всеношної, Часословець, Требник I ч. (тайна хрещення, шлюбу, похорон.), Октоїх в оправі, Мінея (на свята великі, середні й малі, і загальна), Служба в Страсний Четвер, П’ятницю і Суботу, Служба Великодня, Літія, Акафіст Покрові Божої Матері, Молитовник. Також перелік книг друкованих на шапірографі: Збірка служб Великого Посту, Служба в Страсний Понеділок, Вівторок і Середу, Требник II ч., Акафісти, канон св. Андрія Критського [397, с.209].

Значну увагу ВПЦР приділяла справі церковного співу. При ВПЦР діяла секція церковного співу. Її очолював о. К. Стеценко. Його заступником обрано С. Ю. Папа-Афанасопуло. До складу секції входили П.Козицький, М. Міць, Копильченко.

До створення секції церковного співу при Церковній Раді Об’єднаних парафій м. Києва діяла хорова комісія, яка перетворилася в комісію церковних співів [100, арк.5]. Її очолював П. Козицький. Це був вищий орган у всіх справах церковного співу в українських парафіях. До її компетенції належали: організація церковних хорів та об’єднання їх діяльності, зокрема організація єдиного великого хору, який обслуговував би українські парафії м. Києва, вироблення правил призначення регентів до церковних півчих, складання кошторису для утримання хорів. На комісію також покладалася розробка та видання церковно-музичного репертуару як для хорів, так і для загальних церковних співів. Церковні співи повинні були відповідати традиціям у країнської Церкви. Комісія вживала заходів для збирання матеріалів про

стародавні традиції та звичаї церковного співу. Важлива роль відводилася запровадженню загальних співів у храмах. Із цього питання комісія готувала історико-канонічне обґрунтування доречності загальних церковних співів, з'ясувала, що конкретно повинні співати парафіяни під час різних служб, збирала та готувала до друку необхідні матеріали, а також займалася організацією курсів для дяків, які повинні були займатися влаштуванням загальних співів [100, арк.5-7]. Контроль за діяльністю хорів та регентів також здійснювався членами комісії.

У першу чергу на секцію покладалося завдання виробити проект організації півчих при українських парафіях, а також організувати хор для всіх парафій м. Києва. Організація хору для Софійського собору, Андріївської церкви та Петропавлівського собору доручалася П. Гончарову [114, арк.9]. Хор повинен був обслуговувати потребу в співаках українських парафій.

У червні 1921 р. був розроблений проект художньої капели. Вона складалася з 82 осіб, 20 співаків співали в Софійському соборі, а в інших церквах співало по 11 співаків [182, арк.1-2]. Очолював капелу Г.

Давидівський. Розпочати свою діяльність капела планувала з 1 липня 1921 р. Члени капели повинні були прослухати цикл лекцій про характерні ознаки українського церковного співу, церковно-релігійні обряди, використання української мови у богослужінні.

Отже, ВПЦР в галузі церковної музики співпрацювала з видатними композиторами К. Стеценком, П. Козицьким, С. Папа-Афанасопулом, М. Міцем, використовувала твори М. Леонтовича, М. Вериківського, Я. Яциневича, О. Кошиці, П. Демуцького [100, арк.8зв.-9].

Справами фінансів завідувала фінансова секція. Головою фінансової секції був І. Приймак. Початок організації грошових засобів ВПЦР був покладений 26 квітня 1919 р. на перших установчих зборах, скликаних І. Приймаком від імені організаційного гуртка по організації українських парафій. Під час зборів були складені добровільні пожертви на організацію українських парафій в сумі 200 крб., які стали початковим капіталом ВПЦР [99, арк.1].

Після організаційного оформлення ВПЦР та фінансової секції, збільшення грошових коштів відбувалося шляхом підписних листів, тобто парафіяльних листів. За перший місяць після роздачі підписних листів у червні 1919 р. було зібрано 7 950 крб., липні – 7 715 крб., серпні – 5 759 крб., вересні – 2 616 крб. [99, арк.1 зв.] Зменшення грошових надходжень члени фінансової секції пов'язували з наступом денікінців та переслідуванням прихильників автокефального руху.

Кошти ВПЦР йшли, в першу чергу, на підтримку новостворених українських парафій, зокрема, на утримання причетів та хору при Миколаївському та Андріївському соборах. На 1919 р. із українських православних парафій, що діяли в Києві, лише парафія при Софійському соборі могла утримувати себе своїм власним коштом без допомоги ВПЦР.

Загальна сума прибутків, якими володіла ВПЦР на 1919 р. становила 59 701 крб. 38 коп., з яких 20 160 крб. 76 коп. Були надані парафією при

Софійському соборі, видатки ж становили – 60 362 крб. [99, арк.2] Недостача була покрита власним коштом І. Приймака.

ВПЦР брала позики у товариства „Церква Жива”, мала зносини з Комітетом Українських Кооперативних установ, який надав їй у червні 1920 р . позичку у сумі 1 000 000 крб., з Правлінням Українбанку, Дніпросоюзу, Українським Народним Кооперативним банком [120, арк. 12, 14, 22, 24, 60.].

Секція розробила у березні 1920 р. принципи фінансових взаємовідносин Парафіяльних Рад з ВПЦР. Згідно з розробленими принципами видатки на утримання причету, хору, церковно службовців, купівля ладану, церковного вина та інших необхідних для богослужіння речей Парафіяльні Ради здійснюють самостійно та безпосередньо 1-го та 15-го числа кожного місяця по відомостях обрахунків прибутків. Кошти, які залишаються після таких видатків невикористаними, передаються парафіяльними радами до скарбниці ВПЦР. Ці кошти ВПЦР вносить на рахунок кожної парафії, вважаючи їх позикою. Внесені окремими парафіями „залишки” вважаються резервним фондом, з якого робилися позичкові допомоги парафіям [162, арк. 13].

Отримані кошти йшли на організацію або підтримку нещодавно створених парафій, утримання причету, видавничу справу, організацію поїздок, зокрема до Грузії з метою висвячення єпископів.

Отже, підсумовуючи розвиток українського церковно-православного руху у період Української революції 1917-1920 рр., слід зазначити, що його організаційним осередком була ВПЦР. В історії її діяльності можна виділити два періоди: це існування так званої першої ВПЦР та другої ВПЦР.

Перша ВПЦР створювалася як тимчасовий орган для скликання та проведення Всеукраїнського Церковного Собору, який повинен був розглянути й вирішити всі найважливіші питання церковного життя в Україні. До її складу увійшли як представники духовенства, так і мирян – викладачі вищих навчальних закладів, військові.

На своєму організаційному засіданні ВПЦР проголосила себе тимчасовим вищим керівним органом УПЦ та проголосила гасло відбудови незалежної української Церкви, чим одразу наразила себе на несприйняття з боку російської церковної влади, яка розглядала православну Церкву в Україні, як невід’ємну частину РПЦ, свою канонічну територію. Діяльність ВПЦР проходила в умовах протистояння двох церковних течій: перша – виступала за нерозривний зв’язок з РПЦ та наголошувала на несвоечасності гасел відокремлення українських православних єпархій від РПЦ та автокефалії УПЦ, друга – була налаштована рішучіше і відстоювала необхідність втілення ідеї незалежності УПЦ.

ВПЦР виконала своє основне завдання: скликала Собор і з його відкриттям припинила офіційну діяльність. Більшість її членів увійшли до складу новоствореного Українського Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія, яке, за допомогою наукових та просвітницьких засобів, проводило роботу по розбудові національної, соборноправної, автокефальної православної Церкви в Україні.

Друга ВПЦР, що виникла у квітні 1919 р. Вона реорганізувалася із гуртка, який виступив ініціатором утворення першої української парафії при Миколаївському соборі. ВПЦР стала вищим керівним органом по заснуванню українських православних парафій. З часом її функції значно розширилися.

Друга ВПЦР виконувала роботу по поширенню ідей проголошення автокефалії, її незалежності від іншої церковної влади; відновлення соборноправності та проведення українізації, тобто впровадження української мови в богослужіння, здійснення перекладів відповідних церковно-релігійних книг, відродження стародавніх українських церковних звичаїв, обрядів, співів.

Підсумовуючи діяльність ВПЦР, слід зазначити, що вона стала осередком українського церковно-православного руху, виразником тієї частини громадськості та духовенства, яка прагнула відродження української Церкви на ґрунті її автокефалії, соборноправності та українізації. Унаслідок діяльності ВПЦР був скликаний і проведений Всеукраїнський Православний Церковний Собор 14-30 жовтня 1921 р., на якому відбулося оформлення Української Автокефальної Православної Церкви, вироблено її канони, створено національний єпископат. Після Собору 1921 р. ВПЦР продовжила свою діяльність як вищий керівничий орган УАПЦ.

Розділ 4. Підготовка й діяльність Всеукраїнського православного церковного собору 14-30 жовтня 1921 року

Навесні 1920 р. відбулася подія, яка мала непересічне значення для подальшого розвитку українського церковно-православного руху. Вона пов'язана із виходом з-під канонічної зверхності Київського єпископату українських парафій, об'єднаних у ВСПП на чолі з ВПЦР. Звертаючись до причин та передумов цієї події, слід відмітити, що український церковно-православний рух проходив у період національно-демократичної революції, в умовах часткої зміни політичної влади, яка втілювала різні концепції своїх взаємовідносин із церковними інституціями. Перебіг руху часто перебував під впливом і залежав від конкретних суспільно-політичних обставин.

Із приходом радянської влади церковно-православний рух продовжив свій розвиток і набув нових форм. Завдяки декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, який був розповсюджений в Україні

в лютому 1919 р., релігійні організації могли отримати в безоплатне користування храм, маючи відповідну ухвалу від місцевої чи центральної державної влади, хоча й були позбавлені права володіти власністю і користуватися правами юридичної особи [272, с.42].

Однак із зміною політичної влади в країні, зокрема приходом на певний час військової сили (денікінців), яка жила реставраційними ідеями повернення самодержавства, прихильники демократизації та онаціональнення церковного життя в Україні не мали можливості проводити свою діяльність та потрапляли під заборону чи покарання.

У листопаді 1919 р. єпископом Подільським і Брацлавським Пименом було заборонено у священнослужінні члени Священного Українського Синоду, які звинувачувалися у відокремленні від Московського патріарха та проголошенні української Церкви автокефальною: настоятель церкви Українського Державного Університету в м. Кам'янець-Подільському протоієрей Є. Сіцинський, протоієрей В. Липківський, який тимчасово мешкав у Кам'янці-Подільському, головний священник Української Республіканської Армії А. Матіюк, начальник відділу при Міністерстві ісповідань священник М. Крамаренко, директор Жолобянської Української гімназії Подільської губернії священник П. Погорілко [228, арк.1]. А 29 квітня 1920 р. єпископ наклав заборону на приват-доцента Українського Державного Університету, священника П. Табінського за вияв непослуху патріарху Московському правлячому єпископу. Єпископ Пимен доносив це до відома керуючого Київською єпархією Назарія, єпископа Черкаського і прохав у випадку прибуття означених осіб в межі Київської єпархії не допускати їх до священнослужіння [228, арк.1 зв.].

У відповідь на накладену заборону протоієрей Є. Сіцинський склав брошуру, яка була надрукована у Кам'янець-Подільському в 1920 р. під назвою „В чім моя провина?”. У ній протоієрей спростовує висунуті йому звинувачення, зокрема, самовільна відмова поминати ім'я патріарха Тихона, введення під час богослужіння української фонетики в церковнослов'янську мову, вступ до Кирило-Мефодіївського братства, відступництво від Московського патріарха та визнання автокефалії УПЦ, та наполягає на спрямуванні його справи у законному руслі, проведенні слідства і її вирішенні [523, с.20].

Єпископ Пимен зайняв чітко виражену позицію щодо українського церковно-православного руху, питання автокефалії УПЦ, вживання української мови та й української державності. Він відмовився поширювати відозву Директорії УНР, в якій йшла мова про автокефалію УПЦ в минулому та запровадження української мови [204, арк.11], а також заявив, що не допустить жодних змін в сфері православного богослужіння доки їх не схвалить Всеукраїнський Церковний Собор.

Восени 1919 р. єпископи українських єпархій на чолі з митрополитом Антонієм заборонили українських священників і дияконів м. Києва – прихильників ВПЦР у священнослужінні та відібрали храми, якими користувалися українські громади. З поверненням до Києва у грудні 1919 р.

радянської влади, користуючись тимчасовою прихильністю Київського виконкому ВПЦР поновила служби у повернутих їй радянською владою храмах, а також створила ще дві нові парафії – Ільїнську та Петропавловську на Подолі.

Представники української православної громадськості м. Києва на початку січня 1920 р. направили звернення до керуючого Київською єпархією єпископа Назарія. У ньому вони висловлювали своє ставлення до заборони у священнослужінні одинадцятьом українським священикам. На їх переконання, ця заборона є незаслуженою і образливою не лише для заборонених священиків, а й для усього українського громадянства. Тому представники православної громадськості м. Києва прохали владу зняти заборону з означених священиків і дозволити їм виконувати свої пастирські обов'язки [230, арк.1 зв.].

Однак у лютому 1920 р. Синод єпископів України, який щойно поновив свою роботу, вдруге позбавив сану всіх священиків, а ВПЦР і всіх, хто перебував з нею в єднанні, відлучив від Церкви [414, с.227].

Представники ВПЦР звернулися до єпископа Назарія, керуючого справами Київської єпархії за відсутності митрополита Антонія з проханням зняти заборону з священнослужителів. Однак за церковними канонами заборону зняти може лише той єпископ, який її наклав, тобто митрополит Антоній. Після чергового звернення ВПЦР, або звершити суд над забороненими у служінні особами, або надати їм дозвіл виконувати їх пастирські обов'язки, єпископ Назарій повідомив заборонених священиків про те, що він не має права зняти з них заборону, однак не застосовуватиме проти них санкцій, якщо вони приступлять до церковної відправи [397, с.83]. Таким чином, українське духовенство опинилося у неоднозначному становищі: з одного боку, воно продовжувало перебувати під офіційною заборonoю, а з іншого – отримало своєрідний дозвіл з боку керуючого Київською єпархією. Крім того, на церковній відправі в соборі св. Софії 26 лютого 1920 р. був присутній останній ректор Київської Духовної Академії, єпископ Василій (Богдашевський), котрий очолив відправу панахиди по Тарасові Шевченку.

Конфліктна ситуація між церковною владою Київської єпархії та ВПЦР загострилася напередодні великодніх свят з приводу кафедрального Софійського собору. Мандат на користування ним Старокиївська парафія отримала від радянської влади в грудні 1919 р., однак служби проводила в так званій малій Софії, а великий Софійський собор перебував у користуванні російського причету. Перехід великого Софійського собору до української громади викликало невдоволення єпископа Назарія.

Наслідком загострення стосунків між єпископом та ВПЦР стало те, що керуючий єпархією єпископ Назарій своїм розпорядженням від 30 квітня 1920 р. заборонив у священнослужінні за проведення богослужіння в супереч розпорядження керуючого єпархією у Софійському соборі, отриманому за сприянням радянської влади, всіх українських священиків м. Києва, зокрема отців Н. Шараївського, П. Тарнавського, В. Липківського, диякона О.

Дурдуківського, про що їх повідомляла Київська Єпархіальна Рада [166, арк.8

, 10, 19-20]. Крім того, ще 22 березня 1921 р. єпископ Назарій позбавив священничого сану В.Липківського [166, арк.22].

5 травня 1920 р. відбулося засідання ВПЦР з приводу заборони відправляти богослужіння священникам Старокиївської парафії. У його роботі взяли участь 31 особи, з яких 28 членів Ради. Різка зміна поглядів єпископа, який до того часу досить терпимо ставився до священників, що служили українською мовою, пояснювалася членами засідання зміною політичних обставин. Так, на той час поширювалися чутки про наступ польського війська та армії генерала Бредова, а з півдня генерала Врангеля, що істотно могло змінити ситуацію і в церковній сфері [397, с.85].

Предметом обговорення зібрання стало питання подальших дій ВПЦР: або підкоритися накладеній забороні і, таким чином, відмовитися від своєї мети або продовжити роботу по відродженню УПЦ та піти на розрив з єпископатом. Більшість учасників обговорення цього питання виступали за не визнання накладеної заборони. На засіданні був зачитаний лист від співробітників Всеукраїнської кооперативної установи „Дніпросоюз”, в якому висловлювався жаль з приводу заборони, яку наклав керуючий єпархії на українське духовенство. Працівники „Дніпросоюзу” заявили про свою підтримку та довіру ВПЦР та вимагали від неї непохитно стояти на ґрунті охорони національних здобутків, висловилися за вживання української мови в богослужінні [166, арк.13].

З огляду на те, що український церковний рух, на переконання його учасників, не містив у собі нічого такого, щоб порушувало церковні канони, оскільки він ґрунтується на стародавньому церковному устрою, є народним і ставить за мету автокефалію та соборноправність УПЦ, а Київський єпископат як представник московської духовної влади стоїть на перешкоді його розвитку, було прийнято рішення розірвати зв'язки з єпископатом.

На засіданні 5 травня прийнято резолюцію, за якою: 1) розпорядження Назарія, єпископа Черкаського про заборону священнослужіння українським причетам визнавалося актом антиморальним та антиканонічним, а тому недійсним, якому не потрібно підпорядковуватися; 2) Українська Православна Церква, яка складається з українських парафій, проголошувалася у „сирітстві”, тобто, позбавленої єпископів, і тому ВПЦР до обрання єпископату і утворення Всеукраїнським Церковним Собором належних органів керівництва стає тимчасово головним керівним органом УПЦ, тому жодних розпоряджень єпископату та представників московської духовної влади українські парафії не повинні виконувати і не вступати з ними у стосунки, звертаючись з усіх питань до ВПЦР; 3) Українська Православна Церква проголошувалась автокефальною і соборноправною; 4) передбачалося вжити належних і негайних заходів для підготовки і проведення українською православною людністю виборів українських єпископів [287, с.68-69].

На засіданні було також складено лист від ВПЦР до українського православного громадянства, в якому викладався перебіг подій, який призвів до розриву з єпископатом та проголошення автокефалії. Цей лист передбачалося прочитати у всіх українських парафіях м. Києва та

розповсюдити по всій Україні.

Варто погодитися з А. Річинським, що значення цього акту недооцінюється більшістю дослідників. Зокрема, І. Власовський більшого значення надає закону Директорії УНР від 1 січня 1919 р. про автокефальну Церкву в Україні та проведення нею заходів по впровадженню цього закону в дію, ніж резолюції ВПЦР [397, с.87-88]. Твердження І. Власовського про те, що рішення ВПЦР про автокефалію не могло бути таким авторитетним, як закон державного уряду Директорії УНР через те, що сфера діяльності ВПЦР на той час була обмежена Києвом та його околицями, спростовує сучасний український дослідник А. Зінченко. Він вказує на той факт, що власне й Директорія на момент проголошення свого закону не контролювала всієї території України, а російське духовенство на чолі з єпископом Пименом відверто ігнорувало заходи Міністерства ісповідань та закон про автокефалію. Дослідник вважає, що акт від 5 травня 1920 р. був однією із подій, наслідком якої стало утворення УАПЦ [416, с.182].

Високо оцінює резолюцію 5 травня 1920 р. згадуваний дослідник А. Річинський, який називає її першим значущим революційним актом, з якого дійсно розпочинається церковна революція. З правової точки зору він прирівнює цей акт до проголошення IV Універсалу Центральної Ради про незалежність УНР, вказуючи, що ця подія не знайшла належного розуміння серед єпископів [506, с.64-65].

Отже, це був демонстраційний вихід з-під юрисдикції єпископату, розрив із ним, що мало важливий вплив на подальший перебіг церковного руху. Адже, як відомо, Православна Церква не може існувати без ієрархів. Тому після проголошення автокефалії постала проблема набуття власної ієрархії. ВПЦР розпочинає низку заходів по набуттю єпископату, прихильного до гасел автокефалії УПЦ, її українізації та соборноправного устрою. Набуття єпископів, які погодилися б очолити цей рух, автоматично позбавило б підстав звинувачувати його учасників у не канонічності, надало б заходам ВПЦР більшого авторитету. Також наявність єпископа у складі ВПЦР сприяла б залученню до неї більшої кількості священства, яке побоювалося відкрито підтримувати церковний рух через загрозу втратити посаду, що автоматично передбачало позбавлення засобів до існування, або в гіршому випадку опинитися під церковною заборонаю. Як це було із священниками українських православних парафій м. Києва, на котрих у залежності від конкретних політичних обставин накладалася заборона здійснювати церковні відправи.

Тому ВПЦР з приводу здобуття прихильного до неї єпископату опинилася у скрутному становищі. Не сприяло цьому й національне походження вищої церковної ієрархії, котра очолювала православні єпархії в Україні. А цей чинник, на думку багатьох, мав важливе значення. Професор М .Ф. Сумцов наголошував на тому, що Святий Синод призначав в Україну єпископів, які були “чужі народові, місцевій історії, місцевим звичаям, в тім числі й церковним” [302, с.8]. Так, станом на 1917 р. з дев’яти правлячих єпископів лише один архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський), а з 15-ти вікарних єпископів – два Василій (Богдашевський) та Димитрій (

Вербицький) були вихідцями з України. Ситуація не змінилася на краще й в наступні роки.

Наприкінці 1919 р. в Україні з усіх єпархіальних архієреїв на своїй кафедрі залишався лише один єпископ Пімен на Поділлі. Залишили свої єпархії митрополит Київський і Галицький Антоній, єпископ Никодим, Волинський Євлогій, єпископ Херсонський та Одеський Платон, єпископ Катеринославський Агапіт, єпископ Полтавський Теофан, єпископ Харківський Митрофан, єпископ Холмський Анастасій, єпископа Чернігівського Пахомія було вбито [381, с.38]. Також зменшилося число вікарних єпископів. Катеринославська єпархія залишилася взагалі без архієрея, всі інші – без правлячих владик. Тому питання набуття церковної ієрархії виявилось досить складним. Перед ВПЦР було два шляхи його вирішення: перший, це спроба знайти прихильного до української справи єпископа серед наявних єпископів, другий – здобути єпископа за межами України.

Розглянемо заходи ВПЦР по набуттю єпископату серед місцевих єпископів. Найбільші надії ВПЦР поклала на єпископів, які досить терпимо ставилися до українського церковного руху: Олексія (Дородніцина), Агапіта (Вишневського), Парфенія (Левицького), Антоніна (Грановського), Олексія (Белікова). Однак всі спроби порозумітися з єпископами не мали успіху.

ВПЦР сподівалася отримати підтримку від архієпископа Олексія (Дородніцина). Він був почесним головою першої ВПЦР та прихильником українізації Церкви. Однак з відкриттям Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. він відходить від українського церковного руху, перебуваючи в монастирях України та Росії, де помер у січні 1920 р у Донському монастирі у м. Новоросійську. ВПЦР не знала про смерть архієпископа, а тому в серпні 1921 р. відправила до нього листа, в якому виславлялася впевненість у тому, що архієпископ погодиться зміцнити рух за автокефалію УПЦ [11, арк.47-48зв.]. ВПЦР навіть вирядила за ним М. Кочата, який шукав архієпископа до листопада 1921 р. [11, арк.70-73].

Більш вдалою виявилася співпраця ВПЦР з архієпископом Парфенієм (Левицьким). Архієпископ Парфеній вирізнявся серед інших єпископів своїми ліберальними поглядами, прихильністю до українства, за що був переведений з Подільської єпархії, якою він керував до Тули. З його ім'ям пов'язане видання в 1906 р. Четвероєвнгелія українською мовою. З 1917 р. владика залишив за власним бажанням Тульську кафедру і вийшов на покій, повернувшись до свого рідного села Пляшівці на Полтавщині. Однак із звільненням Полтавської єпископської кафедри (архієпископ Феофан (Бистров), який керував нею, залишив у листопаді 1919 р. Полтаву і емігрував разом із денікінцями) архієпископ Парфенія повертається до церковно-адміністративної діяльності.

23 лютого 1920 р. патріарх Тихон призначив архієпископа Парфенія для тимчасового керівництва Полтавською єпархією. До Полтави архієпископ прибув у квітні 1920 р. Приступивши до своїх обов'язків, архієпископ застав в єпархії чотири українізовані парафії. Зокрема, статuti перших двох полтавських українських парафій були зареєстровані органами радянської

державної влади у березні 1920 р. [244, арк.1] Також тут діяло Українське церковне братство Полтавщини. Його очолював відомий вчений, етнограф, історик літератури Володимир Щепотьєв. До складу братства входили представники української інтелігенції К. Кротевич, І. Чаленко, К. Товкач, О. Протопопов, Г. Маркевич, П. Голобородько, І. Приймак [28, арк.4]. Чимало членів братства стали активними діячами церковно-православного руху та УАПЦ. Архієпископ Парфеній ознайомившись із статутом братства, благословив його діяльність [28, арк.5].

Братство поширило на Великдень 29 (11) березня 1920 р. послання „До всіх православних християн Полтавщини”, в якому виклало свої завдання: відновлення соборноправності, виборність віруючими духовенства та причету, вживання української мови, відродження церковних звичаїв та обрядів. Головну мету братство вбачало у тому, щоб УПЦ стала вільною [28, 7зв.]. Принагідно зазначимо, що мета братства співпадала з метою ВПЦР – відродження УПЦ.

ВПЦР довідалася про діяльність архієпископа Парфенія і в серпні 1920 р. надіслала до нього свою делегацію [11, арк.45зв.]. Її очолив сам голова ВПЦР М. Мороз, крім нього до Полтави прибули протоієрей В. Липківський та о. Ю. Жевченко.

Наслідком переговорів стало те, що архієпископ Полтавський Парфеній 8 серпня 1920 р., співчуваючи прагненню православних українців, благословив ВПЦР проводити роботу по утворенню „живої рідної українському народові по мові, звичаях і обрядах соборноправної і вільної української православної Христової церкви”, а також з метою збереження церковного миру та єдності, погодився взяти під свій догляд українські православні парафії, які належать і належатимуть до складу Всеукраїнської Спілки Православних Парафій [15, арк.4].

На засіданні делегації ВПЦР до архієпископа 24 серпня 1920 р. було вирішено створити при владиці тимчасову Раду для зв'язку між ВПЦР та архієпископом [31, арк.17]. Ця Рада виконувала подвійну функцію: з одного боку, вона допомагала архієпископу Парфенію здійснювати догляд за парафіями, які належали до ВСПП, а з другого – виконувала доручення ВПЦР організаційного та інформаційно характеру. До складу Ради входили: К. Товкач (голова), П. Голобородько (заступник), К. Кротевич (секретар), І. Рибаків, В. Чуйко, о. Ф. Булдовський, о. Ф. Пилипенко, а також В. Щепотьєв [29, арк.18].

Отримавши резолюцію від архієпископа, ВПЦР розцінила її як певний свій здобуток. В. Липківський відзначав, що головна мета делегації була досягнута: УАПЦ здобула собі єпископа [397, с.90]. Його стали поминати в українських храмах як Всеукраїнського. Однак сам владика розумів ситуацію дещо по-іншому.

27 серпня 1920 р. архієпископ писав керуючому Київською єпархією єпископу Назарію: “Ваші, – київські, українці дуже просили мене „стати на чолі” Української Церкви. Звісно, я не міг погодитися на це. Але для заспокоєння їх і з надією на відновлення церковного миру я погодився

прийняти їх під свій „догляд” (опіку, нагляд, але не управління). Преосвященний Владико! Подаруйте їм милість, батьківську ласку та увагу. Біда невелика, якщо вони будуть молитися українською мовою. Однак станеться непоправне лихо, якщо вони залишать Церкву. Український рух – сила стихійна. Чим більше її стримувати, тим сильніше вона прокладатиме собі дорогу вперед” [30, арк.1 зв.].

Архієпископ радив єпископу Назарію не перешкоджати українським священикам служити українською мовою, влаштовувати церковне життя за давніми звичаями, а також зняти з них заборони та не відмовляти у висвяті їх кандидатів. Така політика, на думку архієпископа, приведе до церковної згоди і матиме більше користі, ніж усі заборони.

Також архієпископ Парфеній написав листа й патріарху Тихону. Його повинен був передати посланець від ВПЦР. Однак лист патріарх не отримав, оскільки перебував під домашнім арештом. Тому повідомлення про згадані події патріарх отримав від єпископа Назарія, що вплинуло на характер його відповіді.

Восени 1920 р. ВПЦР займалася організацією приїзду владики до Києва. Однак архієпископ не поспішав прибути до Києва мотивуючи своє рішення кількома причинами. По-перше, владика звернувся з листом до патріарха Тихона, у якому прохав визнати його керівництво українськими парафіями на Україні. Відповідь патріарха повинна була вирішити й питання від’їзду владики до Києва. По-друге, намічалось скликання церковного з’їзду в Полтавській єпархії, головувати на якому повинен був єпископ. А сучасне транспортне сполучення не могло гарантувати вчасного повернення владики до Полтави [29, арк.18зв.]. Тому архієпископ не поспішав із своїм від’їздом до Києва.

Але ВПЦР все ж таки виряджала свого представника М. Апилата до владики. Вона навіть домовилася про окремих вагон потяга, який їхав через Полтаву до Харкова [29, арк.14].

Одночасно стає відомою позиція вищої церковної влади щодо зносин архієпископа Парфенія з ВПЦР. Патріарх Тихон, нагадуючи, що церковні правила забороняють нагляд та опіку за чужою єпархією навіть задля заспокоєння та відновлення церковного миру, рекомендував владиці відмежуватися від українців чужої єпархії [157, арк.3].

У листі до Московського патріарха Тихона від 31 грудня 1920 р. архієпископ Парфеній намагався пояснити, чому він прийняв під свій “догляд” українські парафії. Владика писав, що після ознайомлення із статутами українських парафій і розмов з прихильниками українізації, він переконався, що нічого противного церковним канонам і взагалі православ’ю в українському церковному русі немає. Навпаки, архієпископ був приємно вражений підйомом релігійного настрою парафіян українських громад. Із метою збереження єдності церковної і, невбачаючи в українському церковному русі нічого небезпечного та шкідливого, архієпископ Парфеній погодився взяти його під свою опіку, хоча ця опіка, “догляд”, за словами самого владики, ні в чому не проявлявся [297, с.438]. Також владика,

вказуючи на існуючу небезпеку відходу українців від лона російської Церкви та приєднання до греко-католицької Церкви, прохав патріарха благословити йому або іншому єпископу, який співчуватиме українському церковному руху , якщо не очолити його, то, принаймні, взяти під свою опіку [297, с.438].

Священний Собор Єпископів (Синод) Православної церкви всієї України, після відновлення своєї роботи, на першому ж засіданні 28 лютого 1921 р. розглядав лист архієпископа Парфенія до керуючого Київською єпархією з приводу взяття під свій „догляд” українізованих парафій. Собор Єпископів прийняв рішення звернутися до архієпископа Парфенія з вимогою письмово підтвердити свою підпорядкованість йому, зобов'язатися не втручатися у справи чужих єпархій, не підтримувати зносин із забороненими церковно- і священнослужителями та відмежуватися від українського церковно-православного руху та ВПЦР. Архієпископу ставилося до відома, що відсутність такої письмової заяви буде розглядатися Собором як небажання сприяти відновленню церковного миру і єдності УПЦ і донесено на розгляд патріарху [297, с.441]. Одночасно існувала реальна можливість позбавлення Собором владики його сану або заміни його на Полтавській кафедрі більш лояльним кандидатом – архієпископом Агапітом [106, арк.21].

Загроза санкцій з боку керівних церковних органів примусила владикау зайняти вичікувальну позицію: він не поривав з українським церковно-православним рухом і не робив рішучих кроків на зустріч вимогам ВПЦР.

Важливим рубежем у подальшому розвитку взаємин між архієпископом та ВПЦР став травневий Собор Київщини, який скликався ВПЦР на 22 травня 1921 р. ВПЦР сподівалася на приїзд владика на Собор.

Архієпископ Парфеній у листі від 29 квітня 1921 р. ВПЦР запевнив про свій намір приїхати до Києва. Однак тяжкий фізичний стан (владика хворів на водянку) та побоювання, що за його відсутності в єпархії, українська церковна справа тут загине, стали на перешкоді поїздки архієпископа до Києва [82, арк. 3]. Він так і не прибув на церковний Собор Київщини, який заочно обрав всечесного архієпископа Парфенія на митрополита Київського, про що йому повідомлялося 3 червня 1921 р. [11, арк.21].

Обрання на митрополита архієпископа Парфенія у разі його згоди на це, могло стати реальною загрозою виходу українських єпархій з-під юрисдикції РПЦ. Тому для того, щоб не допустити цього, на архієпископа було посилено адміністративний тиск. До владика була направлена делегація від Собору Єпископів на чолі з єпископом Миколаєм (Могилевським). Як наслідок архієпископ відмежувався від українського церковно-православного руху.

15 червня 1921 р. єпископ Парфеній у листі до Священного Синоду Єпископів України спростовував висунуті йому звинувачення. Зокрема, владика писав, що Собор Київщини відбувався без його участі, благословення або дозволу на його проведення він не давав, обрання на митрополита Київського та архієпископа Всеукраїнського відбулося без його відому та згоди. Відповідно рішення прийняті на Соборі про відміну деяких канонів, про Київський єпископат та інші вважає відступом від вчення та практики Православної Церкви і не приймає їх [11, арк.52].

Кандидати на єпископів П. Орлик та П. Погоріло, які були обрані на травневому Соборі, не змігши добратися до Грузії, де вони сподівалися отримати висвяти в сан, заїхали до владики Парфенія. Вони прохали владику висвятити їх на єпископів. На що отримали відповідь: шукати іншого. Ця відповідь пояснюється по-різному: як рішуча відмова, так і як вказівка, що для висвяти єпископа потрібен ще один єпископ. Однак, в будь-якому разі спроби знайти єпископа, який погодився б звершити чин хіротонії, зазнали невдачі.

ВПЦР стало відомо, від представників Одеської української парафії, що архієпископ Херсонський та Одеський Олексій (Беліков) прихильно ставиться до українських парафій та не виступає проти українізації Церкви [34, арк.2]. Зокрема, на 1 січня 1921 р. в Одесі діяло дві українські парафії [15, арк.12]. Та й сам керуючий єпархією вітав у квітні 1921 р. Одеську Православну Церковну Раду із річницею створення першої української православної парафії м. Одеси [35, арк.6]. Тому ВПЦР звернулася з листом від 29 грудня 1920 р. до єпископа Олексія з пропозицією приєднатися до українського церковно-православного руху та очолити УПЦ [492, с.22]. Але останній відмовився. Свою відмову єпископ пояснив тим, що він не знає ні мови, ні історії, ні звичаїв України, і тому вважає для себе неможливим стати на чолі українського церковного руху [38, арк.2]. Щодо автокефалії УПЦ, то владика заявив, що визнає її тоді, коли вона буде проведена канонічним шляхом та затверджена вищою церковною владою.

ВПЦР розраховувала на можливу співпрацю з єпископом Катеринославським Агапітом. Слід зазначити, що він фактично не виявляв своїх симпатій до українського руху. Однак він був єдиним українцем з єпархіальних архієреїв і дозволяв більшу українізацію у порівнянні з іншими владиками [533, с.334]. Політичні обставини значно вплинули на долю архієпископа Агапіта. Те, що архієпископ очолив процесію українського духовенства під час урочистого в'їзду Директорії у Києві 4 грудня 1919 р., до речі, згідно рішення Собору Єпископів всієї України, а також брав участь у роботі Вищої Освященої Церковної Ради (відбулося лише одне її засідання, через евакуацію з Києва), створеної Директорією, стало підставою для засудження владики.

Його було звинувачено у наступному: по-перше, у „бурхливій” діяльності по українізації Катеринославської губернії; по-друге, у невизнанні влади Святішого Патріарха Московського і всієї Росії; по-третє, в клятвовідступництві та у таємних зносинах із ворогами Росії у справах церковних [239, арк.1]. Архієпископу Кишинівському та Хотинському Анастасію доручалося указом Вищого Церковного Управління від 2 вересня 1919 р. провести спільно з членом названого управління професором П.В. Верховським розслідування по справі архієпископа Агапіта. Після проведення розслідування було встановлено самочинне відокремлення від Московського патріарха, порушення єдності російської Церкви, а також антидержавницька діяльність, яка, на переконання ведучих слідство, межувала із зрадою вітчизні. Для винесення остаточного рішення щодо архієпископа був призначений на 26 листопада 1919 р. єпископський суд в

Новочеркаську [239, арк.1зв.]. Архієпископа Агапіта було засуджено і прийнято рішення про позбавлення його єпископського сану. Він був відправлений до Георгієвського монастиря в Сімферополь. Але патріарх Тихон не затвердив у 1921 р. рішення цього суду і архієпископ повернувся до керівництва Катеринославською єпархією.

Уповноважений ВПЦР М. Кочат, перебуваючи в Катеринославі у жовтні 1921 р., контактував з владикою Агапітом і в звіті писав, що „архієпископ Агапіт – цілком наша людина, і в нього є бажання працювати на рідну церкву” [11, арк.70-73]. ВПЦР надсилала йому листи з проханням допомогти у набутті єпископату [11, арк.45-46зв.]. Однак архієпископ не відповідав на звернення ВПЦР і в подальшому ніяких контактів з УАПЦ не підтримував.

Ще один єпископ, з яким ВПЦР вела переговори про співпрацю, був Антонін (Грановський). Яскравим фактом його біографії було те, що після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. єпископ відмовився поминати царя як самодержця під час церковної відправи, за що був відправлений „на покой” в Сергієвську пустинь. Із 1917 р. він проживав у Москві у Богоявленському монастирі.

ВПЦР у грудні 1920 р. надіслала листа до єпископа Антоніна. В ньому надавалася інформація про український церковно-православний рух, про зносини з єпископом Парфенієм, який погодився взяти під свій „догляд” українські парафії, однак, будучи призначеним керуючим Полтавською єпархією, відповідно до церковних правил не мав права керувати церковними справами чужої єпархії. ВПЦР прохала єпископа Антоніна приїхати до Києва для спільної праці для Церкви Київщини [6, арк.1-1 зв.].

Незабаром єпископ Антонін надіслав відповідь адресовану ВПЦР та о. Н. Шараївському. В ній він виклав своє ставлення та позицію патріарха Тихона до українського церковного руху. Єпископ Антонін вважав, що український церковно-православний рух не містив в собі нічого антиканонічного і погоджувався „віддати всю свою щирість на відродження рідної церкви” [6, арк.3-4 зв.]. Та й сам патріарх, зі слів єпископа, вважає, що молитися на рідній мові, відправляти церковні служби за старими звичаями та обирати церковний причет не містить в собі нічого гріховного, а всі заборони, накладені митрополитом Антонієм та єпископом Назарієм є заходами недоцільними [6, арк.4 зв.]. Поряд із цим, патріарх вказував на обмеженість церковного руху, який нібито гуртувався лише навколо трьох київських храмів та наявність широкої автономії для УПЦ, що виключало підстави для невдоволення існуючим станом в церковному житті України.

У листі до о. Н. Шараївського від 17 грудня 1920 р. єпископ Антонін вказував на непослідовність дій ВПЦР, яка проявлялася в тому, що ВПЦР, з одного боку, відмежовувалася від патріарха Всеросійського, а з другого – прохала його дати благословення архієпископу Парфенію очолити УПЦ. Дали єпископ писав, що „патріарх немає над вами ініціативи, початку, а йому належить посліднє veto, та й тільки. Він за вас нічого не робить, робити вам нічим не мішає, в вашу роботу не встрає. Патріарх Тихон церковному руху співчуває, але бажає, щоб він йшов і розвивався законними, органічними

засобами” [6, арк.6 зв.-7]. Головною перешкодою на шляху розвитку церковного руху, на думку єпископа, була відсутність поміркованого українського єпископа на його чолі, а також те, що керувало УПЦ проросійськи налаштоване духовенство.

Отримавши таку відповідь, ВПЦР на початку січня 1921 р. відіслала до єпископа посланця з листом, а також з коштами (25 тис. крб.) на переїзд владики до Києва. У листі ВПЦР подавала більш детальну інформацію про кількість українських парафій, приєднаних до ВСПП, єпископів українських єпархій, своє ставлення до патріарха Тихона. ВПЦР прохала владику прибути до Києва, зазначаючи, що всі витрати, пов’язані з переїздом та перебуванням у Києві, вона візьме на себе.

У квітні 1921 р. ВПЦР чергово звертається до владики, оскільки посланець з Москви не повернувся, а відповідь від владики не надійшла. Як з’ясувалося пізніше, єпископ не отримав лист ВПЦР, відправленого у січні 1921 р. Надсилаючи копію листа від 2 січня 1921 р., ВПЦР запрошувала єпископа Антоніна прибути на церковний собор Київщини, призначений на 22 травня 1921 р. До єпископа був направлений член ВПЦР Д. Крижанівський, який повинен передати владиці листи та організувати подорож до Києва у разі його згоди. Попри заходи ВПЦР і запевнення влади про своє бажання прибути на Собор, єпископ Антонін все ж таки не відвідав Києва, мотивуючи свою відсутність хворобою [6, арк.12-13зв.].

Однак ВПЦР не втрачала надії на приїзд владики до Києва і продовжувала працювати в цьому напрямі. У червні 1921 р. ВПЦР повідомила владику про його обрання Собором Київщини, який відбувався 22-26 травня 1921 р. заступником митрополита Київського Парфенія. А також зверталася до єпископа Антоніна з проханням з огляду на надзвичайно скрутне становище, в якому опинилася УПЦ через брак українського єпископату, висвятити в сан єпископа протоієрея Н. Шараївського, якого обрав на цю посад Собор Київщини [15, арк.32].

ВПЦР відправляла своїх представників Н. Шараївського та І. Білосорочка для проведення переговорів з владикою [15, арк.27]. Останній навіть отримав 29 червня 1921 р. посвідчення домового комітету м. Москви про необхідність йому відбути до Києва для участі у розгляді деяких церковно-громадських питань і отримав дозвіл на виїзд від НКВД [297, с.468]. Попри заходи ВПЦР, єпископ Антонін все ж таки до Києва не прибув, посилаючись на свій хворобливий стан [297, с.77].

Не знайшовши єпископа в Україні, ВПЦР зробила спробу здобути канонічно висвячений єпископат у Грузії. У березні 1917 р. було проголошено автокефалію Грузинської (Іберійської) Церкви, яку очолив архієпископ Киріон II (Садзагелов), а після його смерті у 1919 р. Леонід (Окропирідзе).

На Закавказзі існувала Українська Православна Рада. Її очолював протоієрей П. Орлик, який з липня 1920 р. був настоятелем собору св.

Миколая у м. Тифліс (нині – Тбілісі). Рада була затверджена католикосом Грузії і складалася з православних українців Грузії, Вірменії, Азербайджану та Туреччини [23, арк.7]. Українська Православна Рада на Закавказзі намагалася

підтримувати зносини з ВПЦР, зокрема, надіславши їй „Привітання”, датоване 5 грудням 1920 р., в якому надсилала найкращі побажання українцям Києва [25, арк.7].

Ще у липні 1920 р. ВПЦР зверталася до Київського губернського партійного комітету КП (б) України дати дозвіл на від'їзд до Харкова, а звідти за згодою уряду УСРР до Грузії делегації Церковної Ради [11, арк.1]. Делегація складалася з 5 осіб: І.С. Приймака, товариша Голови ВПЦР, А.М. Балака, парафіянина Старокиївської парафії м.Києва, В.Ю. Тацієвського, В.К. Липківського, священника Софійського собору м. Києва, Ю.В. Шевченка, священника Андріївської церкви м. Києва [11, арк.2]. Але з невідомих причин ця делегація до Грузії не від'їхала.

Питання про висвячення єпископів для УПЦ в Грузії знову було підняте на церковному Соборі Київщини 22-26 травня 1921 р. У роботі Собору взяв участь протоієрей С. Орлик, який повернувся із Тифліса. Він запевняв ВПЦР у тому, що є близьким до грузинського Католикоса Леоніда (Окропирідзе), і тому є можливість висвятити єпископат. Протоієрей С. Орлик також казав, що має можливість повернутися на Кавказ і провезти з собою до Грузії ще одну особу. П. Орлик був удівцем, і тому не було формальних перешкод для висвячення його в єпископський сан. Разом з ним було вирішено делегувати священника-удівця з Поділля П. Погорілка і просити Католикоса Грузії висвятити цих двох кандидатів на єпископів, обраних на Соборі Київщини.

У вересні 1921 р. ВПЦР звертається до товариша Голови Ради Народних Комісарів УСРР дати дозвіл на виїзд до Грузії делегатам від ВПЦР – П. Погорілку, С. Орлику і Г. Стороженку [11, арк.58-59]. Останній не поїхав з невідомих причин.

3 вересня 1921 р. знову подається прохання на виїзд до Грузії, але цього разу до Ради Народних Комісарів УСРР в особі Голови Х. Раковського [11, арк.4-5]. У цьому листі вказувалося на крайню необхідність набуття єпископату, а також повідомлялося, що з дозволу радянської влади у Києві в жовтні 1921 р. має відбутися Собор для розв'язання богословських та церковних питань. Через це ВПЦР просить надати членам ВПЦР протоієреям П. Погорілку та С. Орлику, а також громадянину Г. Стороженку перепустки для проїзду до Тбілісі.

Делегати везли з собою до Грузії листа від ВПЦР до патріарха Грузинської Автокефальної Церкви Леоніда з проханням про сприяння у висвяченні єпископів для УПЦ від 9 вересня 1921 р. У проханні говориться, що Українська православна автокефальна церква звертається в особі Вашої Святості до своєї сестри у Христі з уклінним проханням надати їй братерську послугу: божественною благодаттю свого священства хіротонізувати для неї єпископів [23, арк.1-4].

Однак, кандидати на висвячення не змогли дістатися Тбілісі. Вони доїхали тільки до Харкова, але через військові дії не змогли їхати далі. Вони прибули на Собор УАПЦ 1921 р. ні з чим.

Паралельно із заходами по набуттю власного єпископату, ВПЦР проводила роботу по скликанню Всеукраїнського Православного Церковного

Собору. Ця робота була розпочата ВПЦР у вересні 1920 р. [297, с.369]. М. Мороз звертався у вересні 1920 р. до голови ВУЦВК Г. Петровського дати дозвіл на скликання Всеукраїнського Церковного Собору [5, арк.46]. На що Г. Петровський у листі повідомив про свій дозвіл на проведення з'їзду. Однак попри заходи ВПЦР, Собор не був скликаний як планувалося у жовтні 1920 р. Його підготовка розтягнулася ще на один рік.

Розглянемо заходи, які проводила ВПЦР для скликання Всеукраїнського Собору. У першу чергу, це було проведення виборчо-підготовчих з'їздів представників духовенства і мирян. Ці зібрання скликалися з метою проведення виборів делегатів на місцеві церковні з'їзди та Всеукраїнський Церковний Собор, а також для того, щоб дізнатися думки населення з приводу тих питань, які будуть вирішуватися на майбутньому Соборі. Участь у них брали представники духовенства і мирян, обрані за для цього на парафіяльних зборах [19, арк.1]. Організація з'їздів покладалася на уповноважених ВПЦР та місцеві волосні, повітові та губерніяльні церковні Ради. У Харкові та повітах з цією ж метою організовувалися спеціальні гуртки [54, арк.35].

У тому разі, коли не було можливості провести передвиборні повітові зібрання представників українізованих парафій, ВПЦР надавала губерніяльним, повітовим церковним радам, а також своїм уповноваженим право доручити обрання представників на Собор місцевим нарадам прихильних до українського церковного руху діячів [56, арк.25-25зв.].

ВПЦР склала статтю під назвою „Підвалини Української Православної Церкви”, яку поширила напередодні церковного передсоборного з'їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувався 27-29 березня 1921 р. [217, арк.174-174 зв.] Ця стаття була згодом видана видавництвом „Українська Автокефальна Церква” у 1922 р. У ній були висунуті підвалини, на яких повинна будуватися українська Церква. Першою підвалиною була автокефальність, тобто православна Церква в Україні повинна бути незалежною від чужого церковного керівництва, мати свій власний церковний керівний орган, перебуваючи у братерському єднанні з усіма православними автокефальними Церквами. Наступна підвалина української Церкви – соборноравність – всенародне керівництво церковними справами. Вона вимагала визнати, по-перше, право загальної виборності на всіх ступенях церковного служіння, по-друге, право всенародного завідування церковним майном, по-третє, право участі всієї церковної людності у вирішенні всіх церковних питань: освітніх, господарських, благодійних, богословських і навіть канонічних та догматичних [475, с.7]. Третьою підвалиною повинна була стати жива народна творчість у Церкві. Під нею автори статті розуміли використання української мови, співів, звичаїв та обрядів у церковному богослужінні.

27-29 березня 1921 р. в Києві відбувся підготовчо-виборний церковний з'їзд представників сільських православних парафій волостей Київської округи Київського повіту. В його роботі взяли участь представники 22 парафій (із 44 парафій, які мали право брати участь у з'їзді) в кількості 88 осіб, а також 14 членів ВПЦР. Зібрання прийняло рішення про необхідність

перетворення приходів у українські парафії, про відправу церковних служб українською мовою, вживання давніх церковних звичаїв, обрядів, співів, про соборноправний устрій та автокефалію УПЦ [57, арк.4-9]. Також були обрані делегати на церковний Собор Київщини, призначений на 22 травня 1921 р.

4-5 травня 1921 р. відбувся передсоборний з'їзд представників сільських православних парафій Білоцерківської округи. Питання, які розглядалися зібранням та рішення, прийняті по ним, були тотожними питанням та постановам церковного з'їзду, що відбувався 27-29 березня 1921 р. в Києві [57, арк.15].

Важливе значення для організації та ідейної підготовки Всеукраїнського Церковного Собору відіграв передсоборний церковний з'їзд Київщини. Це був єпархіальний церковний з'їзд українських парафій Київської єпархії. Він був скликаний з дозволу радянської влади й проходив з 22 до 26 травня 1921 р. у Києві. Його головою обраний голова ВПЦР М.Н. Мороз. Почесним головою президії делегати обрали архієпископа Парфенія, а товаришем голови – протоієрея В. Липківського [416, с.191].

У роботі Собору взяло участь 412 делегатів, серед яких: священники – 58, диякони – 12, дяки – 29, селяни – 127, робітники – 20, учителі – 39, професори – 4, члени ВПЦР – 33 та представники інших професій (кооператори, урядовці, агрономи) [297, с.469]. Таким чином, можна відмітити, що на зібранні широко були представлені представники різних соціальних прошарків суспільства, а також характерним є те, що більшість на Соборі склали світські особи, тобто миряни, а не духовенство. Прикметним є також те, що крім делегатів від українських православних парафій Київщини, на зібранні були присутні представники від повітів Полтавщини, Поділля та Чернігівщини [62, арк.2-16]. Таким чином, з'їзд вийшов за рамки єпархіального.

Собор українізованих парафій Київщини відіграв важливе місце в організаційному та ідейному оформленні українського церковного руху. На ньому обговорювалися найважливіші питання церковно-релігійного життя в Україні. Зокрема, на з'їзді розглядалися питання про церковні догмати й канони, про Всеукраїнський церковний собор 1918 р. і утворення вищого керівного органу української Церкви, про київський єпископат, про ВПЦР, питання про утворення українського єпископату, про українські церковні відправи та співи, про церковно-релігійну освіту, про запровадження народоправства в Церкві та інші.

На початку Собору його голова М. Мороз виголосив промову, в якій подав короткий виклад історії українського церковно-православного руху, підсумовуючи її скликанням церковного собору Київщини, на якому, на думку доповідача, церковно-революційний рух набрав найбільш яскравих та рішучих форм [88, арк.2].

Собор висловив своє ставлення до радянської влади, ухваливши вітати її за видання закону про відокремлення Церкви від держави, котрий забезпечував волю віри в УРСР та можливість православної людності здійснювати керівництво церковно-релігійними справами на свій розсуд [297,

арк.469].

На Собор прибув голова Православної Ради на Закавказзі, настоятель Миколаївського собору м. Тифліса, протоієрей С. Орлик-Волиський. Він привіз привітання Собору від православних Грузії та повідомив про прихильне ставлення голови Грузинської Церкви патріарха Леоніда до справи відродження УАПЦ [88, арк.38зв.]. Також першого дня роботи Собору були заслухані доповіді делегатів з місць, зокрема Білоцерківського, Київського, Звенигородського, Черкаського та Липовецького повітів.

23 травня 1921 р. було створено комісію для обговорення питання про обрання українських єпископів. Ця комісія складалася із членів президії. Також обрано редакційну комісію у складі В. Липківського, І. Тарасенка, О. Павловського та інших.

Особливе значення мало обговорення питання про церковні канони. Цьому питанню була присвячена доповідь В. Липківського „Догмати, канони й життя церкви”. У ній доповідач пропонував відкинути всі ті канони, які створило царське самодержавство, а також ті канони, які вже давно вийшли із вжитку. З приводу оновлення канонічного устрою Церкви, він відмічав, що “людність є тіло церкви, ... канони є як би одіж на тілі, так і канони церковні не можуть не мінятися, перш за все згідно з зростом церкви, бо не може ж доросла людина носити дитячу одіж”. Собор прийняв постанову, що „церковні канони (крім догматичних), які утворило минуле церковне життя, згідно з вимогами свого часу, Церква може змінювати, а також перетворювати їх і утворювати для себе нові канони, згідно з вимогами нового життя” [297, с. 470-471]. Зважаючи на це рішення, цікавими є постанови Собору, що стосувалися духовенства. Так, Собор прийняв ухвалу про те, що шлюбний стан зовсім не повинен бути перешкодою для набуття всіх ступенів духовного стану, включно до єпископського; духовенству дозволялося у позаслужбовий час носити цивільний одяг, стригти волосся; усі винагороди для духовенства, які були запроваджені самодержавною царською владою скасовувалися.

На увагу заслуговує доповідь М. Мороза „Сучасна духовна влада і духовенство православної церкви на Україні” [88, арк.24]. По цій доповіді Собор прийняв резолюцію „Про київський єпископат”, відповідно до якої єпископи Київщини вважалися духовними урядовцями, яких призначила колишня російська царська влада. Із знищенням самодержавної царської влади означені єпископи відповідно втратили право на керівництво церковними справами в Київській єпархії. Наступне положення резолюції стосувалося митрополита Київського і Галицького Антонія і його заступника Никодима, які залишили межі єпархії разом із військами генерала Денікіна і протягом двох років не навідували її. Відповідно до церковних канонів вони вже не могли вважатися єпископами на єпархії. Щодо інших єпископів, зокрема, єпископа Черкаського Назарія, єпископа Уманського Дмитрія та єпископа Канівського Василя, Собор визнав їх самочинними керівниками, оскільки православне населення Київщини не давало їм жодних уповноважень і відповідно яким українські церковно-релігійні установи та організації не повинні підпорядковуватися, а також надавати ніяких коштів на утримання [

297, с.472]. З огляду на попередні постанови кафедра митрополита Київського і Галицького і вікаріїв Київської митрополії проголошувалися вакантними.

Тому виникла необхідність обрання митрополита та єпископів. Під час обговорення цього питання висловлювалися думки, зокрема професором Данилевичем та священником Пилипенком про допустимість та стародавню практику обрання на єпископські посади мирян, а також про те, що шлюбний стан не повинен бути перешкодою до нього [88, арк.26-27]. Після обговорення на Соборі одногосно обрано на митрополита Київського архієпископа Парфенія Левицького, його заступником єпископа Антоніна Грановського, а також кандидатів на єпископів Київщини: протоієреїв В. Липківського, Н. Шараївського, С. Орлика-Волинського, Ю. Січинського, священників П. Погорілка, М. Грушевського, К. Кротевича, К. Бережницького, А. Руденка та мирянина Г. Стороженка [297, с.474].

Щодо архієпископа Парфенія, то попри чималі зусилля ВПЦР на Собор він не прибув, але привітання учасникам Собору від єпископа, а також від імені Полтавського церковного братства 24 травня висловив священник К. Кротевич.

На засіданні Собору була заслухана доповідь, присвячена ВПЦР, історії її створення та діяльності. Собор підтвердив уповноваження ВПЦР як найвищого тимчасового органу для керівництва справами УАПЦ, визнав, що церковно-громадська діяльність, яку проводить ВПЦР, цілком відповідає вимогам сучасного життя, а також схвалив акт проголошення автокефалії української Церкви від 5 травня 1920 р. [297, с.474].

Не менш важливим було питання про запровадження соборноправності. У постанові Собору зазначалось, що “українська православна церковна людинність має право і повинна ... негайно взяти порядкування церковно-релігійними справами до своїх рук”. Керівництво в парафіях повинне здійснюватися на основі народовладного статуту, який виробила ВПЦР на зразок статутів старовинних українських церковних братств. За цим статутом вища духовна влада не могла призначати духовних пастирів у громаду, а самі парафіяни обирали собі священника, який одержує від єпископа посвяту на сан або благословення на працю. Церковними справами та майном в українській парафії керувала парафіяльна рада, яка обиралася на парафіяльних зборах. Крім парафіяльних рад передбачалося створення волосних та повітових церковних рад, таким чином утворювалася своєрідна вертикаль: парафіяльні, волосні, повітові церковні ради і на їх чолі ВПЦР.

Не залишилося поза увагою делегатів Собору питання про українську церковну відправу, впровадження української мови в богослужіння, здійснення перекладів текстів Святого Письма та відповідних церковно-релігійних книг. Із цих питань була виголошена доповідь о. Н. Шараївського „Церковні відправи і вживання в українській Церкві при відправах живої мови”.

Окрема резолюція була прийнята з приводу українських церковних співів. Заслухавши доповідь К. Стеценко „Про український спів”, Собор з огляду на те, що співи мають надзвичайно велике значення для відправ Служб

Божих, дають можливість задовольняти релігійно-моральні почуття віруючих, прийняв постанову про запровадження загальних народних співів у храмах, створення при ВПЦР секції церковних співів, організацію курсів з хорового співу, а також проведення роботи по збиранню матеріалів церковно-музичної народної творчості [297, с.476].

Широко обговорювалося на Соборі питання церковно-релігійної освіти. По цьому питанню з доповіддю виступав о. К. Соколовський. Головною думкою доповідача було те, що для того, аби підготувати найбільш сприятливі умови для відбудови української Церкви необхідно поширювати церковно-релігійну освіту серед населення, а також церковнослужителів [88, арк.29 зв.]. Учасники зібрання погодилися з необхідністю надання загального церковно-релігійного виховання та визнали усі заходи, які вживала ВПЦР у цій справі, доцільними.

На ВПЦР покладалося завдання організувати курси для підготовки членів причету і постійні церковні школи: вищі та середні, а також допомогти в організації при парафіях нижчих катехизаторських шкіл (катехізис – книга, що містить короткий популярний виклад основ християнської віри та моралі, призначених для початкового навчання релігії), підготувати нові підручники Закону Божого.

Обговорювалося питання про створення Всеукраїнського церковно-історичного музею для збирання старовинних та сучасних матеріалів з історії української Церкви, а також про складання богословського енциклопедичного словника [297, с.476]. У цьому ж напрямку розглядався проект об'єднання всіх богословських бібліотек міста Києва і рукописних архівних сховищ в одну богословську бібліотеку під керівництвом ВПЦР.

Не залишили поза увагою Собор і представники „Собора Пастырей г. Києва”, які прибули на Собор з метою зачитати відозву київського єпископату до православних українців [88, арк.26 зв.].

Отже, травневий церковний собор Київщини став важливим етапом у розгортанні українського церковно-православного руху. Він розглянув найважливіші питання церковно-релігійного життя в Україні, визначив головні підвалини церковного устрою української Церкви: автокефалія, соборноправність, українізація та відокремлення церкви від держави. На Соборі було ухвалено скликати Всеукраїнський православний церковний собор на 14 жовтня 1921 р.

Більшість передсоборних повітових церковних з'їздів були проведені безпосередньо напередодні Собору. На нараді делегатів від ВПЦР (М. Мороз, П. Погорілко) і представників українських православних парафій м. Полтави (К. Кротевич, О. Ярещенко, Табурянський), яка відбулася в Полтаві 18 липня 1921 р., прийнято рішення про скликання на 14 серпня повітового передсоборно-виборчого зібрання для обрання делегатів на Всеукраїнський Церковний Собор Полтавського повіту. Також прийнято рішення провести такі зібрання у Миргородському, Гадяцькому, Хорольському, Кременчуцькому та інших повітах Полтавської єпархії [80, арк.7 зв.-8].

14 вересня 1921 р. відбувся передсоборний повітовий церковний з'їзд Богуславщини. Головою зібрання обраний голова Повітової Православної Церковної Ради отець Конон Бей. На зібранні обрали представників від повіту на Собор та виробили наказ делегатам. Делегати повинні були стояти на позиції автокефальності та незалежності української Церкви, її соборності. Також висловлювалося домагання, щоб у кожному повіті єпископи були з місцевих людей. Виступали за виборність церковно та священнослужителів, використання української мови та співів в богослужінні. Повітова Православна Церковна Рада Богуславщини також прохала висвятити єпископа на Богуславину. Пропонувалася кандидатура протоієрея П. Погорілка [78, арк. 5-6].

Тоді ж, 14 вересня 1921 р. відбулося передсоборно-виборче зібрання представників парафій Київського повіту [56, арк.36]. На ньому також було обрано делегатів на Всеукраїнський Собор та вироблено наказ. Крім положень про автокефалію та українізацію Церкви, було прийнято ряд додаткових положень. Зокрема, про необхідність остаточного вирішення на Соборі питання з єпископатом для УПЦ, про широку церковну освіту, про єдність УПЦ із Вселенською Церквою [56, арк.36 зв.]. Подібні підготовчо-виборчі зібрання відбулися і в інших регіонах України.

13 липня 1921 р. на засіданні президії ВПЦР було створено підготовчу комісію по скликанню Всеукраїнського Православного Церковного Собору. До її складу увійшли: президія ВПЦР у повному складі, по одному представнику від кожної Губерніальної церковної ради, від повітових церковних рад Київщини. Також було запропоновано запросити В. Чехівського, Данилевича, Е. Тимченка, Л. Черняхівську, Щербаківського [169, арк.51].

25 серпня 1921 р. відбулося засідання передсоборної наради у складі М. Мороза, В. Липківського, В. Чехівського, П. Погорілка, С. Орлика, К. Соколовського, К. Янушівського, Г. Стороженка та Г. Вовкушівського. На ній було затверджено програму доповідей на Соборі та визначено доповідачів. Зі вступною доповіддю „Сучасний мент церковного життя” мав виступити голова ВПЦР М. Мороз. В. Липківський мав виголосити доповіді на організаційно-ідеологічні теми: „Взаємовідносини між українською Церквою і іншими православними церквами (автокефалія)”, „Внутрішній устрій Церкви (соборноправність)” разом із співдоповідачем П. Погорілком, „Сучасне життя Церкви і канони”, „Відправа Божих служб і треб”. Були заплановані виступи, присвячені відновленню церковної ієрархії УПЦ (М. Мороз та В. Чехівський), статуту УАПЦ (М. Мороз, П. Погоріло, К. Соколовський), відношенню Церкви до держави (В. Чехівський), українській мові в богослужінні, церковному співу та мистецтву (Н. Шараївський, Козицький, К. Стеценко, Щербаківський), також засобам утримання духовенства та монастирям в Україні [54, арк.51].

ВПЦР розробила порядок виборів та представництво на Соборі. На Соборі, крім ВПЦР в повному складі та єпископів УАПЦ, право вирішального голосу мали виборні особи, а саме шість виборних осіб від кожного повіту,

причому з них не більше двох від духівництва і не менше чотирьох від мирян; представники від українізованих парафій наступних міст: від Києва – 18 виборних осіб, по шість виборних осіб від Харкова, Катеринослава, Херсона, Житомира, Чернігова, Полтави, Одеси, Миколаєва, Вінниці, Кам'янець-Подільського; по п'ять делегатів від українських церковних братств, а також церковно-громадські та культурно-освітні діячі, яких персонально запрошувала ВПЦР [297, с.515].

Паралельно з підготовкою до Собору ВПЦР, все ж таки, намагалася порозумітися із єпископатом та, зокрема, з патріаршим екзархом в Україні Михаїлом (Єрмаковим), який був призначений патріархом Тихоном на митрополита Київського і Галицького і прибув до Києва у серпні 1921 р.

Представник ВПЦР священник П. Погорілко вів переговори з екзархом Михаїлом та іншими єпископами, які нібито виявили прихильне ставлення та бажання узгодити свої позиції. Тому на засіданні президії ВПЦР 7 вересня 1921 р. були прийняті умови проведення переговорів з єпископатом. У першу чергу, до часу Всеукраїнського Церковного Собору церковно-релігійне життя залишається без змін; всі створені керівні органи, а саме ВПЦР, губерніальні, повітові, волосні та парафіяльні ради продовжують свою роботу; в українізованих парафіях служби проводяться українською мовою, обраними причетами. Остаточні питання устрою Церкви, її взаємин з іншими православними Церквами вирішиться на Соборі. Собор єпископів України повинен був висвятити для українських парафій необхідну кількість єпископів із кандидатів обраних на церковному Соборі Київщини або яких запропонує ВПЦР. Висвячені кандидати вважалися єпископами українізованих парафій, а єпархіальні єпископи – вікарними. На підставі цих умов, в разі їх прийняття, Собор єпископів повинен був висвятити 18 вересня 1921 р. першого кандидата о. П. Погорілка, а 21 вересня на свято другої Пречистої протоієрея С. Орлика або Г. Стороженка чи К. Бережницького [169, арк.20].

ВПЦР запросила єпископів українських єпархій взяти участь у роботі Собору, в тому числі й митрополита Михаїла. Прийняття запрошення означало б, що митрополит визнає ВПЦР законним вищим керівним органом УПЦ, погоджується з тим, що вона має право керувати її справами та, скликаючи Собор без благословення єпископів, діє відповідно до апостольських правил. Митрополит Михаїл не визнавав ВПЦР законним органом, тому відмовився брати участь у Соборі [54, арк.78]. Хоча просив ВПЦР повідомляти його про перебіг подій.

Підсумовуючи діяльність ВПЦР по набуттю власного єпископату, слід констатувати, попри здійсненні Радою заходи, вона не змогла знайти порозуміння з місцевою ієрархією. Митрополит поклав відповідальність за можливий перебіг подій на ВПЦР [169, арк.12]. А Собор Єпископів всієї України прийняв постанову 10 вересня 1921 р., яка забороняла віруючим та духовенству брати участь у скликаному ВПЦР Соборі.

Всеукраїнський Церковний Собор розпочав свою роботу, як було заплановано, 14 жовтня в м. Києві у соборі св. Софії. ВПЦР скликала Собор з відому та за згодою радянської влади відповідно до резолюції, даної

Київським Губревкомом від 6 липня 1921 р. та Київським Губвиконкомом від 21 вересня 1921 р. [55, арк.1зв.] Собор мав на меті остаточно утворити і зміцнити новий устрій православної автокефальної всенародно-соборної Церкви.

Щодо кількості учасників Собору існують різні дані. Як зазначає у своїх спогадах учасник Собору В.Потієнко (з 1921 р. – активний учасник церковно-православного руху, у 1922-1924 рр. – протодиякон митрополита Василя Липківського, з травня 1924 р. – голова ВПЦР), на Собор прибули 472 делегати з різних частин України [287, с.106]. “Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії” подає число – до 500 осіб [287, с.193]. За списком членів Всеукраїнського Православного Церковного Собору було зареєстровано 453 делегатів [297, с. 224]. Відповідно до протоколу, складеного мандатною комісією від 20 жовтня, 387 мандатів були визнані відповідними інструкції по скликанню ВПЦС [297, с.224]. Також комісія зверталася до Собору вважати дійсними членами з правом голосу 22 делегатам, мандати яких не відповідали вимогам, але які були обрані для участі в роботі Собору парафіяльними зборами. Однак, слід враховувати, що в роботі Собору брали участь особи, які не були зареєстровані в даному списку.

Найбільше було делегатів з Київщини, Волині, Поділля, потім з Чернігівщини, Полтавщини, а також делегати з Одеси, Херсонщини, Слобожанщини і навіть з Кубані. Серед делегатів було 64 священники, інші – миряни [286, с.106]. Серед них були видатні працівники на ниві освіти, культури, мистецтва, зокрема, академік А. Кримський, професори – Ф. Крижанівський, В. Чехівський (кандидат богослов'я по кафедрі церковної історії Київської Духовної Академії), В. Данилевич (історик, археолог, приват-доцент історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, з 1921 р. професор на кафедрі археології Київського інституту народної освіти) [297, с.98, 404, 406, 411]. Письменники – А. Дроб'язко, С.О. Єфремов, Г. Коломієць, М. Левитський, П. Стебницький [297, с.401-436]; композитори – К. Стеценко, М. Ступницький, Гончаров [297, с.106-107]. В. Потієнко називає крім того імена ще таких письменників та композиторів, присутніх на Соборі як Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, Г. Косинка, Давидовський, Гайдай, Яциневич [492, с.23].

Переважає більшість делегатів Собору були представниками найбільш активного віку: від 25 до 50 років. Найстаршому учаснику Собору кооператору М. Левицькому було 63 роки, а наймолодшому – учню В. Голованю – 18 років. Освітній рівень делегатів мав наступний вигляд: 34% становили особи із середньою освітою, 24% – нижчою, 14% – вищою, менше 4% – неграмотні.

Головою Собору було обрано М. Мороза, почесним головою – В. Липківського, секретарем – І. Тарасенка, товаришами Голови – В. Чехівського, Г. Вовкушевського, Н. Шараївського, К. Бея, Й. Цимбалістого [296, с.25].

ВПЦР був розроблений і запропонований порядок відкриття і роботи Всеукраїнського Православного Церковного Собору, відповідно до якого одним із перших питань, яке виносилося на розгляд Собору було заслуховування наказів, привезених делегатами. Далі була інформаційна доповідь про ВПЦР та скликання ВПЦС. На розгляд виносилися питання про православну віру, канони і Всеукраїнський Собор, внутрішній устрій Церкви та інші. Однак з огляду на те, що на Собор не прибув жоден єпископ постало питання про правомочність Собору. Представником Роменського повіту Якименком була внесена пропозиція першим розглянути питання про „оновлення ієрархії” та відсутність на Соборі єпископа [297, с.25]. Однак після обговорення Собор вирішив розпочати із заслуховування наказів делегатів.

На засіданнях 14 жовтня були заслухані привітання Собору. Зокрема, священикам Першого Всеукраїнського Церковного Собору був надісланий лист-вітання від вихованців Варшавського університету та семінаристів духовних семінарій. У ньому висловлювалося сподівання, що українські священики зрозуміють, що в самостійній Українській державі повинна бути самостійна українська Церква. Дописувачі очікували, що на Соборі буде створена автокефальна, незалежна від держави народна українська Церква з вживанням народної мови [60, арк.1-1зв.].

15 жовтня Собор слухав інформацію про перебіг церковного руху, ставлення до нього мирян та духовенства, накази делегатам, обраним на ВПЦС від українізованих парафій. Під час обговорення розвитку церковного життя на місцях, з’ясувалося, що церковний рух має особливості свого розвитку в різних регіонах України. Делегат від Полтавщини О. Ярещенко, висловив свої особисті міркування про характер церковного руху. На його переконання, церковний рух на Полтавщині розвивається еволюційним шляхом. Це проявляється у тому, що на Полтавщині існує 300 українських парафій, які стоять на ґрунті соборноправності та автокефалії. Місцевий єпископ Парфеній не чинить перешкод українському церковному руху, а навпаки висвячує священиків та благословляє парафії, які виявили бажання українізуватися.

У свою чергу, на Київщині церковний рух проходить в революційній формі, оскільки „князі церковні” чинять йому перешкоди [297, с.58]. Делегат засудив дії єпископату проросійської орієнтації та висловив думку, що у разі його відмови знаходити компроміс Полтавщина буде змушена відійти від поміркованого шляху і діяти спільно із київськими церковними діячами. Однак на даний момент, коли церковний рух проходить за різних обставин, О. Ярещенко змушений висловити наступну позицію Полтавщини щодо автокефалії УПЦ. На думку з’їзду Полтавщини, який підтримував ідею автокефалії, проголосити її правомочний лише Всеукраїнський Собор, котрий буде проходити за участю єпископів. До того ж, вважати необхідним, щоб українська Церква користувалася широкою автономією і лише з набуттям власної ієрархії, наступний Собор може проголосити автокефалію [297, с.59].

Для прикладу наведемо й іншу позицію, яка була оголошена на Всеукраїнському Соборі, висловлену делегатом від Уманщини. Відповідно до наказу, прийнятому на повітовому церковному з'їзді Уманщини, УПЦ повинна будуватися на ґрунті автокефальності, соборноправності та народності. Однією з найважливіших підвалин, на якій повинно будуватися церковне життя, в даний момент повинна бути соборноправність. Представники Уманщини повинні були обстоювати вживання терміну „Українська Церква” для означення всієї Церкви, що на території України та поза її межами об'єднує українців за походженням та переконанням; вживання української мови, церковних звичаїв та співів, аби єпископами ставали українці не лише за походженням, а й за ідеологією; соборний устрій Церкви [297, с.65].

Більшість виступаючих сходилися на тому, що хоча церковний рух і проходить у складних умовах: нестача україномовної богослужбової літератури, проблема священничих кадрів, церковних хорів, він все ж таки розвивається. По доповідям з місць було вирішено подати на розгляд президії проект постанови, в якому відкидалися всі наклепи на українську Церкву у її тяжінні до лютеранства та папізму, а також засуджувалися усі, хто чинив перешкоди церковному руху [297, с.66].

На засіданні 16 жовтня з доповіддю про діяльність ВПЦР виступив її голова М. Мороз. У ній доповідач торкнувся тих заходів, до яких вдалася ВПЦР для набуття власного єпископату. Підсумком доповіді було те, що попри заходи ВПЦР залучити єпископат до участі в роботі Собору не вдалося. Другим питанням була інформація про заходи ВПЦР щодо набуття єпископату УАПЦ.

Оскільки на Соборі не був присутній жоден єпископ, постало питання про канонічність самого Собору. З цього питання із доповіддю виступив о. В. Липківський. У ній він обґрунтував правомочність Собору, зазначивши, що Собор має надзвичайне значення, оскільки такого Собору без єпископів, де були б лише миряни та священники, який очолював би мирянин – історія не знає. Тому перед Собором постало питання самовизначення. Основні положення промови о. В. Липківського зводилися до наступного: по-перше, Собор є православним, його учасники не відступили від основ православної віри, не порушили догматів; по-друге, констатувалася застарілість та невідповідність деяких канонів потребам часу; по-третє, зміна самодержавно-монархічного устрою в церковному житті на народоправний, що передбачалося здійснити на Соборі, не є відступом від православ'я, а навпаки – поверненням до апостольських часів. Також доповідачем спростовувалася теза про те, що Собор, який скликався не за рішенням єпископів, є недійсним. В. Липківський звернувся до історичної традиції, за якою Собори скликалися не єпископською владою, а імператорською, як наприклад, 1-й, 2-й, 3-й та інші Вселенські Собори [297, с.99].

Як підсумок, о. В. Липківський підводив до того, що визнання Собору канонічним залежить від двох чинників: з одного боку, самі учасники Собору повинні визнати себе Собором і з другого – Собор є чинним, якщо його

ухвали будуть визнані населенням.

Учасники Собору визнали себе канонічним місцевим Собором УПЦ. А тому найвищим її органом [297, с.376]. У постанові зазначалося, що віднині повинні скликатися Собори, які складатимуться із представників духовенства та мирян. Таким чином, вирішальна роль єпископату у скликанні та роботі Соборів обмежувалася.

Разом із тим, Собор вирішив надіслати делегацію до митрополита Михаїла з проханням прибути на нього. Митрополит Михаїл прибув на Собор 19 жовтня разом із кількома священниками. Однак участі в обговоренні він не брав і висвятити кандидатів Собору на єпископів не погодився. Владика запропонував створити комісію для узгодження цього питання. Але після обговорення Собор відхилив пропозицію митрополита, з огляду на те, що митрополитові відома суть питання і створення комісії є недоцільним.

Особливе місце в подальшій роботі Собору зайняло обговорення питання про засади формування церковної ієрархії. З питання утворення єпископату для УПЦ з доповідями виступили колишній вихованець Київської Духовної Академії, професор В. Чехівський та протоієрей К. Соколовський.

В. Чехівський проголосив доповідь “Оновлення церковної ієрархії”, в якій на підставі відомих історичних фактів, доводив, що в апостольські часи не було єпископської висвяти, що апостола Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами, що апостол Тимофій був висвячений на єпископа “покладанням рук пресвітерства”, і що в Олександрійській і Антіохійській Церквах ще тривалий час єпископів висвячували пресвітери. З часом єпископи відняли право висвяти у пресвітерів. Висновком із доповіді В. Чехівського було те, що Всеукраїнський Собор має повне право висвятити обраного єпископа-митрополита всесоборною висвятою з покладанням рук всього пресвітерства [287, с.112].

Іншої думки дотримувався співдоповідач священник К. Соколовський. У своїй доповіді про відновлення єпископату в українській Церкві він дотримувався традиційного способу висвяти єпископів, рекомендував не поспішати з соборною висвятою, а звернутися від імені ВПЦС до РПЦ з проханням висвятити обраних на Соборі кандидатів на єпископів, вжити заходів для висвяти єпископів у сусідній православній Церкві або запросити звідти місцевих єпископів, зокрема, звернутися до православних Церков на Сході [297, с.236].

Заслухані доповіді викликали жваву дискусію на Соборі. У обговоренні цього складного питання взяли участь і представники наукової інтелігенції. Академік А. Кримський також висловив свою думку щодо висвяти єпископів. Він зазначив, що факт висвяти єпископа священниками не є новим явищем. Посилаючись на дослідження професора М. Барсова „О времени учреждения иерархии в Церкви”, виданому у 1888 р., академік приходив до висновку, що священники мають таку ж благодать, як і єпископи, і тому обрання на Соборі кандидата на єпископа і висвята його у сан не буде суперечити канонам [297, с.208-209].

Такої ж думки дотримувався і професор В. Данилевич. У своїй промові він торкнувся питання хіротонії духовенства, зазначивши, що раніше пресвітери мали право хіротонії і фактично не відрізнялися від єпископів. Із часом єпископи відокремилися від пресвітерів і таке відокремлення наклало на їх обов'язки державних рис [297, с.211].

Із цього приводу були проведені наради делегатів Собору окремих губерній, які погодилися на соборну висвяту єпископів. Голосування відбувалося ввечері 20 жовтня і вранці 21 жовтня, оскільки через пізній час чи з інших причин не всі делегати були присутні на вечірньому засіданні. Рішення про соборну висвяту підтримало 253 особи, проти – 9, утрималось – 12 [297, с.259].

21 жовтня відбулися вибори первоієрарха УАПЦ. Вибори митрополита проводилися закритим подвійним голосуванням: спочатку записками намічався кандидат, а потім – обрання. Кандидатами на архієпископа були В. Чехівський, В. Липківський, Н. Шараївський, І. Теодорович, М. Маляревський і С. Орлик [297, с.267]. Всі кандидати зняли свої кандидатури на користь В. Липківського. Його кандидатуру підтримало 232 голоси, проти – 5 [297, с.269].

22 жовтня відбулося наречення кандидата на митрополита, а 23 жовтня його хіротонія [287, с.194]. Хіротонію здійснювали 30 священників і 12 дияконів. 24 жовтня собор обрав кандидатів на єпископів, а саме І.

Теодоровича, Н. Шараївського, С. Орлика, Я. Чулаївського, М. Маляревського, К. Стеценка, О. Яреценка, М. Левицького, Ю. Міхновського, Куниченка, І. Павловського, М. Грушевського, М. Борецького, М. Бутовського, В. Бржосновського, Мшанецького, В. Коломійченка, В. Дахівського, Г. Стороженка, Г. Калішевського, К. Рішняка, Бутвиненка, Степаненка та К. Соколовського [297, с.529].

До закінчення Собору, впродовж 25-30 жовтня було висвячено п'ять єпископів: протоієрея Нестора Шараївського на єпископа Київщини, протоієрея Юрія Міхновського на єпископа Чернігівського, протоієрея Івана Теодоровича на єпископа Вінницького, Олександра Яреценка на єпископа Полтавського і Лубенського, протоієрея Степана Орлика на єпископа Ніженського [287, с.119].

Протистояння між прихильниками та противниками соборної висвяти мало місце і після остаточного голосування цього питання. Членом Собору о. К. Соколовським була складена і подана на розгляд 30 жовтня малої ради „Грамота соборного миру”. Це був проект угоди між „соборянами” та „єпископалістами”. Уникаючи незгоди між членами УПЦ з приводу оновлення ієрархії, пропонувалося, щоб Собор оголосив Грамоту миру. В якій пропонувалося, стоячи перед фактом висвячення єпископа Собором пресвітерів та мирян, визнати його надзвичайним кроком, здійсненим за виняткових обставин церковного життя. Висувалася вимога поставити питання про визнання єпископів висвячених надзвичайним чином на вирішення Вселенського Православного Церковного Собору, який повинен бути скликаний з ініціативи ВПЦР. У свою чергу, єпископалісти

зобов'язуються поминати висвячених ієрархів як єпископів, а також підпорядковуватися їм у церковному, адміністративному та моральному керівництві. Всі інші церковнослужителі незалежно від їх поглядів щодо чину висвячення ієрархії залишаються на своїх посадах і проводять свою роботу під керівництвом ВПЦР. Також до складу президії ВПЦР, за угодою, повинно було увійти на правах її члена не менше одного єпископаліста [75, арк.18-18 зв.].

Внаслідок у постанові про соборний чин висвяти митрополита Собор ухвалив, що це є надзвичайний акт, зважаючи на особливі умови, а надалі хіротонія єпископів в українській Церкві повинна відбуватися традиційним способом, тобто не менше ніж двома єпископами [297, с.379].

Далі на Соборі були заслухані інші заплановані доповіді. Останнє засідання Собору відбулося 30 жовтня. На ньому були розглянуті й ухвалені усі постанови Собору. Для остаточного редагування вони були направлені до редакційної комісії. Згодом у тому ж році постанови Собору були опубліковані у двох частинах: 1) Канони УАПЦ і 2) Ухвали Всеукраїнського Православного Церковного Собору з окремих питань Української Церкви. Заключні промови виголосили голова Собору М. Мороз та митрополит Василь Липківський. А сам Собор завершився вигуками „Слава”, „Довгі літа” та виконанням „Заповіту” Т. Шевченка.

На Соборі були проголошені основні засади УАПЦ. Це – автокефалія, соборноправність та українізація. Але в першу чергу варто відмітити, що Собор постановив непохитно дотримуватися православної християнської віри, „ствердженої на 7-ми Всесвітніх соборах, що їх прийняли наші предки за св. Володимира” [297, с.375]. Разом з тим, допускалась можливість скасування деяких правил церковного ладу і керування, які стояли на перешкоді сучасному життю.

Окрема резолюція стосувалася взаєминам УПЦ з іншими Церквами. Відповідно до неї Собор визнав історичне, канонічне і моральне право УПЦ на своє незалежне керівництво та окремішність від інших автокефальних Церков. Зазначалося, що УПЦ від часу свого заснування перебувала у вільних дочірніх стосунках з Константинопольською Церквою, а з часом стала автокефальною. Собор засудив підпорядкування Церкви окремого народу Церкві іншого народу, та зокрема, включення української Церкви до складу Московського патріархату у 1686 р. та підтвердив акт ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію УПЦ. ВПЦР уповноважувалася сповістити всі автокефальні Церкви про це.

Однією із ухвал Собору передбачалася зміна єпископсько-самодержавного устрою Церкви, який склався під впливом історичних обставин та державно-монархічного ладу, на церковно-соборний устрій. Внутрішній устрій УАПЦ ставав всенародно-соборноправним, тобто таким, коли всіма церковними справами керує сама Церква через Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що збирається періодично з представників населення; Всеукраїнську Православну Церковну Раду з українських єпископів і представників від парафій; Повітові Церковні Ради і Повітові

Церковні Зібрання; Волосні Церковні Зібрання і Волосні Церковні Ради; Парафіяльні Церковні Зібрання і Парафіяльні Церковні Ради [297, с.378].

Таким чином, організація управління в УАПЦ була побудована Собором 1921 р. на засадах рівності в правах церковного управління єпископів, духовенства і мирян. Застосовуючи засаду рівності в управлінні Церквою всіх її членів, Собор скупчив церковне управління в УАПЦ у виборних Радах – Всеукраїнській, Малій, повітових, волосних і парафіяльних.

Всеукраїнському Православному Церковному Собору належала вища церковна, законодавча, керівна, судова і наглядова влада в українській Церкві [297, с.387]. Але, збираючись тільки через п'ять років, Собор не міг відігравати такої ролі в постійному керівництві життям Церкви, як виконавчі його органи – ВПЦР з Малою Радою та президією Малої Ради.

ВПЦР була найвищим керівним органом УАПЦ. До сфери її діяльності належало: скликання церковних Соборів, з'їздів, нарад з церковно-релігійних питань; затвердження виборів повітових (єпархіальних) Рад, а також постанов місцевих зібрань та органів керівництва церковними справами, якщо вони мали принципове значення для життя всієї Церкви; затвердження кандидатів обраних на єпископів; визначення території єпископських округів та місце їх постійного перебування; організація та контроль та ухвалення до вжитку перекладів Святого Письма, богослужбової літератури та книг релігійного змісту на українську мову; організація духовної освіти та інше. ВПЦР доручалося виконання постанов ВПЦС. ВПЦР звітувала перед ВПЦС, а також щороку подає звіти Великим Зборам членів ВПЦР. Членами ВПЦР вважалися митрополит Київський і всієї України, єпископи УАПЦ, особи, обрані до її складу терміном на три роки.

Членів ВПЦР обирали найперше парафії – фундатори Всеукраїнської Спільки Православних Парафій – Старокиївська, Подільська, Печерська, Либідська в Києві – по десять членів від кожної; від решти українських парафій міста Києва – дев'ять членів. Міста – Харків, Одеса, Полтава, Катеринослав, Чернігів, Херсон, Миколаїв, Житомир, Вінниця, Кам'янець-Подільський обирають по троє членів ВПЦР від кожного міста. Також до складу ВПЦР обиралися по три особи від кожного повіту [297, с.388-389]. Загальна кількість всіх членів ВПЦР становила близько 350 чоловік. Така Рада мала збиратися двічі на рік: 9/22 травня (св. Миколая) і на Покрову – 1/14 жовтня. Покровські збори ВПЦР вважалися підсумковими річними зборами.

Для здійснення поточних справ по управлінню Церквою ВПЦР обирала Малу Раду терміном на один рік. Президію Малої Ради складали Митрополит Київський і всієї України, дійсний голова ВПЦР, його товариші, скарбник і секретар ВПЦР.

Духовне керівництво Церквою належало Митрополиту Київському і всієї України. Він обирався Всеукраїнським Собором (також Собор міг уповноважити ВПЦР обрати митрополита), діяв від імені Церкви, вважався почесним головою ВПЦР і першим її порадником.

Священнослужителі УАПЦ набували право служити в Церкві шляхом обрання їх відповідними церковно-релігійними організаціями і церковного

висвячення, єпископи також обиралися, а потім висвячувалися. Походження та шлюбний стан не був перешкодою для набуття всіх ступенів духовного стану, до єпископського включно [297, с.384].

Ряд постанов Собору стосувалися українізації, тобто використання української мови в богослужінні, здійснення перекладів, збереження українських церковних традицій, звичаїв, співів. Так, Собор прийняв ухвалу про українське церковне мистецтво. Згідно з нею духовенство, парафіяльні Ради та миряни повинні були дбати про збереження української церковної старовини: ікон, іконостасів, облачання, утварі та інших церковних речей, у разі необхідності їх ремонту звертатися до відповідних державних та наукових установ, рекомендувалося також будувати їх у давньому українському стилі [71, арк.7]. Витяг із цієї ухвали був направлений до Української Академії Наук.

Оскільки Собор проходив у важкий період для України, коли її охопив голод, учасники Собору не могли залишити це питання поза увагою. З цього приводу була прийнята спеціальна постанова про „Допомогу голодним від Української церкви”. Відповідно до неї при ВПЦР утворювалася спеціальна комісія для допомоги голодуючим. У регіонах при церковних Радах створювалися постійні організації допомоги з терміном діяльності 7-8 місяців до нового врожаю. Українські парафії закликалися взяти на своє утримання можливу кількість голодуючих дітей. По всіх українських церквах пропонувалося збирати грошові пожертви на потреби голодуючих. Також планувалося від імені ВПЦС звернутися до українців, які мешкали за кордоном, зокрема Канаді і на Далекому Сході, з проханням допомогти голодуючим України.

Делегати Собору доручили ВПЦР організувати проведення на 22 травня 1922 р. підготовчої наради представників автокефальних православних Церков для обговорення і вирішення питання про скликання в найближчому часі Всесвітнього православного Церковного Собору.

УАПЦ, проголосивши себе незалежною, одночасно виразно підкреслила свою аполітичність. У розділі “Відносини межі церквою і державою” зазначалося, що змішування церковного життя з державним є порушення підвалин Христової віри. Собор навіть прийняв спеціальну ухвалу про вітання уряду УРСР за видання закону про відокремлення Церкви від держави, який “забезпечує волю віри в українській радянській соціалістичній республіці і надає людності можливість порядкувати своїми церковно-релігійними справами так, як вона сама бажає” [297, с.395].

Так, Василь Липківський зазначав: “Я завжди стояв за повну аполітичність Церкви, за невтручання Церкви в будь-яку політику, бо на прикладі Російської Церкви бачив, оскільки принижуються ідеали релігії пристосуванням їх до тимчасових вимог політики, тому й щиро вітаю і вітаю закон Радвлади про відокремлення церкви від держави і тепер повсякчас дякую Бога, що ні в яку політику вже можу не втручатися” [313, с.121]. Розвиваючи цю думку слід навести ще один вислів митрополита: “Досі по всьому світові панував і зараз ще майже скрізь панує принцип згоди, “союзу”

церкви з державою, цебто політичність церкви й церковної політики... Цей союз був загибельний для церкви, він спричинявся до перетворення церкви в державу не тільки по формі, але й по суті... УАПЦ вважає за своє завдання рішуче відокремитися від держави, бути цілком аполітичною. Вона сама не хоче робити ніяких політичних впливів, але не хоче залежати ні від яких політичних сил і угруповань і при всіх зовнішніх обставинах хоче залишатися сама собою, царством не від світу цього” [474, с.50]. Радянська влада, попри задекларовані нею позиції щодо Церкви, в дійсності проводила іншу політику. Незабаром розпочинається кампанія спрямована проти Церкви.

Собор мав важливе значення в церковному житті України. Самі учасники Собору надзвичайно високо оцінювали його. Зокрема, В. Потієнко надавав Собору 1921 р. величезне значення не лише для історії України та української Церкви, а й для всієї Східної Православної Церкви [492, с.44]. Хоча нетрадиційна висвята церковної ієрархії зустріла неприйняття та засудження. Так, І. Огієнко, у листі до М. Стечишина від 21 червня 1922 р., не засуджує Собор, однак висловлює жаль з приводу того, що сталося в Україні, покладаючи відповідальність на обидві сторони [211, арк.36].

Абстрагуючись від оцінок відповідності церковним канонам скликання Собору та прийнятих на ньому рішень слід зазначити, що він став історичним рубежем між українським церковно-православним рухом і автокефальним статусом Православної Церкви. З цього часу розпочинається офіційне функціонування УАПЦ.

Отже, підсумовуючи сказане слід відмітити, що ВПЦР доклала багато зусиль для залучення єпископату до участі в церковно-православному русі. Вона зверталася як до єпископів-українців, так і до ієрархів, які не були українцями за походженням, але співчували українству. Була спроба здобути канонічно висвячену ієрархію і за межами України, зокрема за допомогою Грузинської православної церкви. Однак, всі заходи ВПЦР не мали позитивного результату. Православні єпископи України відмовилися очолити українські православні парафії і відмежувалися від церковно-православного руху. Делегація від ВПЦР до Грузинського патріарха Леоніда не змогла дістатися за місцем призначення. Таким чином, одне з найважливіших питань, без вирішення якого нормальне функціонування церкви було неможливим, залишалося відкритим.

Одночасно з заходами по набуттю власної церковної ієрархії ВПЦР проводила організаційну роботу по підготовці Всеукраїнського православного церковного собору. Ця робота розпочалася ще у вересні 1920 р. і тривала понад один рік. Важливу роль у ній відіграли інструктори та уповноважені ВПЦР. На них було покладено завдання організувати та провести у волостях, повітах, губерніях церковні виборчі передсоборні з'їзди. На них обговорювалися питання майбутнього Всеукраїнського церковного собору, обиралися представники та вироблявся наказ делегатам від зібрання. Таким чином, враховувалася думка з важливих питань церковно-релігійного життя не лише духовенства, а віруючих, що було виявом соборноправності та участі мирян у вирішенні всіх питань життя Церкви.

Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. виконав головні завдання інституціоналізації УАПЦ. На ньому було підтверджено автокефалію та соборноправний устрій УПЦ, обрано та надзвичайним чином висвячено національну церковну ієрархію на чолі з митрополитом Василем Липківським, сформовано виборний орган керівництва УАПЦ – ВПЦР. Собор визначив ідеологічні засади УАПЦ, які відповідали основам організації церковного життя апостольських часів.

Отже, Собор, крім завдань формальної інституціоналізації Церкви, виконав завдання значно ширшого масштабу, утвердивши її як осередок духовної самобутності українського народу.

Висновки

Невід’ємною частиною історії Української православної церкви є процес становлення та розгортання українського церковно-православного руху. Його витoki виводять з II половини XIX ст., а деякі дослідники від часу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1686 р.

Український церковно-православний рух, розгортаючись у складну історичну добу Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., став складовою частиною національно-державних змагань.

Проведений аналіз української вітчизняної та закордонної історіографії дає підстави стверджувати, що питання зародження та розвитку українського церковно-православного руху 1917-1921 рр. не було предметом спеціального наукового дослідження, а наявна джерельна база з цієї проблеми є достатньою для створення комплексного дослідження процесу утворення УАПЦ.

Український церковно-православний рух мав під собою глибоке коріння. Існував цілий комплекс історичних передумов, який зробив можливим розгортання цього явища. Вони були пов'язані із зміною юрисдикційного статусу Київської митрополії у 1686 р. та поступовою втратою її автономного статусу, яким вона користувалася, перебуваючи під юрисдикцією Константинопольського патріарха.

Протягом свого розвитку православна церква в Україні набула комплекс характерних рис, які проявилися в церковній організації, управлінні, обрядовій сфері, формуванні своєї богословської традиції, мові, церковному співі, архітектурі, іконописі, одязі та зовнішньому вигляді священнослужителів. Існування цих особливостей дає підстави говорити про існування українського православ'я.

З підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху та обмеженням її автономного статусу поступово відбувалося поглинання притаманних Українській православній церкві особливостей, звичаїв та обрядів. Відбувався процес поступової уніфікації російського та українського православ'я, включення Української православної церкви в російську православну церковну традицію. Прагнення зберегти певними прошарками українського суспільства традицій української Церкви створювало передумови для відродження національних церковних традицій.

Перетворення Церкви в державну установу, ідеологічне обслуговування нею потреб самодержавного режиму негативно впливало на загальне становище Церкви. На початок ХХ ст. вона перебувала, як і вся Російська імперія, в критичному стані. Характер церковного управління, який існував у Російській імперії протягом синодального періоду самі російські богослови, правники та історики визнавали неправомірним. Панування ідеї православ'я в нерозривному поєднанні з ідеєю самодержавства в умовах бюрократичної держави вело до соціального та політичного протесту та неминуче викликало руйнування основ віри. На період Лютневої революції загальна криза, яка охопила церковну структуру як Російської православної церкви, так і української була очевидною.

Із розгортанням демократичного суспільно-політичного руху на початку ХХ ст., прагненням загального реформування всіх сфер життя розгорнувся й набрав нової сили і український церковно-православний рух, який виступав за відродження українського православ'я, вилучення Церкви з орбіти державних відносин і закономірного прагнення незалежності як від державної влади, так і від чужої церковної влади в умовах створення самостійної української

держави.

Таким чином на період Лютневої революції існував цілий комплекс передумов для розгортання церковно-православного руху в Україні. Приводом і своєрідним поштовхом для його розвитку було повалення одноосібної царської влади й формування української державності.

Український церковно-православний рух ставив своєю метою розбудувати Українську православну церкву на засадах автокефалії, соборноправності та українізації. Для здійснення цього висувалися наступні завдання: подолати наслідки самодержавного режиму в церковному житті; досягнути автокефалії Української православної церкви; відновити виборність духовенства, починаючи від парафіяльних священиків аж до представників вищої церковної ієрархії; залучити мирян до участі в церковному житті; встановити соборноправність Української православної церкви стосовно її внутрішнього устрою та управління і таким чином наблизити духовенство до народу; повернути стародавні українські церковні звичаї та обряди; запровадити українську мову в богослужіння, здійснити переклад текстів Святого Письма та інших необхідних церковнослужебних книг; українізувати парафіяльні та духовні школи; скликати Всеукраїнський православний церковний собор як вищий орган церковного управління, на якому остаточно закріпити організаційні основи УАПЦ.

Український церковно-православний рух пройшов свій еволюційний розвиток – від нечисельних кіл одноступців та окремих церковних діячів, які відстоювали ідею автокефалії до організаційного оформлення у Всеукраїнську Православну Церковну Раду. Вона була організаційним осередком українського церковно-православного руху. В історії її діяльності виділяють два періоди: це існування так званої першої ВПЦР та другої ВПЦР.

Перша ВПЦР була створена 6 грудня (23 листопада) 1917 р. В її організації взяли участь кілька церковно-громадських організацій. До складу ВПЦР увійшло близько 60 осіб. Серед яких були представники духовенства, інтелігенції, вояцтва.

ВПЦР створювалася як тимчасовий орган для скликання та проведення Всеукраїнського церковного собору, який повинен був розглянути й вирішити усі найважливіші питання церковного життя в Україні.

На своєму організаційному засіданні ВПЦР проголосила себе тимчасовим керівним органом для Української православної церкви та висунула гасло відбудови незалежної, автокефальної Церкви. Задекларована позиція призвела до неприйняття даного органу з боку вищої церковної ієрархії.

Із відкриттям Собору в січні 1918 р. ВПЦР виконала своє основне завдання і була змушена припинити офіційну діяльність. Більшість її членів увійшли до складу Українського Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія, яке за допомогою наукових та просвітницьких засобів проводило роботу по розбудові національної, соборноправної, автокефальної православної церкви в Україні.

Важливу роль у подальшому розгортанні українського церковно-православного руху, поширенні його головних завдань відіграла друга ВПЦР, що виникла у квітні 1919 р. Вона реорганізувалася із гуртка, який виступив ініціатором утворення першої української православної парафії при Миколаївському соборі міста Києва. ВПЦР стала вищим керівним органом по заснуванню українських православних парафій. З часом її функції значно розширилися.

Друга ВПЦР виконувала роботу по поширенню ідей проголошення незалежності УПЦ від іншої церковної влади, відновленню устрою церковного управління, який передбачав спільну участь членів православної церковної громади у вирішенні найважливіших справ життя Церкви, впровадженню української мови в богослужіння, здійсненню перекладів відповідних церковно-релігійних книг, відродженню стародавніх українських церковних звичаїв, обрядів, співів.

Багато зусиль доклала ВПЦР для залучення єпископату до участі в церковно-православному русі. Вона зверталася як до єпископів-українців, так і до ієрархів, які не були українцями за походженням, але співчували українству, зокрема до єпископів Агапіта (Вишневецького), Антоніна (Грановського), Олексій (Беліков) та архієпископа Парфенія (Левицького). Однак ця діяльність не мала позитивного результату, оскільки єпископи не погоджувалися стати на чолі церковно-православного руху і відмежувалися від нього. ВПЦР звернулася за допомогою у цій справі до Грузинської Православної Церкви, однак і тут зазнала невдачі. Таким чином, єдиним можливим виходом у тій складній ситуації, яка склалася був Всеукраїнський православний церковний собор, на який покладалося завдання вирішити найголовніші проблеми, що стояли перед українським церковним рухом.

Проаналізувавши діяльність ВПЦР, варто зазначити, що вона стала осередком українського церковно-православного руху, виразником тієї частини громадськості та духовенства, яка прагнула відродження української Церкви на ґрунті її автокефалії, соборноправності та українізації. Внаслідок діяльності ВПЦР був скликаний і проведений Всеукраїнський православний церковний собор 14-30 жовтня 1921 р., на якому відбулося оформлення УАПЦ, вироблено її канони, створено національний єпископат. Після Собору 1921 р. ВПЦР продовжила свою діяльність як вищий керівний орган УАПЦ.

Динаміка та географія поширення українського церковно-православного руху в досліджуваний період була нерівномірною. Районами найбільшого поширення українських православних парафій були Київщина, Полтавщина, Поділля, Чернігівщина. На Слобожанщині та півдні України церковно-православний рух проявив себе меншою мірою. Причинами цьому були різні рівні розвитку національної самосвідомості населення окремих регіонів, специфіка етнічного складу населення, глибина національних звичаїв та традицій.

Важливе значення для розвитку українського церковно-православного руху мало заснування українських православних парафій, які стали осередками українського церковно-православного руху та своєрідним

підґрунтям для утворення УАПЦ. Перші українські православні громади виникли в Києві навесні 1919 р. при Миколаївському соборі на Печерську, соборі св. Софії, церквах апостола Андрія Первозванного та пророка Іллі. Об'єднувала їх Всеукраїнська Спілка Православних Парафій.

Провідну роль в українізації приходів відіграли уповноважені ВПЦР. Саме вони виконували основну роботу по українізації церковних приходів і перетворенню їх на українські православні парафії. Активну участь в українізації приходів брали як духовенство, так і світські особи, зокрема, молодь. У результаті їх діяльності український церковний рух вийшов за межі Києва та на 1921 р. до Всеукраїнської Спілки Православних Парафій були приєднані більш ніж 260 церковних громад Київської, Полтавської, Подільської, Чернігівської, Херсонської та Одеської губерній.

Щодо політики українських урядів, то протягом свого існування вони втілювали відмінні концепції своєї політики стосовно Церкви та українського церковно-православного руху. Невідповідність поглядів представників церковної та світської влади призвела до виникнення складної ситуації в середовищі Церкви. Однак все ж таки уряди приходили до усвідомлення необхідності підтримки українського церковно-православного руху, зокрема гасел демократизації та українізації Церкви та вирішення проблеми її статусу у напрямі унезалежнення.

Так, Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат загалом не були вороже настроєні до Церкви, хоча урядова церковна політика не була однозначною через наявність різних течій та груп у державних структурах.

За доби Української Центральної Ради відбулася еволюція державних поглядів на релігію та значення Церкви в житті держави. Центральна Рада приходить до усвідомлення необхідності існування окремого державного органу для регулювання державно-церковних відносин та спрямовує свою політику на підтримання національної течії в церковному середовищі та висуває гасло автокефалії української Церкви. Департамент ісповідань співпрацював з ВПЦР, однак час для втілення ідеї незалежності української Церкви був не використаний.

У добу Гетьманату Павла Скоропадського Церква як інституція зайняла позицію усамотійнення своєї діяльності від держави при офіційній толерантності гетьманській владі та збереженні всіх форм матеріальної допомоги від держави. Це передбачало самостійне вирішення юрисдикційного питання відносин з РПЦ, яке трактувалося в сфері церковних канонів, а не в політичному плані.

Щодо періоду Директорії, то тут, у першу чергу, увагу привертає закон про автокефалію від 1 січня 1919 року, прийняття якого мало важливе значення для подальшого розгортання національного церковного руху. Однак, слід зауважити, що більшість проголошених Директорією гасел і програм так і залишилися не реалізованими.

Радянська влада, проголосивши закон про відокремлення Церкви від держави, розглядала її як ворожу радянському ладу інституцію і проводила контроль за її діяльністю.

Звертаючись до питання про історичне значення Собору 1921 року, слід наголосити, що він став історичним рубежем між національно-церковним рухом і автокефальним статусом православної Церкви.

Всеукраїнський православний церковний собор 1921 р. виконав найважливіші завдання інституціоналізації УАПЦ, а саме: проголосив автокефалію УПЦ; затвердив її соборноправний устрій та ідеологічні засади; соборним чином утворив єпископат Церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським; сформував органи керівництва життям УАПЦ; визнав українську мову придатною для богослужіння, наголосив на важливості відродження стародавніх українських церковних звичаїв, обрядів, співів.

Отже, на Всеукраїнському православному церковному соборі відбулося організаційне оформлення УАПЦ, затверджені її канони та устрій. Собор 1921 р. став найвищою точкою розвитку українського церковно-православного руху, його логічним завершенням.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Фонд 3984. Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий

- 1.1. *Листування* представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави. – Оп. 1. – Од. зб.1. – Арк. 1-10.
- 1.2. *Статут* і протоколи засідань Українського товариства „Церква жива” про заснування парафій. – Оп. 1. – Од. зб.2. – Арк. 1-26.
- 1.3. *Статут* Української Автокефальної Православної Церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 1-3.
- 1.4. *Статут* українських автокефальних парафій. – Оп. 1. – Од. зб.4. – Арк. 1-7.
- 1.5. *Листування* Всеукраїнської православної церковної ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель зайнятих раніше денікінцями та проведення церковних служб українською мовою. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 1-62.

- 1.6. *Листування* єпископа Антонія з Всеукраїнською православною церковною радою в справах автокефальної церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 1-15.
- 1.7. *Листування* з Київською губернською церковною радою про стан парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 1-30.
- 1.8. *Протоколи* засідання президії Київської губернської церковної ради. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 1-7.
- 1.9. *Протоколи* засідань Київської губернської церковної ради Всеукраїнської спілки православних парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 1-13.
- 1.10. *Листування* про призначення уповноважених в справах заснування українських православних парафій і організації церковних служб українською мовою. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 1-36.
- 1.11. *Листування* з різними особами про утворення спілки українських парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 1-74.
- 1.12. *Листування* з парафіянами про проведення церковних служб українською мовою – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 1-34.
- 1.13. *Інформація* про радянське законодавство щодо питань релігії і церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 13. – Арк. 1-6.
- 1.14. *Інформації* інструкторів про організацію українських православних парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 1-42.
- 1.15. *Оголошення* інформаційного бюро Всеукраїнської православної церковної ради інформаційного характеру. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 1-12.
- 1.16. *Списки* віруючих релігійної громади Української автокефальної православної церкви с. Максимівна. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 1-27.
- 1.17. *Циркуляри* до парафій спілки про святкування роковин смерті Т.Г. Шевченка православними парафіянами, відправлення церковних служб, здійснення в життя постанов Собору та з інших питань. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 1-63.
- 1.18. *Доповіді* та посвідчення інструкторів в справах заснування українських православних парафій і організацій церковних служб українською мовою. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – Арк. 1-46.
- 1.19. *Інструкція* виборчо-підготовчих зборів представників духовенства. – Оп. 1. – Од. зб. 19. – Арк. 1-9.
- 1.20. *Поради* в справі заснування православних українських парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 1-10.
- 1.21. *Прохання* різних осіб до Всеукраїнської церковної ради. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 1-8.
- 1.22. *Заява* Всеукраїнської Православної Церковної Ради до НКВС УСРР про дозвіл скликання зборів церковної ради. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 1-2.
- 1.23. *Листування* з єпископом Грузії про відокремлення української автокефальної церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – Арк. 1-7.
- 1.24. *Реєстр* крайових уповноважених у справі українізації церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 1-2.
- 1.25. *Відозва* Всеукраїнської церковної ради до населення від 5 травня 1920 року. – Оп. 1. – Од. зб. 26. – Арк. 1-7.

- 1.26. *Меморандум* уповноважених парафій Української автокефальної церкви до Київської міської ради. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – Арк. 1-17.
- 1.27. *Листування* Всеукраїнської церковної ради з повітовими церковними радами про призначення завгосподарством та іншими справами. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 1-13.
- 1.28. *Листування* з Полтавським братством про заснування українських православних парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 1-21.
- 1.29. *Листування* з радою при архієпископі Парфенії про українізацію парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 30. – Арк. 1-34.
- 1.30. *Листування* Полтавського архієпископа з Київським про проведення обрядів та українізацію парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 31. – Арк. 1-5.
- 1.31. *Звернення* про приєднання до Спільки Всеукраїнської православної церкви Полтавської парафії. – Оп. 1. – Од. зб. 32. – Арк. 1-21.
- 1.32. *Протоколи* загальних зборів членів парафії про приєднання до Спільки православних парафій с. Бережівка Прилуцького повіту на Полтавщині та листування з цього питання. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 1-18.
- 1.33. *Протоколи* загальних зборів членів парафії про приєднання до Спільки православних парафій м. Баришівка на Полтавщині. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 1-6.
- 1.34. *Протоколи* загальних зборів членів парафії про приєднання до Спільки православних парафій м. Одеси. – Оп. 1. – Од. зб. 35. – Арк. 1-26.
- 1.35. *Протоколи* загальних зборів членів парафії про приєднання до Спільки православних парафій м. Одеси. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 1-14.
- 1.36. *Листування* з Одеською губернською церковною радою про приєднання до спілки Всеукраїнської автокефальної церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 1-17.
- 1.37. *Листування* про приєднання парафій Подільської губернії. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 1-34.
- 1.38. *Листування* з керуючим Херсонською парафією про церковний православний рух на Україні. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 1-5.
- 1.39. *Листування* з Печерською парафією про церковні справи. – Оп. 1. – Од. зб. 40. – Арк. 1-32.
- 1.40. *Протоколи* засідання організаційно-керівничої секції Всеукраїнської православної церковної ради. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 1-15.
- 1.41. *Заява* від Кирилівської парафіяльної ради Троїцької церкви м. Києва про приєднання до Спільки українських православних парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 42. – Арк. 1-15.
- 1.42. *Заява* від Подільської парафії при Андріївському соборі м. Києва та статут парафії. – Оп. 1. – Од. зб. 43. – Арк. 1-10.
- 1.43. *Заява* від Подільської парафіяльної ради Петро-Павлівської церкви м. Києва. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 1-72.
- 1.44. *Протоколи* загальних зборів членів парафій Київщини про приєднання до спілки українських парафій та листування з цього питання. – Оп. 1. – Од. зб. 46. – Арк. 1-12.

- 1.45. *Протоколи* загальних зборів членів парафій Київщини про приєднання до спілки українських парафій та листування з цього питання. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – Арк. 1-10.
- 1.46. *Протоколи* загальних зборів членів парафій Київщини про приєднання до спілки українських парафій та листування з цього питання. – Оп. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 1-4.
- 1.47. *Протоколи* загальних зборів членів парафій Київщини про приєднання до спілки українських парафій та листування з цього питання. – Оп. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 1-20.
- 1.48. *Доповідь* пана Грушевського президії Всеукраїнської православної церковної ради Канівського повіту. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 1-19.
- 1.49. *Протоколи* загальних зборів українських православних громадян Київської губернії про приєднання до спілки українських парафій. – Оп. 1. – Од. зб. 51. – Арк. 1-32.
- 1.50. *Листування* про організацію церковних парафій, обрання кандидатів та єпископів, повернення зайнятих Денікіним священиків та ін. – Оп. 1. – Од. зб. 52. – Арк. 1-155.
- 1.51. *Листування* про скликання Всеукраїнського церковного собору. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – Арк. 1-50.
- 1.52. *Листування* про скликання передвиборних зборів. – Оп. 1. – Од. зб. 56. – Арк. 1-33.
- 1.53. *Документи* парафіяльних рад про скликання Першого Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору [14 жовтня 1921 року]. – Оп. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 1-54.
- 1.54. *Листування* про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору. – Оп. 1. – Од. зб. 65. – Арк. 1-93.
- 1.55. *Інструкції* по скликанню Всеукраїнського церковного собору та інструкція волосним церковним радам. – Оп. 1. – Од. зб. 68. – Арк. 1-4.
- 1.56. *Документи* передсоборного з'їзду представників Київського повіту. – Оп. 1. – Од. зб. 69. – Арк. 1-74.
- 1.57. *Ухвали* передсоборного з'їзду представників парафій волостей Київської округи. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 1-41.
- 1.58. *Доповіді* представників різних парафій та інші документи делегатів Всеукраїнського православного церковного собору, відряджених на окружні церковні з'їзди. – Оп. 1. – Од. зб. 71. – Арк. 1-127.
- 1.59. *Посвідчення*, автобіографії та інші документи делегатів Всеукраїнського церковного собору, відряджених на окружні церковні з'їзди. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 1-57.
- 1.60. *Привітання* вихованців духовних семінарій Першому Всеукраїнському собору. – Оп. 1. – Од. зб. 73. – Арк. 1-5.
- 1.61. *Реєстри* членів церковного собору Київщини від 22 травня 1921 року. – Оп. 1. – Од. зб. 74. – Арк. 1-17.
- 1.62. *Реєстри* делегатів від різних повітів на церковний з'їзд Київщини від 22-26 травня 1921 року. – Оп. 1. – Од. зб. 75. – Арк. 1-16.

- 1.63. *Ухвала* Першого Українського Церковного Собору 22-26 травня 1921 року Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 76. – Арк. 1-8.
- 1.64. *Запрошення* на церковний з'їзд представників повітів: Канівського, Сквирського, Таращанського на Київщині. – Оп. 1. – Од. зб. 78. – Арк. 1-27.
- 1.65. *Запрошення* на церковний з'їзд представників повітів: Таращанського, Уманський на Київщині. – Оп. 1. – Од. зб. 80. – Арк. 1-14.
- 1.66. *Листування* про заснування українських парафій на Київщині та організацію церковних відправ українською мовою. – Оп. 1. – Од. зб. 88. – Арк. 1-73.
- 1.67. *Організаційне* листування з парафіяльними церковними радами. – Оп. 1. – Од. зб. 90. – Арк. 1-34.
- 1.68. *Доповіді* представників парафій Всеукраїнській церковній раді. – Оп. 1. – Од. зб. 91. – Арк. 1-4.
- 1.69. *Інформації* інструкторів про українізацію на місцях. – Оп. 1. – Од. зб. 92. – Арк. 1-15.
- 1.70. *Відозва* єпископа Назарія до громадян, що визнають автокефальну церкву. – Оп. 1. – Од. зб. 93. – Арк. 1-5.
- 1.71. *Листування* з різними парафіями про приєднання до автокефальної церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 94. – Арк. 1-70.
- 1.72. *Протоколи* засідань Київської міської церковної ради. – Оп. 1. – Од. зб. 95. – Арк. 1-4.
- 1.73. *Протоколи* засідання Малої ради від 28 листопада 1921 року. – Оп. 1. – Од. зб. 96. – Арк. 1-7.
- 1.74. *Протокол* засідання Малої Ради від 28 листопада 1921 р. – Оп. 1. – Од. зб. 98 – Арк. 1-2.
- 1.75. *Листування* з Малою радою про українізацію. – Оп. 1. – Од. зб. 99. – Арк. 1-31.
- 1.76. *Прохання* та заяви громадян до Всеукраїнської церковної ради про вступ до братства „Жива Церква”, надання матеріальної допомоги та інше. – Оп. 1. – Од. зб. 100. – Арк. 1-15.
- 1.77. *Листи* про призначення головноуповноважених і уповноважених ВПЦР. – Оп. 1. – Од. зб. 101. – Арк. 1-64.
- 1.78. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 110. – Арк. 1-7.
- 1.79. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк. 1-11.
- 1.80. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 215. – Арк. 1-11.
- 1.81. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 216. – Арк. 1-45.
- 1.82. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 218. – Арк. 1-4.
- 1.83. *Протоколи* предсоборного з'їзду Київщини. – Оп. 1. – Од. зб. 219. – Арк. 1-15.

- 1.84. *Справа* про скликання Всеукраїнського православного собору [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 1. – Арк. 1-28.
- 1.85. *Особовий* склад канцелярії церковного собору [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 2. – Арк. 1-46.
- 1.86. *Заяви* делегатів собору до соборної ради про розпуск собору. [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 11. – Арк. 1-64.
- 1.87. *Протокол* засідання єпископів при Всеукраїнському церковному соборі. – Оп. 3. – Од. зб. 18. – Арк. 1-7.
- 1.88. *Протоколи* засідань і рішення Українського православного Собору. – Оп. 3. – Од. зб. 19. – Арк. 1-61.
- 1.89. *Протоколи* пленарного засідання Всеукраїнської православної церковної ради [3.06.1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 21. – Арк. 1-25.
- 1.90. *Протоколи* пленарного засідання Всеукраїнського православного церковного. П.т. [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 21/а. – Арк. 1-111.
- 1.91. *Відозви* патріарха Тихона, митрополитів, єпископів, благочинних та священників слов'янської орієнтації до віруючих [1918-1921 рр.] – Оп. 3. – Од. зб. 22. – Арк. 1-57.
- 1.92. *Листування* Всеукраїнського церковного собору з контрреволюційним буржуазно-націоналістичним урядом України [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 24. – Арк. 1-21.
- 1.93. *Брошура* російською мовою „Краткая летопись первого Всеукраинского церковного Собора и его важнейшие постановления” [1918 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 26. – Арк. 1-36.
- 1.94. *Прохання* канівської церковної ради до Всеукраїнського церковного собору про перенесення мощей св. Макарія із м. Переяслава в м. Канів. – Оп. 3. – Од. зб. 27. – Арк. 1-61.
- 1.95. *Статут* Української Автокефальної Православної Церкви. – Оп. 3. – Од. зб. 28. – Арк. 1-37.
- 1.96. *Статут* Всеукраїнської спілки православних парафій [1919 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 29. – Арк. 1-25.
- 1.97. *Протоколи* засідань Софіївської церковної ради м. Києва, 29 червня - 5 серпня 1919 року. – Оп. 3. – Од. зб. 30. – Арк. 1-40.
- 1.98. *Протоколи* засідань комісії по перекладу релігійних книжок на українську мову за 1919 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 31. – Арк. 1-10.
- 1.99. *Звіти* фінансової секції Всеукраїнської православної церковної ради за 1919-1920 рр. – Оп. 3. – Од. зб. 32. – Арк. 1-4.
- 1.100. *Звітні* доповіді музично-хорової комісії за 1919-1920 роки. – Оп. 3. – Од. зб. 33. – Арк. 1-12.
- 1.101. *Листування* з Софіївською церковною радою про призначення священників і д'яків в парафії, про дозвіл вести релігійну службу на українській мові [1919-1920 рр.] – Оп. 3. – Од. зб. 34. – Арк. 1-96.
- 1.102. *Інвентарний* опис Софіївського собору [1919 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 35. – Арк. 1-19.
- 1.103. *Протокол* наради Всеукраїнської православної церковної ради [30.06.1920 р.] – Оп. 3. – Од. зб. 37. – Арк. 1-12.

- 1.104. *Проект* організації секретаріату Всеукраїнської православної церковної ради [1919 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 38. – Арк. 1-4.
- 1.105. *Особиста* справа священника Тичини Євена Григоровича [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 39. – Арк. 1-2.
- 1.106. *Спогади* священників про архієпископа Парфенія Левицького /рукописи/. – Оп. 3. – Од. зб. 40. – Арк. 1-30.
- 1.107. *Списки* єпископів, членів і службовців Всеукраїнської православної церковної ради 1920-1922 рр. – Оп. 3. – Од. зб. 41. – Арк. 1-63.
- 1.108. *Справа* про призначення священників, дияконів і дяків в парафіяльні церкви [1920-1921 рр.]. – Оп. 3. – Од. зб. 42. – Арк. 1-34.
- 1.109. *Заяви* священників, дияконів і дяків про надання відпусток, призначення на посади, звільнення і переводи в другі парафії [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 43. – Арк. 1-16.
- 1.110. *Листування* з парафіяльними радами про призначення священників, дияконів і дяків [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 44. – Арк. 1-74.
- 1.111. *Справа* про призначення на посаду дяка Іваницького Євгена Петровича [1920-1921 рр.]. – Оп. 3. – Од. зб. 45. – Арк. 1-4.
- 1.112. *Повідомлення* парафіяльним радам Київського повіту про призначення священників і дяків в церкви і посвідчення видані священникам [1920-1921 рр.]. – Оп. 3. – Од. зб. 46. – Арк. 1-4.
- 1.113. *Заяви* різних громадян до Всеукраїнської православної церковної ради про прийняття їх на канцелярські посади [1.05.1920-4.01.1922 рр.]. – Оп. 3. – Од. зб. 47. – Арк. 1-39.
- 1.114. *Справа* про організацію об'єднаної хорової капели Старокиївської, Андріївської, Петро-Павлівської парафій м. Києва. – Оп. 3. – Од. зб. 48. – Арк. 1-56.
- 1.115. *Листування* з радянськими установами про дозвіл на продаж релігійної літератури [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 50. – Арк. 1-11.
- 1.116. *Листування* з парафіяльними церковними радами про купівлю та продаж релігійної літератури [1920-1922]. – Оп. 3. – Од. зб. 51. – Арк. 1-48.
- 1.117. *Справа* про одержання релігійної літератури з бібліотек, шкіл і бувши духовних семінарій [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 52. – Арк. 1-13.
- 1.118. *Звітні* доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-інформаційної секцій за 1920 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 53. – Арк. 1-13.
- 1.119. *Справа* про роботу музичної секції [ВПЦР]. – Оп. 3. – Од. зб. 54. – Арк. 1-23.
- 1.120. *Листування* з українським кооперативним банком про видачу і прийом грошових вкладів [1920 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 55. – Арк. 1-78.
- 1.121. *Рішення* церковного собору Київщини 22-26 травня 1921 р. – Оп. 3. – Од. зб. 103. – Арк. 1-8.
- 1.122. *Стенограми* засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина I. 1921 року. – Оп. 3. – Од. зб. 104. – Арк. 1-356.
- 1.123. *Стенограми* засідань Всеукраїнського православного церковного Собору. Частина II. 13-14 жовтня 1921 р. – Оп. 3. – Од. зб. 105. – Арк. 1-117.

- 1.124. *Списки* делегатів Всеукраїнського православного церковного собору 13-14 жовтня 1921 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 106. – Арк. 1-56.
- 1.125. *Відозва* Московського патріарха Тихона до віруючих [1921 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 111. – Арк. 1-3.
- 1.126. *Реєстр* автокефальних парафій Київського округу [1921 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 112. – Арк. 1-7.
- 1.127. *Справа* про особовий склад єпископів та священників Української автокефальної православної церкви [1921 р.]. – Оп. 3. – Од. зб. 113. – Арк. 1-114.
- 1.128. *Листування* з Лободовським М.Ф. про переклад ним релігійної літератури на українську мову. – Оп. 3. – Од. зб. 119. – Арк. 1-21.
- 1.129. *Письмові* роботи слухачів українських пасторських курсів на тему: „Мій погляд на сучасне громадське релігійне життя” 20.07.1921 р. – Оп. 3. – Од. зб. 121. – Арк. 1-87.
- 1.130. *Історична* записка уповноваженого Української автокефальної православної церкви за кордоном Шелухіна С. Про взаємовідносини автокефальної і російської православних церков і виклад ним контрреволюційних національних поглядів на історію українського і російського народів. Копія /машинопис/ 1925 р. – Оп. 3. – Од. зб. 356. – Арк. 1-26.
- 1.131. *Матеріали* до історичного нарису „Існування української автокефальної православної церкви за п'ятиріччя 1919-1924 рр.” по Переяславському округу 1925 р. – Оп. 3. – Од. зб. 357. – Арк. 1-59.
- 1.132. *Матеріали* до історичного нарису „Існування української автокефальної православної церкви за п'ятиріччя 1919-1924 рр.” по Чернігівщині. – Оп. 3. – Од. зб. 358. – Арк. 1-126.
- 1.133. *Доповідна* записка про становище автокефальної церкви на Україні (автор не установлений) 1926 р. – Оп. 3. – Од. зб. 459. – Арк. 1-5.
- 1.134. *Машинописні* і рукописні тексти статей журналу "Церква і Життя", частина I за 1927 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 561. – Арк. 1-50.
- 1.135. *Машинописні* і рукописні тексти статей журналу "Церква і Життя", частина II за 1927 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 562. – Арк. 1-142.
- 1.136. *Машинописні* і рукописні тексти статей журналу "Церква і Життя", частина III за 1927 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 563. – Арк. 1-298.
- 1.137. *Машинописні* і рукописні тексти статей журналу "Церква і Життя", частина У за 1928 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 709. – Арк. 1-148.
- 1.138. *Машинописні* і рукописні тексти статей журналу "Церква і Життя", частина VI за 1928 рік. – Оп. 3. – Од. зб. 710. – Арк. 1-20.
- 1.139. *Протокол* пленарного засідання 2-ї сесії Всеукраїнського православного церковного собору [8-11 липня 1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 1. – Арк. 1-102.
- 1.140. *Статут* Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. – Оп. 4. – Од. зб. 1-а. – Арк. 1-63
- 1.141. *Протокол* засідання Всеукраїнського церковного собору [5 листопада 1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 2. – Арк. 1-6.
- 1.142. *Протокол* засідання 3 сесії Всеукраїнського православного собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 3. – Арк. 1-21.

- 1.143. *Постанова* делегатів київської єпархії Всеукраїнського православного собору [січень 1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 4. – Арк. 1-32.
- 1.144. *Частина* промови делегати собору про принципи організації структури Української автокефальної православної церкви /Прізвище делегата невідоме/ [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 5. – Арк. 1-5.
- 1.145. *Заяви* делегатів Всеукраїнського православного собору до ради собору про продовження роботи собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 6. – Арк. 1-18.
- 1.146. *Алфавітні* списки делегатів 3-ї сесії Всеукраїнського Православного собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 7. – Арк. 1-116.
- 1.147. *Власноручні* підписи делегатів 2-ї сесії церковного собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 7-а. – Арк. 1-251.
- 1.148. *Посвідчення* видані делегатам Всеукраїнського церковного собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 8. – Арк. 1-26.
- 1.149. *Заява* голови Всеукраїнського церковного собору до ради собору про видачу грошей делегатам собору [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 9. – Арк. 1-20.
- 1.150. *Звернення* Комітету Російської православної церкви до Всеукраїнського з'їзду. – Оп. 4. – Од. зб. 10. – Арк. 1-4.
- 1.151. *Звернення* Всеукраїнського православного собору до П. Скоропадського [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 10-а. – Арк. 1-65.
- 1.152. „*Краткая* летопись Всеукраинского церковного собора” стаття невідомого автора. [1918 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 11. – Арк. 1-2.
- 1.153. *Меморандум* „Союза проходских советов церквей г. Киева” і „союза пастырей” Скоропадському. – Оп. 4. – Од. зб. 11-а. – Арк. 1-42.
- 1.154. *Меморандум* протоієрея Тітова і інших священників про шовіністичну політику групи українського духівництва, очолюваного Миколою Безсоновим – колишнім Єнісейським єпископом Ніконом. – Оп. 4. – Од. зб. 12. – Арк. 1-10.
- 1.155. *Заяви* священників, дияконів про призначення на посади. – Оп. 4. – Од. зб. 12-а. – Арк. 1-152.
- 1.156. *Витяги* з протоколу засідання президії Губвиконкому про передачу церковного майна Київським церквам. – Оп. 4. – Од. зб. 13. – Арк. 1-5.
- 1.157. *Відозви* управляючого Київською єпархією до єпископів слов'янської орієнтації до віруючих. – Оп. 4. – Од. зб. 14. – Арк. 1-4.
- 1.158. *Командировочні* посвідчення, видані уповноваженим Всеукраїнської православної церковної ради. Копії. – Оп. 4. – Од. зб. 15. – Арк. 1-9.
- 1.159. *Протоколи* засідань перекладової секції 1920 р. – Оп. 4. – Од. зб. 16. – Арк. 1-3.
- 1.160. *Довідка* Народного Комісаріату Внутрішніх справ про заборону скликання пленуму Всеукраїнської Православної Церковної ради. – Оп. 4. – Од. зб. 17. – Арк. 1.
- 1.161. *Інструкція* про ведення діловодства Всеукраїнської ради 27 грудня 1920 р. – Оп. 4. – Од. зб. 18. – Арк. 1-2.
- 1.162. *Справа* про організацію і роботу секції церковно-професійної освіти. – Оп. 4. – Од. зб. 19. – Арк. 1-23.
- 1.163. *Заява* Полтавського церковного братства про допомогу відкрити пасторські курси. Учебний план курсів. – Оп. 4. – Од. зб. 20. – Арк. 1-4.

- 1.164. *Командировочні* посвідчення, видані уповноваженим всеукраїнської православної церковної ради. – Оп. 4. – Од. зб. 21. – Арк. 1-9.
- 1.165. „*Краткая* записка об украинском церковном движении в Киеве в 1917-1920 гг.” Стаття невідомого автора. – Оп. 4. – Од. зб. 24. – Арк. 1-3.
- 1.166. *Листи* Київської єпархіальної ради про заборону священикам нести службу в автокефальних церквах [1920-1921 років]. – Оп. 4. – Од. зб. 26. – Арк. 1-16.
- 1.167. *Листування* з волосними церковними радами про відрядження делегатів на засідання Київської повітової церковної ради. 1921 р. – Оп. 4. – Од. зб. 34. – Арк. 1-12.
- 1.168. *Листування* з делегатами повітової церковної ради про скликання засідання Київської повітової церковної ради. – Оп. 4. – Од. зб. 35. – Арк. 1-30.
- 1.169. *Протоколи* засідань президії Всеукраїнської православної церковної ради. – Оп. 4. – Од. зб. 35-а. – Арк. 1-47.
- 1.170. *Протоколи* засідань Київської повітової церковної ради 1921 р. – Оп. 4. – Од. зб. 36. – Арк. 1-18.
- 1.171. *Протокол* зборів українських Пастирських курсів [від 5 липня 1921 року]. – Оп. 4. – Од. зб. 37. – Арк. 1-20.
- 1.172. *Протокол* засідання президії викладачів пасторських курсів [13 липня 1921 року]. – Оп. 4. – Од. зб. 38. – Арк. 1-2.
- 1.173. *Витяги* з протоколів засідань парафіяльних рад [1921]. – Оп. 4. – Од. зб. 41. – Арк. 1-3.
- 1.174. *Витяг* з постанови Київського єпархіального церковного собору про затвердження Всеукраїнської православної церковної ради [1921]. – Оп. 4. – Од. зб. 42. – Арк. 1.
- 1.175. *Відозви* Всеукраїнської православної церковної ради до віруючих православної церкви [1921 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 43. – Арк. 1-2.
- 1.176. *Справа* про приєднання парафій Київського повіту до автокефальної церкви [1921 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 44. – Арк. 1-46.
- 1.177. *Листування* з священиками про приєднання парафій до автокефальної церкви [1921]. – Оп. 4. – Од. зб. 45. – Арк. 1-36.
- 1.178. *Повідомлення* уповноваженого Всеукраїнської православної церковної ради про організацію автокефальної церкви в Київському повіті [1921 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 47. – Арк. 1-12.
- 1.179. *План* роботи церковно-просвітницького відділу Всеукраїнської православної церковної ради. – Оп. 4. – Од. зб. 51. – Арк. 1.
- 1.180. *Акти* передачі релігійної літератури Всеукраїнській православної церковній раді Тарасенком Пивоварову [1921]. – Оп. 4. – Од. зб. 52. – Арк. 1-40.
- 1.181. *Заяви* до Київського губернського відділу народної освіти про дозвіл на улаштування богословської бібліотеки [1921 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 53. – Арк. 1-8.
- 1.182. *Проект* організації “художньої капели” при Всеукраїнській православної церковній раді. – Оп. 4. – Од. зб. 54. – Арк. 1-7.
- 1.183. *Список* слухачів пасторських курсів [1921 р.]. – Оп. 4. – Од. зб. 55. – Арк. 1-11.

- 1.184. *Заяви з копіями документів вступників на пасторські курси [1921 р.]*. – Оп. 4. – Од. зб. 56. – Арк. 1-29.
- 1.185. *Письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: „Підвалини устрою УАПЦ”*. – Оп. 4. – Од. зб. 64. – Арк. 1-31.
- 1.186. *Письмові роботи студентів богословської школи [1921 р.]*. – Оп. 4. – Од. зб. 65-а. – Арк. 1-93.
- 1.187. *Письмові роботи студентів богословської школи [1921 р.]*. – Оп. 4. – Од. зб. 65-б. – Арк. 1-160.
- 1.188. *Машинописні тексти статей журналу "Церква і Життя" за 1926 рік*. – Оп. 4. – Од. зб. 158. – Арк. 1-127.
- 1.189. *Стаття В.Чехівського „Життя в богослужінні” б/д*. – Оп. 4. – Од. зб. 273. – Арк. 1-2.

Ф.799. Міністерство внутрішніх справ Центральної Ради

- 1.190. *Заява парафіян Української православної парафії м. Тифліса до Всеукраїнського православного собору про її затвердження*. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 1-2.
- 1.191. *Листування в справі надіслання відомостей про існуючі церковні організації на Україні*. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 1-3.
- 1.192. *Обіжник до українських духовних консисторій про те, що всі зносини з установами та органами церковної влади Російської республіки проводити через Департамент ісповідань*. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 1-3.
- 1.193. *Обіжник Департаменту ісповідань до духовних консисторій про підданство*. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 1-4.
- 1.194. *Прохання тимчасової православної Ради на Херсонщині про утворення в м. Одесі української парафії*. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 1-2.
- 1.195. *Запрошення на засідання приватної комісії в справах православної церкви при Департаменті ісповідань, склад цієї комісії*. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – Арк. 1-8.

Ф. 1071 . Міністерство ісповідань Гетьманського уряду

- 1.196. *Копії обіжників і розпоряджень уряду по міністерствах, обіжники департаменту загальних справ, звіти про діяльність департаментів міністерства ісповідань, копія умови про залізничні та поштово-телеграфні зносини між Україною та Росією. 19 квітня - 23 листопада 1918 р.* – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 1-69.
- 1.197. *Протоколи та збірка постанов 2 сесії Всеукраїнського Церковного Собору в червні – липні 1918 р. Списки членів прибувши на собор*. – Оп. 1. – Од. зб. 68. – Арк. 1-250.
- 1.198. *Положення про правне становище православної Церкви в Українській державі і Статут Міністерства Ісповідань*. – Оп. 1. – Од. зб. 69. – Арк. 1-5.
- 1.199. *Протоколи та резолюції єпархіальних з'їздів Української держави*. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 1-223.

- 1.200. *Протоколи* та постанови Київського єпархіального з'їзду, що відбувся в квітні 1917 р. – Оп. 1. – Од. зб. 91. – Арк. 1-49.
- 1.201. *Листування* про допомогу Всеукраїнському Кирило-Мефодіївському братству у видавничій справі, про організацію братств „Білого Хреста” та „Всеукраїнського православного народного братства” 22 квітня - 3 грудня 1918 р. – Оп. 1. – Од. зб. 97. – Арк. 1-37.
- 1.202. *Лист* Українського православно-церковного комітету про утворення автокефальної Української Церкви. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 1.
- 1.203. *Особиста* переписка б. в.о. Директора Департаменту ісповідань М.М. Безсонова. – Оп. 1. – Од. зб. 112. – Арк. 1-7.

Ф. 1072. Міністерство ісповідань УНР

- 1.204. *Листи* єпископа Подільського і Брацлавського про відправу служби церковно-слов'янською мовою, а не українською, згідно розпорядження Міністерства Ісповідань, про заборону протоієрею Сицинському правити церковну службу, прохання та друкована брошура останнього „В чім моя провина?” 10 жовтня 1919 - 20 травня 1920 р. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 1-27.
- 1.205. *Привітання* і листи від Голови Ради народних міністрів, Ради братства, єпископа Кременецького, дипломатичних місій, про національно-церковний рух в західноєвропейських країнах, українізацію і незалежність церкви і розповсюдження видань української автокефальної церкви. – Оп. 2. – Од. зб. 13. – Арк. 1-300.
- 1.206. *Протоколи* засідань Ради міністра ісповідань УНР. – Оп. 2. – Од. зб. 28. – Арк. 1-63.
- 1.207. *Інформація*, автор невідомий, про діяльність Міністерства УНР, квітень 1921 р. – Оп. 2. – Од. зб. 32. – Арк. 1-25.
- 1.208. *Листування* з департаментом православної церкви про встановлення українських образів, хрестів, печаток, антимінсів. 27 січня - 22 квітня 1921 р. – Оп. 2. – Од. зб. 106. – Арк. 1-77.
- 1.209. *Листування* з департаментом православної церкви про церковне будівництво на Україні. 27 січня - 22 квітня 1921 р. – Оп. 2. – Од. зб. 107. – Арк. 1-10.
- 1.210. *Листування* з департаментом православної церкви про церковний рух на Україні, націоналізацію церкви, відновлення єпископату, заснування церковних братств. – Оп. 2. – Од. зб. 108. – Арк. 1-33.
- 1.211. *Листування* з департаментом Православної церкви про необхідність відкриття військових церков та потреби їх, висвячення священників для військових частин, скликання з'їзду військового духовенства в Тернові [1926 р.]. – Оп. 2. – Од. зб. 110. – Арк. 1-46.
- 1.212. *Листування* з департаментом православної церкви про надсилання листів і прохань до Царгородського патріарха благословити автокефальну церкву. 1921 р. – Оп. 2. – Од. зб. 111. – Арк. 1- 51.
- 1.213. *Листування* з департаментом православної церкви про зміцнення автокефальної православної церкви, припинення зв'язків з московським

патріархом, проект тимчасового управління православною церквою на Україні. 25 грудня — 30 вересня 1921 р. — Оп. 2. — Од. зб. 114. — Арк. 1-14.

1.214. *Листування з Кирило-Мефодіївським православним братством про друкування церковних книг українською мовою, видання асигновок священику Губі для церковних потреб.* 24 серпня - 20 вересня 1921 р. — Оп. 2. — Од. зб. 144. — Арк. 1-65.

1.215. *Листування з департаментом православної церкви про священнослужителів, нагороду духовним саном, церковно-адміністративний устрій Волині, зв'язок з церквами Західної Європи, релігійний рух на Україні. Меморіал пор українську автокефальну церкву [1921 р.].* — Оп. 2. — Од. зб. 149. — Арк. 1-58.

1.216. *Звертання уряду УНР до Царгородського патріарха про створення на Україні автокефальної церкви.* — Оп. 2. — Од. зб. 149 а. — Арк. 1-4.

1.217. *Церковна друкована література.* — Оп. 2. — Од. зб. 168. — Арк. 1-229.

Ф.1131. Головноуповноважений уряду УНР на Поділлі

1.218. *Протоколи засідань комітету при Головноуповноваженому уряду УНР та додатки до них.* 19 листопада 1919 р. - 10 червня 1920 р. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 1-297.

1.219. *Протоколи засідань комітету при Головноуповноваженому уряду УНР.* — Оп. 1. — Од. зб. 12. — Арк. 1-57.

1.220. *Листування з Міністерством ісповідань про переклад і видання церковних книжок та матеріальне становище духовенства.* 20 листопада 1920 р. - 19 жовтня 1920 р. — Оп. 1. — Од. зб. 17. — Арк. 1-18.

1.221. *Листування з департаментом загальних справ про видачу перепусток на проїзд окремих громадян.* — Оп. 1. — Од. зб. 43. — Арк. 1-86.

Ф.1429. Канцелярія Директорії УНР

1.222. *Закони і постанови Ради Народних Міністрів УНР. Доповідь головноуповноваженого уряду УНР про відкриття кредитів по військовому фонду та кабінету народних міністрів.* 23 березня - 23 грудня 1920 р. — Оп. 2. — Од. зб. 2. — Арк. 1-25.

1.223. *Листування з головним уповноваженим УНР, Міністерством закордонних справ про відпуск коштів на формування військ, фінансування дипломатичних і торгівельних місій УНР за кордоном. Рапорти і акти начальника канцелярії Директорії про переїзд в Кам'янець, облік майна і прийому цінностей, газети.* 6 березня - 31 грудня 1920 р. — Оп. 2. — Од. зб. 33. — Арк. 1-397.

1.224. *Листування з Міністерством ісповідань про діяльність Всеукраїнської церковної ради та її чергові завдання, організацію автокефальної Української православної церкви, церковний склад та інше. Витяги з протоколів з'їзду військового духовенства.* — Оп. 2. — Од. зб. 39. — Арк. 1-428.

1.225. *Протоколи засідань Ради міністра ісповідань і листування з ним про діяльність його і відділів, організацію автокефальної Української Церкви та допомогу уряду УНР.* — Оп. 2. — Од. зб. 154. — Арк. 1-195.

Державний архів міста Києва
Ф. 6. Київський Військово-Миколаївський собор

- 1.226. *Устав* Печерской православной парафии при соборе св. Николая в г. Киеве. – Оп. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 1-23.
- 1.227. *О сборе* пожертвованій для ремонта храма св. Николая в Киеве. Выступление митрополита Василия Липковского. – Оп.2. – Од. зб. 96. – Арк. 1-1 зв.

Державний архів Київської області
Ф. Р-4752. Киевский епархиальный сонет

- 1.228. *Сообщение* Подольского и Брацлавского епископа Пимена о запрещении совершать церковную службу священникам – членам „Священного украинского синода” за отделение от московского патриарха и объявление украинской церкви автокефальной. – Оп.1. – Од. зб. 1234. – Арк. 1-1 зв.
- 1.229. *Список* и расписание проповедей для произнесения их священниками в Киево-Софийском соборе и других церквях г. Киева. – Оп.4. – Од. зб. 446. – Арк. 1-4.
- 1.230. *Дело* по ходатайству украинского православного общества в Киеве о снятии запрещения в проведении священнослужения 11 украинским священникам. – Оп.4. – Од. зб. 450. – Арк. 1-12.

Центральний Державний історичний архів України, м. Київ
Ф. 127. Київська Духовна Консисторія

- 1.231. *Протоколы* совета Киево-Андреевской церкви. 1918 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 189. – Арк. 1-22.
- 1.232. *Сообщения* департамента МВД контрреволюционной УНР. О разрешении читать Евангелию в Софийском соборе на украинском языке. 1918 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 190. – Арк. 1.
- 1.233. *Расписание* проповедей в Киево-Софийском соборе. 1918 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 191. – Арк. 1-6.
- 1.234. *Ведомость* о церквях г. Киева и послужные списки священников и церковнослужителей. 1919 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 192. – Арк. 1-3.
- 1.235. *Списки* прихожан церкви г. Києва. 1919 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 195. – Арк. 1-78.
- 1.236. *О ликвидации* Киевской духовной Консистории. 1919 г. – Оп. 1006. – Од. зб. 196. – Арк. 1-17.
- 1.237. *Копия* журнала заседаний епархиального съезда духовенства. б/д. – Оп. 1076. – Од. зб. 275. – Арк. 1-6.

Ф.182. Канцелярія Київського митрополита

- 1.238. *Письма* священников митрополиту о необходимости созыва православного Собора 1917 г. – Оп. 1. – Од. зб. 288. – Арк. 1-9.
- 1.239. *Об* избрании митрополита Антония для участия в суде над архиепископом Агапитом, обвиняемом в деятельности по украинизации Екатеринославской епархии в тайных сношениях с врагами России. 1919 г. – Оп. 1. – Од. зб. 309. – Арк. 1-2.
- 1.240. *Копия* акта об упразднении директорией православного Собора. – Оп. 1. – Од. зб. 310. – Арк. 1.

Державний архів Полтавської області **Ф.770. Лубенське духовне училище**

- 1.241. *Журналы* педагогических собраний по учебной и распорядительной части. 1917 г. – Оп.1. – Од. зб. 496. – Арк. 1-406.
- 1.242. *Журналы* съезда уполномоченных духовенства и мирян Лубенского училищного округа. 1917 г. – Оп.1. – Од. зб. 497. – Арк. 1-107.
- 1.243. *Указы* Полтавской духовной консистории об отречении императора Николая II от престола. – Оп.1. – Од. зб. 498. – Арк. 1-82.

Ф. Р-1865. Полтавський губернський революційний комітет

- 1.244. *Заявление* о регистрации второй Полтавской украинской парафии и союза православных приходских общин. 1920 г. – Оп.1. – Од. зб. 102. – Арк.1-9.

Ф. Р-3872. Отдел управления Полтавского губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Полтавы Полтавской губернии

- 1.245. *Жалобы* и заявления граждан и организаций и уставы религиозных общин, поступающих на рассмотрение в отдел управления. – Оп.1. – Од. зб. 403. – Арк. 1-224.
- 1.246. *Материалы* о советском строительстве и количестве церквей, молитвенных домов на территории Полтавской губернии [3 июня- 4 ноября 1921 г.]. – Оп.1. – Од. зб. 557. – Арк. 1-28.
- 1.247. *Утвержденные* уставы религиозных общин и союзов Полтавского узда Полтавской губернии. [29 января -28 мая 1922 г.]. – Оп.1. – Од. зб. 690. – Арк. 1-100.
- 1.248. *Списки* и сведения о церквах, монастырях, синагогах и молитвенных домах, находящихся в уездах Полтавской губернии 1922 г. – Оп.1. – Од. зб. 671. – Арк. 1-29.

Державний архів Харківської області
Ф.40. Харківська Духовна Консисторія

- 1.249. *О деятельности* сектантов в епархии. 1916 г. – Оп.101. – Од. зб. 1001. – Арк. 1-33.
- 1.250. *О съезде* духовенства в 1917 г. – Оп.101. – Од. зб. 1014. – Арк. 1-214.
- 1.251. *О съезде* духовенства в 1917 г. II т. – Оп.101. – Од. зб. 1014-а. – Арк. 1-221.
- 1.252. *О раскольниках* в 1917 г. – Оп.101. – Од. зб. 1015. – Арк. 1-126.
- 1.253. *Журналы* Харьковской Духовной Консистории [1917 г.]. – Оп.101. – Од. зб. 1017. – Арк. 1-32.

Фонд Р-230. Харківське єпархіальне управління

- 1.254. *Ведомость* о церквах Харьковской епархии. – Оп.3. – Од. зб. 221. – Арк. 1-25.
- 1.255. *Об отдаче* единоверческой харьковской церкви в распоряжение православных украинцев автокефалистов. 20 ноября 1921 г. – Оп.3. – Од. зб. 215. – Арк. 1-2.
- 1.256. *Об открытии* самостоятельного прихода при церкви х. Високого Ахтырского уезда. 1920 г. – Оп.3. – Од. зб. 575. – Арк. 1-18.
- 1.257. *Сведения* о сектантах, тихоновцев и о самосвятах. 1924 г. – Оп.3. – Од. зб. 630. – Арк. 1-15.

2. Опубліковані джерела

- 2.258. *Аболенский Ив.* Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алеппского // Труды Киевской Духовной Академии. – 1876. – № 12. – С. 644-702.
- 2.259. *Агієнко О.* Революція Духа. /З приводу реформи церкви/. – К.: Вид. "Шлях № 6", 1917. – 11 с.
- 2.260. *Акты* министерства исповідань // Віра і Культура. – 1974. – № 1. – С.57-102.
- 2.261. *Акты* исторические, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб., 1841. – Т.1. – 568 с.
- 2.262. *Акты* Святейшего Тихона, Патриарха Московського и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной Власти. Сборник документов в 2-х чч. (Сост. М. Губонин). 1917-1943. – М.: Изд. Свято-Тихоновского Богословского института, 1994. – 1063 с.
- 2.263. *Алексей (Дородницын), архиепископ.* Историческая справка о подчинении украинской церкви (Киевской митрополии) Московскому патриарху. / Доклад 1 Всеукраинскому церковному Собору. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1917. – 15 с.

- 2.264. *А. [рхієпископ] Ол. [єксії]*. До Собору // Вісті Українського Православного Церковного Собору. – К., 1917. – №1. – С.3-4.
- 2.265. *[Архипастырское послание митрополита Киевского и Галицкого Владимира]* // Киевские епархиальные ведомости. – 1917. – №3 2/33. часть официальная.
- 2.266. *Архив Юго-Западной России*. – К., 1872. – Ч.1. – Т.5. – 488 с.
- 2.267. *Беседа с Обер-Прокурором В. Н. Львовым* // Русское слово. – 2 апреля 1917.
- 2.268. *Булдовский Ф.* Про украинизацию Церкви (Доклад Полтавскому епархиальному съезду 3-8 май 1917 г.). – Лубны, 1917. – 12 с.
- 2.269. *"Вважаю за справу своєї совісті сказати..."* Виступи Агатангела Кримського на I Соборі УАПЦ 1921 р. Публікація Л. Пилявця та С. Соловія // Людина і світ. – 1996. – №8. – С. 13-16.
- 2.270. *Вопрос о гетмане И. Мазепе* // Церковно-общественная мысль (Киев). – 1918. – №15/16.
- 2.271. *Всеукраинский Православный Церковный собор* // Церковно-общественная мысль. – 1918. – №№15/16, 17/18, 19/20.
- 2.272. *Голодний М.* Радянське законодавство про релігійні культу. – К., 1974. – 132 с.
- 2.273. *Гаращенко І.* 1921-1971. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви. Збірник присвячений 50-ти літтям відродження УАП. Церкви та світлій пам'яті автора. – Н.-Й.-Чікого. – 1975. – 440 с.
- 2.274. *Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня н. с. 1921 р.* – Франкфурт/Майн, 1946. – 32 с.
- 2.275. *Деяння 42-го Катеринославського епархиального съезда представителей клира и мирян Православной Церкви 4-10. 07. 1917 г.* – Катеринослав, 1917 – 84 с.
- 2.276. *До нашого духовенства*. – Житомир, 1917. – 37 с.
- 2.277. *Зеньковский В., профессор.* Всероссийский съезд 1-12 июня // Христианская мысль. – 1917. – №№ 7/8, 9/10.
- 2.278. *Избрание Киевского митрополита* // Церковно-общественная мысль (Киев). – 1918. – № 11/12.
- 2.279. *Ільченко І., Пилявець Л.Б., Преловська І.* Три промови Василя Липківського //Український археографічний щорічник. – К, 1999 р. – Вип. 3/4. – Т. 6/7. – С. 475-488.
- 1.280. *Історична записка про минуле життя Української церкви й відродження її автокефалії* // Церква й життя. – 1927. – № 2. – С.139-148.
- 2.281. *История Русской Православной Церкви в документах федеральных архивов России, архивов Москвы и Санкт-Петербурга*. – М.: Из-во Новоспасского монастыря, 1995. – 397 с.
- 2.282. *Кравецкий А.* К истории о почитаний имени Божия // Богословские труды. – М., 1997. – № 33. – С.165-205.
- 2.283. *Крамаренко М., священник.* Церковний імперіалізм // Слово. – 1918. – № 14.

- 2.284. *Краткая* летопись первого Всеукраинского церковного Собора и его важнейшие постановления в январе и июне 1918 г. – К.: Тип. Киево-Печерской Лаври, 1918. – 12 с.
- 2.285. *Кудрявцев П.* Церковний вопрос на Украине // Слово. – 1918. – №№ 20, 21, 23.
- 2.286. *Кудрявцев П.* К истории созыва Всеукраинского Церковного Собора (ответ на статью в "Нашей Родине" 15/28 октября) // Слово. – 1918. – № 25.
- 2.287. *Мартирологія* Українських Церков у 4-х томах. Том I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто: "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
- 2.288. *Матеріали* до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен, 1951. – 47 с.
- 2.289. *Матушевський Ф.* Щоденник // Праці Українського наукового інституту. – Т. 48. – Варшава, 1938. – 150 с.
- 2.290. *Митрополит* Василь Липківський: матеріали до біографії (з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) / Упорядник Л. Пилявець. – К., 1993. – 48 с.
- 2.291. *Обращение* митрополита Платона в Украинскую Центральную Раду // Киевлянин. – 1917. – № 283.
- 2.292. *Огієнко І.* Рятуння України: на тяжкій службі своєму народові. – Видання друге, доповнене. Видання товариства "Волинь", Вінніпег, 1968. – 94 с.
- 2.293. *О передаче* части дел из ведения Святейшего Синода в епархиальные управления // Церковные Ведомости. – 1917. – № 18-19. – С.105-107.
- 2.294. *О порядке* избрания епархиальных епископов // Церковные Ведомости. – 1917. – № 29. – С. 219-221.
- 2.295. *Отзывы* епархиальных архиереев. В 3-х тт. – СПб., 1906. – Т.1 – 548 с.; Т.2 . – 562 с.; Т. 3 – 591 с.
- 2.296. *Патриарх* Тихон и история русской церковной смуты. Кн. /Сост. Губонин М.Е. – СПб.: "Сатись", 1994. – 446 с.
- 2.297. *Перший* Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. Документи і матеріали /Упорядники Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець, І. М. Преловська. – Київ – Львів, 1999. – 560 с.
- 2.298. *Положение* о временном Высшем управлений Православной Церкви на Украине от 26 июня 1918 г. и письма Святейшего Патриарха Тихона. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1918. – 8 с.
- 2.299. *Порада* Українській Церкві (лист єпископа Никона) // Нова Рада. – 1917. – № 95.
- 2.300. *Послання* Патриарха Тихона 1918 г. // Вопросы научного атеизма. – М., 1989. – № 39. – С. 292-332.
- 2.301. *Постанови* 3-го Військового Всеукраїнського З'їзду в м. Києві. – К., 1917. – 16 с.
- 2.302. *Про* українізацію церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному З'їзді духовенства й парафіян 3-6 травня 1917 року. – Лубни, 1917 . – 12 с.

- 2.303. *Прохання до патріарха Царгородського благословити автокефальну Українську Церкву* (під. ред. проф. І. Огієнка). – Тернів, 1921. – 10 с.
- 2.304. *Протокол засідання виконавчого комітету по скликання Всеукраїнського Церковного Собору* // Нова Рада. – 1917. – №195.
- 2.305. *Рклицкий С.* К вопросу о церковной автономии. – Кременчуг, 1917. – 7 с.
- 2.306. *Русская Православная церковь и коммунистическое государство (1917-1941)*. Документы и фотоматериалы. – М.: Библейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996. – 328 с.
- 2.307. *Русская Православная Церковь в Советское время*. Материалы и документы по истории взаимоотношений между государством и церковью. Сост. Г. Штриккер. – М.: Прописи, 1995. – Кн.1. – 399 с.; Кн. 2. – 462 с.
- 2.308. *Светлов П.* Церковные основания к протесту против украинизации Малороссии // Киевлянин. – 1917. – № 180.
- 2.309. *Світильник неугасимий*. Пам'яті Івана Липи. – Одеса-Львів: Вид. " Народний стяг", 1924. – 44 с.
- 2.310. *Сергий (Лавров), єпископ.* К вопросу об автокефалии Украинской Церкви // Слово. – 1918. – №№ 14, 35, 37.
- 2.311. *Сергий (Лавров), єпископ.* Открытое письмо о. М. Крамаренко // Слово. – 1918. – № 24.
- 2.312. *Собрание определений и постановлений Священного Собора Российской Церкви*. В 4 вып. – М.: Изд. Соборного Совета, 1918. – Вып.1. – 33 с.; Вып.2. – 29 с.; Вып.3. – 67 с.; Вып.4. – 53 с. (Репринт – М., 1994).
- 2.313. *Слово закличне і правдиве*. Проповіді та листи митрополита Василя Липківського. Публікація А. Зінченка та Л. Пилявця // Київська старовина. – К., 1994. – №1. – С. 110-123.
- 2.314. *Союзники и автокефалия* // Слово. – 1918. – № 59.
- 2.315. *Статут українського православного братства імені святих Кирила та Мефодія*. – К., 1918. – 10 с.
- 2.316. *Статут Помісного Собору / Устав Помесного Собора*. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1918. – 18 с.
- 2.317. *Третя сесія Собору* // Слово. – 1918. – №№ 26-62.
- 2.318. *Труды второго чрезвычайного епархиального Собора Херсонско-Одесской епархии*. – Одесса, 1918. – 54 с.
- 2.319. *Украинец* Архиепископ Алексей // Киевлянин. – 1917. – № 261.
- 2.320. *Филипенко С.* Церковне життя на Україні. Боротьба за Всеукраїнський Собор // Вісті Українського Православного Церковного Собору. – К., 1917. – № 1. – С. 1-2.
- 2.321. *Церковь и революция: Документы из архива Поместного Собора Православной Российской церкви 1917-1918* // Минувшее. – М. – СПб., 1993. – С. 238-248.
- 2.322. *Церковная жизнь на Украине* // Церковне ведомости. – 1918. – №11-12. Прибавления.
- 2.323. *Шелухін С.* Московська церковність і Українська церква // Нова Рада. – 1918. – № 210.

2.324. *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – 228 с.

3. Періодика

- 3.325. *Віра та Держава.* – 1918. – 20 червня. – Ч.1.
 3.326. *Вісті з Української Центральної Ради у Києві.* – 1917. – № 1.
 3.327. *Вісті з Української Центральної Ради.* – 1917. – № 22-23.
 3.328. *Вісті Українського Православного Церковного Собору.* – К., 1917. – № 1.
 3.329. *Киевлянин.* – 1917. – 28 ноября.
 3.330. *Киевлянин.* – 1917. – 1 декабря.
 3.331. *Киевские епархиальные ведомости.* – 1917. – № 16.
 3.332. *Киевский епархиальный вестник.* – 1918. – № 1.
 3.333. *Киевский епархиальный вестник.* – 1918. – № 13.
 3.334. *Киевский православный вестник.* – 1918. – № 1.
 3.335. *Нова Рада.* – 1917. – 22 червня.
 3.336. *Нова Рада.* – 1917. – № 203.
 3.337. *Слово.* – 1918. – № 71.
 3.338. *Церква й Життя.* – 1927. – Ч. 5.
 3.339. *Церква й Життя.* – 1928. – Ч. 1 (6).
 3.340. *Церква й Життя.* – 1928. – Ч. 2 (7).
 3.341. *Церковно-общественная мысль.* – К., 1918. – № 9-10.

4. Мемуари

- 4.342. *Білон П.* Спогади. – Пітсбург, 1956. – Ч. 1-2. – 164 с.
 4.343. *Вениамин (Федченков), митрополит.* На рубеже двух эпох. – М.: "Отчий дом", 1994. – 447 с.
 4.344. *Врангель П.Н.* Воспоминания. В 2-х тт. – М.: Терра, 1992. – Т.1. – 539 с.; Т. 2 – 467 с.
 4.345. *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. – М.: "Мысль", 1990. – 205 с.
 4.346. *Дорошенко Д.* Мої спогади про недавнє - минуле. 1914-1918 рр. – Мюнхен, 1969. – 400 с.
 4.347. *Жевахов Н.Д.* Воспоминания товарища Обер-Прокурора Святейшего Синода. В 2-х тт. – М.: "Родник", 1993. – Т.1 – 385 с.
 4.348. *Зеньковский В., протопресвитер.* Пять месяцев у власти (15 мая - 19 октября 1918 г.): Воспоминания. / Ред. М.А. Колеров. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 240 с.
 4.349. *Евлогий (Георгиевский), митрополит.* Путь моей жизни. – М.: Московский Рабочий; Издательский отдел Всероссийского молодежного православного движения, 1994. – 621 с.
 4.350. *Луца Ів.* Як я пішов у революцію. Уривок із щоденника // Календар-альманах "Дніпро" на 1928 р. – Львів, 1928. – С. 95-99.
 4.351. *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – 175 с.

- 4.352. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 1932. – 228 с.
- 4.353. *Любимов Н.* Дневник о заседаниях вновь сформированного Синода // Российская церковь в годы революции (1917-1918): Сборник. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – С.15-120.
- 4.354. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 рр. – Ч.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – 210 с.
- 4.355. *Нестор (Анисимов).* Мои воспоминания. Материалы к биографии. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 192 с.
- 4.356. *Огієнко І.* Рятуння України. На тяжкій службі свому народові. – Вінніпег: Вид. т-ва "Волинь", 1968. – 94 с.
- 4.357. *Скоропадский П.* Спогади. Кінець 1917-грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.
- 4.358. *Теодорович І.* Низка спогадів // Український Православний календар на 1951 р. – Нью-Йорк: Видання Української Православної Церкви в ЗДА, 1951. – С. 91-99.
- 4.359. *Токаржевський-Карашев І.* Царгородські спомини (1919-1921) // Визвольний шлях (Лондон). – 1952. – Липень. – №7(58). – С.25-34.
- 4.360. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. (1917-1920 рр.) – Нью-Йорк, 1969. – Т.1. – 563 с.
- 4.361. *Шавельський Г., протопресвітер.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. В 2-х тт. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – 414 с.; Т.2. – 412 с.

Література

5. Дисертації, автореферати

- 5.362. *Бевзюк Н.* Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность. Автореферат дис... канд. ист.наук: 07.00.02 / ОГУ им. Мечникова И. И. – Одесса, 1989. – 20 с.
- 5.363. *Ігнатуша О.* Українська Автокефальна Православна Церква (1917-1930 рр.). Автореферат дис... к.і.н. – Запоріжжя, 1993. – 20 с.
- 5.364. *Євсєєва Т.М.* Російська православна церква в суспільно-політичному житті України. 1917-1921. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України. – К., 2002. – 20 с.
- 5.365. *Лаврик Г.В.* Політика Радянської держави щодо православної Церкви в Україні (1917-1923 рр.). Історико-економічний аспект. Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01, / Запорізький університет. – Запоріжжя, 1996. – 24 с.
- 5.366. *Преловська І. М.* Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії НАН України. – К., 1998. – 18 с.
- 5.367. *Стародуб А.* Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: український аспект: Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 2002.

– 225 с.

5.368. *Швидкий В.П.* Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О.Г. Лотоцького (1890-і - 1930-і рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 20 с.

6. Монографії, брошури, статті

6.369. *Авузяк Б.В., Бичатін В.Ю.* Українські автокефалісти на службі буржуазному націоналізму // Питання наукового атеїзму. – Вип.2. – К., 1975. – С. 133-138.

6.370. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

6.371. *Андрій (Партикевич), архімандрит.* "Молитва не була вислухана".

Вселенська Патріархія та питання автокефалії Української Православної Церкви, 1919-1920 // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С. 65-81.

6.372. *Андрусишин Б.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.

6.373. *Андрусишин Б.* Військове та флотське духівництво в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. // Людина і світ. – 2000. – №5. – С. 16–21.

6.374. *Андрусишин Б.* Гетьманські традиції очима наших сучасників // Гетьманський альманах. – Ч. 2. – К.: ВЦ КНЛУ, 2003. – С. 176–185.

6.375. *Андрусишин Б.* Директорія УНР і автокефалія Української Православної Церкви // Пам'ять століть. – 2004. – №6. – С. 3–16.

6.376. *Андрусишин Б.* Україна в роки першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали наукової конференції. – К., 1998. – С. 17–24.

6.377. *Андрусишин Б.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – К.: ФПУ, 1995. – 192 с.

6.378. *Антирелігійна* читанка. Київський Губком К.П.(б)У. – К.: Вид. «Сорабком», 1924. – 255 с.

6.379. *Бердников Н.* О протестантском и православном приходе в Финляндии. – СПб., 1908. – 106 с.

6.380. *Біднов В.* Дбаймо про автокефалію своєї Церкви // Релігійно-Науковий Вісник. – 1922. – Ч.4-5. – С.2-13.

6.381. *Біднов В.* Церковна справа на Україні. – Тернів, 1921. – 47 с.

6.382. *Біднов В.* Справа розмосковлення богослужіння Православної Церкви на Україні. – Б.М. 6 стрілецька дивізія, 1921. – 28 с.

6.383. *Білокінь С.* Православні єпархії України 1917-1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 100-120.

6.384. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

- 6.385. Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – К., 1992. – №4. – С.27-34.
- 6.386. Білокінь С. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102-117.
- 6.387. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.86-110.
- 6.388. Блакитний В. Українська автокефальна церква та її попередники. (Популярний історичний начерк). – Х., ЦК КСМ України, 1922. – 24 с.
- 6.389. Еллан (Блакитний) В. Зле приладжена машкара // Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т.1. – С.423-424.
- 6.390. *Vosciurkiv Bohdan R.* The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919-1922 // Geoffrey A. Hosking (ed), Church, Nation and State in Russia and Ukraine. – London, Macmillan, 1990. – P.228-249.
- 6.391. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український Археографічний щорічник. – К. – 1992. – Вип.1. – Т.4. – С. 285-294.
- 6.392. Братчик. Історія заснування Кирило-Методієвського Українського Православного Братва // Слово. – 1918. – №71. – С.4.
- 6.393. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Сант Бавнд Брук, 1988. – 327 с.
- 6.394. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Літопис Волині. – 1992. – Ч. 17-18. – С. 10-17.
- 6.395. Введенский А., прот. Церковь и государство. (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России. 1918-1922 гг.). – М., 1923. – 254 с.
- 6.396. Великий А. Г. Українське християнство. – Б/м, 1990. – 135 с.
- 6.397. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, Бавнд Брук, 1955. – Т.4. – Кн.1. – 368 с.
- 6.398. Власовський І. Канонічні й історичні підстави автокефалії Української Православної Церкви. Доповідь на Церковному З'їзді УАПЦ 25-27 грудня 1947 р. – Аугсбург: Вид. УАПЦ, 1948. – 23 с.
- 6.399. Власовський І. Олександр Лотоцький як церковний діяч // Лицар праці і обов'язку. 36. присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С.39-51.
- 6.400. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Видавництво “Воскресіння”, Кенсінгтон, США, 1990. – 63 с.
- 6.401. Голубинський Е. История Русской церкви. – М., 1901. – Т.1. – 678 с.
- 6.402. Дмитрук К.Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. – К., 1976. – 383 с.
- 6.403. Дмитрук К.Є. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії. – К., 1977. – 46 с.
- 6.404. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.
- 6.405. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917-1923 р. – Ужгород, Нью-Йорк, 1932. – Т.1 Доба Центральної Ради. – 437 с.; Т.2. Українська гетьманська держава

1918 р. – 424 с.

6.406. *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської церкви. – Вінніпег, 1949. – 102 с.

6.407. *Дублянський А., єп.* Проголошення автокефалії Української Православної Церкви 1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому О. Лотоцького // Лицар праці і обов'язку. Зб-к присвячений пам'яті проф. О.Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С.52-55.

6.408. *Дудинов П.* Священний Собор Православної Російської церкви 1917-1918 гг. (состояние источников и вопрос издания его деяний) // Христианское чтение. – 1997. – №14. – С.88-96.

6.409. *Дудко О.* Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.5. – С.211-215.

6.410. *Жук Р.* Ритмічні особливості української церковної архітектури // Пам'ятки України. – 1991 – №4. – С.38-45.

6.411. *Жуковський А.* Митрополит А. Шептицький і Православ'я // Добрий пастир. – 1997. – №1. – С.89-91.

6.412. *Жуковський А.* Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія // Рідна нива. Український Православний календар-альманах. – Вінніпег: Видавнича спілка "Еклезія", 1990. – С. 122-136.

6.413. *Жуковський А.* Сучасний стан релігії й Церкви під Сонетами, зокрема в УССР // Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18-20 жовтня 1963 року). – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – С.39-65.

6.414. *Євсєєва Т.М.* Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – 293 с.

6.415. *Зінченко А.* Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.

6.416. *Зінченко А.* Визволитись вірою: Життя і діяльність Митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.

6.417. *Зінченко А.* Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року в духовному розвитку українського народу // Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. – К., 1997. – С.11-23.

6.418. *Ігнатуша О.* До історії Української автокефальної православної церкви (1921-1930 рр.) // Питання історії СРСР. Республ. міжвідомч. наук. зб. – Харків: Вид-во "Основа" при Харківському держ. ун-ті. – Вип.36. – С.47-54.

6.419. *Ільницький М.* Автокефалізм без мантиї // Жовтень. – Київ, 1972. – №5. – С.122-125.

6.420. *Історія релігії в Україні: у 10 т.* – К., 1997. – Т.2. – 435 с.

6.421. *Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис)* /ред. Онищенко О./ – К., 1992. – 104 с.

6.422. *Кандидов Б.* Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. – М., 1931. – 291 с.

6.423. *Кандидов Б.* Денікін і Церква. Серія: «Антирелігійна бібліотека». – Х., 1931. – 96 с.

- 6.424. *Кандидов Б.* Церковь и Февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль-август 1917 г. Материалы и очерки. – М., 1934. – 96 с.
- 6.425. *Кандидов Б.* Религиозная контрреволюция 1918-1920 гг. и интервенция. Очерки и материалы. – М., 1930. – 148 с.
- 6.426. *Кандидов Б.* Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. Доповнене авторське видання. – К., 1939. – 140 с.
- 6.427. *Карташов А.В.* Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. – М., 1996. – 465 с.
- 6.428. *Карташов А.В.* Очерки по истории Русской Церкви. В 2-х т. – Париж, YMCA-PRESS, 1956. – Т.2. – 425 с.
- 6.429. *Карташов А.В.* Революция и Собор 1917-1918 гг. (наброски для истории Русской Церкви наших дней) // Альфа и омега. – М., 1995. – №3. – С.96-118.
- 6.430. *Кирило-Мефодиевское братство* // Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817-1885). – К.: Институт истории Украины. Донецк: Юго-Восток, 2001. – С.197-198.
- 6.431. *Книга Правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и помесных и Святых Отец.* – М., Издание Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – 367 с.
- 6.432. *Корзун М. С.* Русская православная церковь. 1917-1945 годы: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность учения. – Минск: "Белорусия", 1987. – 111 с.
- 6.433. *Коструба Т.* Православне духовенство. Яка була його роля в українському національному відродженні. – Львів, 1937. – 39 с.
- 6.434. *Кох Г.* Теорія Ш-го Риму в історії відновленого Московського Патріархату (1917-1925). – Мюнхен, 1953. – 40 с.
- 6.435. *Кравецкий А.Г.* Дискусии о церковнославянском языке (1917-1943) // Славяноведение. – 1993. – №3. – С.116-135.
- 6.436. *Крывелев И.А.* Русская Православная церковь в первой четверти XX века. – М., 1982. – 64 с.
- 6.437. *Архієпископ Костянтин (Кротевич).* До ідеології У.А.П.Ц. // Церква й Життя. Орган УАПЦ. – 1927. – Ч.5. – С.378-391; 1928. – Ч.2 (7). – С.109-121.
- 6.438. *Кульчицький О.* Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С. 34-51.
- 6.439. *Левіцький О.И.* Обычные формы заключения браков в Южной России // Киевская Старина. – 1900. – №1. – С.1-20.
- 6.440. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. (Передрук статей з «Америци»). – Нью Йорк, 1956. – 111 с.
- 6.441. *Липківський Василь, митрополит.* Православна Христова Церква українського народу // Церква й життя. – 1927. – №1. – С.12-28.
- 6.442. *Липківський Василь, митрополит.* Православна Христова Церква українського народу. – Мюнхен, 1951. – 32 с.

- 6.443. *Липківський В.* Соборноправність православної церкви. – Київ, видання “Кирило-Методієвського Брацтва”, 1918. – 15 с.
- 6.444. *Липківський В.* Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Українське видавництво "Добра Книжка", 1959. – 235 с.
- 6.445. *Липківський В.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.
- 6.446. *Лотоцький О.* Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – 71 с.
- 6.447. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 320 с.
- 6.448. *Лотоцький О.* Автокефалія. – К., 1999. – Т.2. – С.550.
- 6.449. *Лотоцький О.* Церковна справа на Україні // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн.5. – Т.80.– С.61-62.
- 6.450. *Ляхоцький В.* На чолі Міністерства ісповідань // Пам'ять століть. – 1998. – №2. – С. 106-122.
- 6.451. *Макарий (Булгаков), митрополит.* История Русской Церкви. – Спб., 1857. – Т.2. – 389 с.; Т.3. – 436 с.
- 6.452. *Мальшевський И.И.* Западная Русь в борьбе за веру и народность. – Спб., 1898. – Ч.1.-2. – 386 с.
- 6.453. *Маричів О.* Українське Православне Братство імені святих Кирила та Мефодія // Віра та держава. – 1918. – 20 червня. – Ч. 1. – С.13-15.
- 6.454. *Маркевич Г.* Выборное начало в духовенстве в древне-русской, преимущественно юго-западной, церкви до реформы Петра // Труды Киевской Духовной Академии. – К. – 1871. – №9. – С. 484-550.
- 6.455. *Міненко Т.* Змагання за незалежнення української Православної Церкви в ХХ ст. // Збірник праць ювілейного Конгресу до 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1989. – С.763-791.
- 6.456. *Митрополит Іларіон.* Українська патрологія. – Вінніпег, 1965. – Ч.І-ІІІ. – 125 с.
- 6.457. *Митрополит Іларіон.* Обряди і звичаї православної Церкви // Віра і культура. – 1957. – №4. – С.19-20.
- 6.458. *Митрофанов Г., священник.* Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е гг. Из истории РПЦ в XX веке. – СПб.: "Ноах", 1995. – 144 с.
- 6.459. *Мордвінцев В.М.* Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. – К., 1997. – 96 с.
- 6.460. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
- 6.461. *Нагаєвський І.* Патріархати: їх початок і значення в Церкві та Український патріархат. Історично-правнича студія. – Лондон: Центральний Патріархальний комітет Помісної Української церкви, 1976. – 216 с.
- 6.462. *Надтока Г.М.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 рр. – К., 1996. – 110 с.
- 6.463. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні (1917-1941). – К., 1995. – Ч. 1. – 280 с.; Ч. 2. – 216 с.

- 6.464. *Огієнко І.* Світовий рух за утворення живої народної національної церкви. – Тернів: УАПЦ, 1921. – 50 с.
- 6.465. *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Українська церква – церква первозданна. – Вінніпег, 1949. – 32 с.
- 6.466. *Огієнко І.І.* Трираменний хрест зо скісним підніжком – національний хрест України. – Вінніпег, 1951. – 100 с.
- 6.467. *Огієнко І.І.* Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. – К.: Україна, 1993. – Т.1-2. – 284 с.
- 6.468. *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Українська культура / Упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 342 с.
- 6.469. *Одинцов М.И.* Государство и церковь в России. История взаимоотношений. 1917-1938. – М., 1991. – 38 с.
- 6.470. *Орловский П.* Исключение из титула митрополитов киевских слов «митрополит всея малая России» // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1894. – № 10. – С. 546-592.
- 6.471. *Павловський Іван, архієпископ.* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, Священний Собор Єпископів України та Собори перших віків християнства // Церква й життя. – 1927. – №2. – С. 197-205.
- 6.472. *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті рр. ХХ ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 1993. – 188 с.
- 6.473. *Пащенко В.О.* Політика більшовицької партії з релігійного питання і її наслідки (20-30-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 13-36.
- 6.474. *Пащенко В.О., Рибачук М.Ф.* Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // УГЖ. – 1993. – №2-3. – С. 48-57.
- 6.475. *Підвалини* Української православної Церкви. – Видавництво „УАЦ”, 1922. – 16 с.
- 6.476. *Пігуляк І.М.* Українська Православна Церква в Румунським ярмі і буковинці в Канаді. – Вінніпег: Український голос, 1927. – 32 с.
- 6.477. *Архієпископ Миколай (Пивоварів).* Церква в державі та їх відокремленість // Церква й Життя. Орган УАПЦ. – 1928. – Ч.1 (6). – С.25-31.
- 6.478. *Пилявець Л.* Всеукраїнський Православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С. 55-63.
- 6.479. *Пилявець Л.* Автокефальна православна церква в Україні // Людина і світ. – К., 1990. – №5. – С. 19-24.
- 6.480. *Пилявець Л., Преловська І.* УАПЦ на шляху до власної ієрархії // Пам'ять століть. – 1998. – №2. – С.69-91.
- 6.481. *Пилявець Л.* "Народ вийшов на церковну працю...". 1-й Український Православний Собор Київщини" // Людина і світ. – 1997. – №5/6. – С.8-13.
- 6.482. *Пилявець Л.* Джерела з історії УАПЦ // Матеріали читань присвячених митрополитові Василю Липківському. – К.: "Воскресіння", 1997. – С.45-58.

- 6.483. *Плаксин Р.Ю.* Тихоновщина и ее крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны. – Ленинград: Лениздат, 1987. – 206 с.
- 6.484. *Платонов Н.Ф.* Православная церковь в 1917-1935 гг. // Ежегодник музея истории религии и атеизма. – Ленинград, 1961. – Вып.5. – С.206-271.
- 6.485. *Полонська-Василенко Н.* Теорія Ш-го Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст. – Мюнхен, 1952. – 47 с.
- 6.486. *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
- 6.487. *Полонська-Василенко Н.* Українська православна церква до 1917 р. // Церква і релігія в Україні – 50 літ після Жовтневої революції (1917-1967). – Мюнхен, 1984. – С.3-27.
- 6.488. *Поляков И., священник.* Отношение Церкви к национальному (по материалах богословских трудов и церковной переодики конца XIX - нач. XX-го века) // Христианское чтение. – 1997. – №15. – С.83-85.
- 6.489. *Полонский А. В.* Православная церковь в истории России (Синодальный период). – М., 1995. – 287 с.
- 6.490. *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь: испытания начала XX века // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С.42-54.
- 6.491. *Поспеловский Д.В.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: "Республика", 1995. – 511 с.
- 6.492. *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви. – Новий Ульм, 1971. – 68 с.
- 6.493. *Походження* єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Володимир-Волинський, 1926. – 39 с.
- 6.494. *Преловська І.* Набуття власної ієрархії Українською Автокефальною Православною Церквою // Розбудова держави. – К., 1996. – № 8. – С. 53-60.
- 6.495. *Преловська І.* Доля Благовісника // Старожитності. – К., 1995. – № 5-6 (72-73). – С. 24-25.
- 6.496. *Преловська І.* Діяльність В.М.Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – 1997. – Т.ІІ. – С. 295-321.
- 6.497. *Преловська І.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (на матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України) // Український Археографічний Щорічник. – Київ-Нью-Йорк. – 2002. – Вип.7.– С. 105-123.
- 6.498. *Преловська І.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С.29-49.
- 6.499. *Преловська І.* З історії змагань за автокефалію національних Православних церков у Грузії і в Україні // Розбудова держави. – 1998. – №9/10. – С.97-106.
- 6.500. *Преловська І.М.* Богдан Боцюрків (1925-1998) – дослідник історії Української Автокефальної Православної Церкви // Україна в XX столітті:

- проблеми, уроки, перспективи. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 587-593.
- 6.501. *Преловська І.* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви 14-30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика доктора історичних наук, професора Р. Симоненка. – Вип.11. – К., 2002 – С.102-121.
- 6.502. *Преловська І.* Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. Зб. праць. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2004 – Т .11. – С. 212-218.
- 6.503. *Преловська І.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14-30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства. Зб. праць. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2001. – Т.7. – С.71-77.
- 6.504. *Раневский С.* Украинская автокефальная церковь. – Нью-Йорк, Джорданвилл: Из-во Свято-Троицкого монастыря, 1948. – 21с.
- 6.505. *Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы.* – Вып. 2. – Х.: Государственное издательство Украины, 2-я Типо-Литография, 1925. – 116 с.
- 6.506. *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О.Саган /. Видання третє. – Тернопіль, 2002. – 448 с.
- 6.507. *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви. 1917-1945. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. – 631 с.
- 6.508. *Регламент или Устав Духовных* // Николин А. Церковь и государство: История правовых отношений. – М., 1997. – С. 324-287.
- 6.509. *Редькина О.Ю.* Вероисповедная политика Временного Правительства (февраль-октябрь 1917 г.) // Религия, Церков в России и за рубежом. – М., 1995. – №5. – С. 80-85.
- 6.510. *Русское православие. Вехи истории.* / Научн. ред. Клибанов А.И. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.
- 6.511. *Русская Православная церковь за границей.* В 2-х тт. Под ред. А. Соллогуб. – Нью-Йорк, 1968. – Т.1. – 761 с.; Т.2. – 1149 с.
- 6.512. *Руцинский Л. П.* Религиозный быт русских по сведениям иностранных писателей XVI и XVII веков. – М., 1871. – 335 с.
- 6.513. *Савчук Б.* За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті рр. ХХ ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 116 с.
- 6.514. *Саган О. Н.* Національні прояви православ'я: український аспект. – К.: Світ Знань, 2001. – 324 с.
- 6.515. *Самойлович Ю.* Українська церква на послугах у національної контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія. Зб-к комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.-К., 1930. – Кн. 2. – С. 198-302.
- 6.516. *Самойлович Ю.* Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932. – 125 с.
- 6.517. *Самойлович Ю.* Українська церква на послугах контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія. Зб. Комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.-К., 1930. – Кн.2. – С.198-302.

- 6.518. *Святогірський Данило*. Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви. – Дармштадт, 1946. – 20 с.
- 6.519. *Сергійчук Б., Сергійчук В.* Проблема визнання УАПЦ в листуванні уряду УНР та його посольства в Туреччині // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С.81-86.
- 6.520. *Сергійчук Б.* Уряд УНР і Вселенський престол. З історії відносин // Людина і світ. – 1997. – №2. – С.32-36.
- 6.521. *Єпископ Сильвестр*. Церковний устрій в Україні. – Новий Ульм, 1946. – 63 с.
- 6.522. *Сисин Ф.* Церква, держава та нація: проблеми православ'я в сучасній Україні // *Свобода віровизнання*. Церква і держава в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1996. – С. 132-144.
- 6.523. *Сіцінський Є., прот.* В чім моя провина? – Кам'янець на Поділлю, 1920. – 20 с.
- 6.524. *Сисин Ф.* Релігія культура та нація на Україні XVII століття в українській Православній думці XX - го ст. // *Сучасність*. – 1989. – №1. – С.50-62.
- 6.525. *Скурат К.К.* История Поместных Православных Церквей: Учебное пособие. В 2-х тт. – М.: "Русские огни", 1994. – Т.1. – 336 с; Т.2. – 320 с.
- 6.526. *Смолич И.К.* История Русской церкви (1700-1917). В 2-х чч. – М.: Из-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч.1. – 799 с; Ч.2. – 799 с.
- 6.527. *Соколов В.* Православна церква в роки громадянської війни. – Харків: Держвидав України, 1930. – 67 с.
- 6.528. *Соловій М., д-р.* Доля УАПЦ Василя Липківського (на основі історичного твору В. Липківського) // *Липківський Василь*. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Українське видавництво "Добра Книжка", 1959. – С.227-235.
- 6.529. *Стародуб А.* Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918 - 1921 рр. // *Просемінарій*. Історія Церкви, науки, культури. – Вип.2. – К., 1998. – С.202-212.
- 6.530. *Стародуб А.* Два листа Івана Огієнка // *Просемінарій*. Історія Церкви, науки, культури. – Вип.2. – К., 1998. – С.213-217.
- 6.531. *Стародуб А.* Організація управління Російської Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична // Матеріали 2-ї міжнародної конференції "Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р." – Київ-Чернігів, 1998. – С.178-181.
- 6.532. *Стародуб А.* Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична // *Студії з архівної справи та документознавства*. – К., 1999. – Т.5. – С.177-180.
- 6.533. *Стародуб А.* Боротьба за церковну самостійність в 1917-1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – 1999. – Т.3. – С.325-337.

- 6.534. *Стародуб А.* Православна Церква в Польщі у 1918-1922 рр.: юрисдикційні конфлікти через призму українських інтересів. (На матеріалах фонду 208 міністерства ісповідань УНР) // Матеріали Всеукраїнської Міжнародної Християнської конференції "Заповідь нову даю вам" (Іоан. 1, 14). – К., 1998. – С. 158-162.
- 6.535. *Стародуб А.* Українська державність 1917-1921 рр. "очима" священноначалія Російської Православної Церкви: еволюція несприйняття // Просемінарії. Історія Церкви, науки, культури. – Вип.3. – К., 1999. – С. 190-204.
- 6.536. *Стоколос Н.* Національне обличчя автокефалії // Віче. – 1997. – №3. – С. 135-144.
- 6.537. *Степовик Д.* Історія української ікони Х-XX століть. – К.: Либідь, 1996. – 236 с.
- 6.538. *Сухоплюєв Ю.* О современном церковном движении на Украине // Агитпропаганда. Орган ЦК КП(б)У. – К. – 1922. – №2-3. – С. 91-95.
- 6.539. *Сухоплюєв І.* Відокремлення Церкви від Держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнудсправ УСРР / З передм . В.А. Балицького. – Х., 1929. – 165 с.
- 6.540. *Сухоплюєв І.* Відокремлення школи від церкви. Бібліотека книгоспілки. – Х .; К., 1923. – 37 с.
- 6.541. *Сухоплюєв І.* Паризька Комуна і відокремлення церкви від держави та школи від церкви. – Х., 1931. – 159 с.
- 6.542. *Сухоплюєв І.* Українські автокефалісти. – Харків, 1925. – 62 с.
- 6.543. *Сухоплюєв І.* Майский Собор автокефалистов Киевщины 1921 г. // Антирелигиозная пропаганда: Сб-к материалов. – Харьков, 1922. – С. 149-155.
- 6.544. *Теодорович Н.* Стан Православної Синодальної Церкви в Україні в 1917 році: Довідковий матеріал // Український збірник. – Мюнхен, 1959. – Кн.15. – С.93-142.
- 6.545. *Терновський С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч.1. – Т.5 . – С.1-172.
- 6.546. *Титлинов Б. В.* Церковь во время революции. – Петроград, 1924. – 242 с.
- 6.547. *Трембіцький В.* Відносини Української держави 1918-1922 років з Царгородською Патріархією // Український православний календар. – Сант Бавнд-Брук, 1965. – С.100-105.
- 6.548. *Турченко Ф.* Український національний церковний рух наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996р. – К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ., 1997 – С. 23-29.
- 6.549. *Турченко Ф., Ігнатуша О.* Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
- 6.550. *Українська Автокефальна Православна Церква: минуле і сучасне* (автори: Бондаренко В., Пилявець Л., Уткін О.). – К.: Вид. Центру Духовної Культури, 1991. – 76 с.

- 6.551. *Українська Автокефальна Церква: історичний нарис про церковний розкол на Україні.* – Б.м.: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1995. – 32 с.
- 6.552. *Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції.* Київ, 12 жовтня 1996 р. – К.: Логос, 1997 – 224 с.
- 6.553. *Уласевич В.* Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. – Х., 1925. – Вып. 2. – С.7-19.
- 6.554. *Ульяновський В., Андрусин Б.* Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 285-397.
- 6.555. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
- 6.556. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
- 6.557. *Ульяновський В.* Всеукраїнський Православний церковний собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти // Матеріали 2-ї міжнародної конференції “Гетьман Павло Скоропадський і Українська держава 1918 р.” – Київ-Чернігів, 1998. – С.182-189.
- 6.558. *Ульяновський В.* Постріли у Києво-Печерській Лаврі // Трибуна. – 1990. – № 7. – С. 41-43.
- 6.559. *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн.1. – 179 с.
- 6.560. *Фаворский В.* Боротьба за Жовтень і церква на Україні // Безвірник. – 1927. – №11. – С.3-12; №12. – С. 11-17.
- 6.561. *Федорів Ю.* Історія церкви в Україні. – Торонто, 1990. – 312 с.
- 6.562. *Филипенко С., свящ.* Громадянське почуття до національного церковного руху на Україні // Віра та Держава. – 1918. – 20 червня. – Ч.1. – С.11-13.
- 6.563. *Фотиев К.* Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке // Православная церковь на Украине и в Польше в XX веке. 1917-1950-е гг. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1997. – С.7 – 86.
- 6.564. *Хаварівський У.Б.* організація управління церковними справами в уряді П. Скоропадського. – Львів, 2004. – 162 с.
- 6.565. *Харшин М.В.* Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату. – К.: Вентурі, 1995. – 172 с.
- 6.566. *Харшин М., Мордвінцев В.* Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або Як Українська Православна Церква позбулася автокефалії. – К.: Братство УАПЦ "Світло для світу", 1999. – 331 с.
- 6.567. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1. – 878 с.
- 6.568. *Хвиля А.* Автокефалия // Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. – Х., 1925. – Вып. 2. – С. 26-31.

- 6.569. *Хома І.* Апостольський Престіл і Україна. 1919-1922 р. – Рим: Вид-во Українського Католицького університету ім. Св. Климента Папи, 1987. – 135 с.
- 6.570. *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнації Української Православної Церкви в пошуках „константинопольського визнання”. – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 621 с.
- 6.571. *Цыпин В., протоиерей.* История Русской Православной церкви. 1917-1990. – М.: Из-во "Хроника", 1994. – 253 с.
- 6.572. *Цыпин В., протоиерей.* История Русской Православной церкви. 1917-1925. – М.: Из-во Стретенского монастыря, 1996. – 336 с.
- 6.573. *Цыпин В., протоиерей.* История Русской Православной церкви. 1917-1997. – М.: Из-во Стретенского монастыря, 1997. – 831 с.
- 6.574. *Чалий М.* Очерки народной жизни (1862 год) // Киевская Старина. – 1897 – №6 (Т.LVII). – С. 484-512.
- 6.575. *Чехівський В.* Основа визволення церкви від „Князівства тьми віку цього” // Церква й Життя. Орган УАПЦ. – 1928. – Ч.1 (6). – С. 6-13.
- 6.576. *Чумак Б.* Справжнє обличчя автокефалізму // Під прапором ленінізму. – К., 1973. – №20. – С. 61-63.
- 6.577. *Швидкий В.П.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.
- 6.578. *Шип Н.* Церковно-православний рух в Україні. – К., 1995. – 66 с.
- 6.579. *Шмеман О.* Плідна буря (Про автокефалію Православної Церкви в Америці) // Дух і літера. – 1997. – №1-2. – С. 153-183.
- 6.580. *Шмеман А., протопресвітер.* Исторический путь Православия. – Рагиз: УМСА-Ргезз, 1989. – 389 с.
- 6.581. *Шуба А.В.* Нации и национальные отношения в интерпретации РПЦ. – К.: Либідь, 1992. – 192 с.
- 6.582. *Шуба О. В.* Православ'я і традиції національної культури. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 192 с.
- 6.583. *Шуба О.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999. – 324 с.
- 6.584. *Яненко З.* Перші українські парафії на Полтавщині // Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. – К., 1997. – С. 107-110.

Додаток А
Українські православні парафії 1919-1921 рр.¹

№ п/п.	Назва місцевості	Назва храму	Коли приєднана до Всеукраїнської Співки Православних Парафій (ВСПП)
Бердичівський повіт			
1.	с. Булаї	ц. св. Миколая	8.08.1921 р.
2.	с. Васильківець	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	8.08.1921 р.
3.	с. Жидовець	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	8.08.1921 р.
4.	с. Лосієвка	ц. св. Івана Богослова	9.08.1921 р.
5.	с. Лебединці	ц. св. Івана Богослова	7.06.1921 р.
6.	с. Малинки	ц. св. Івана Богослова	8.08.1921 р.
7.	с. Овечаче	ц. св. Кирила (св. Михаїла)	29.05.1921 р.
8.	с. Ординець	ц. св. Івана Богослова	8.08.1921 р.
9.	с. Подосів	ц. св. Миколая	8.08.1921 р.
10.	с. Спичинець	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	8.08.1921 р.
11.	с. Турбово	ц. св. Дмитрія	29.05.1921 р.
12.	с. Мончин	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	3.11.1921 р.
13.	с. Білашви	ц. Преображення Господнього	6.10.1921 р.
14.	с. Дубові Мекеренці	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	22.12.1921 р.
15.	с. Нові Крешуки	ц. св. Трійці	20.12.1921 р.
16.	с. Гопчиць	ц. св. Трійці	31.12.1921 р.
Білоцерківський повіт			
1.	с. Барахти	ц. св. Михаїла, ап. Архипа та Філімона	15.07.1921 р.
2.	м. Біла Церква	–	26.05.1920 Р.
3.	м. Васильків	–	17.02.1921 р.
4.	с. Велика Снітинка	ц. св. Миколая	14.07.1921 р.
5.	с. Веприк	ц. св. Параскеви	1920 р.
6.	с. Винцентівка	ц. св. Миколая	27.07.1921 р.
7.	с. Кищенці і Червоне	ц. св. Трійці	16.05.1921 р.
8.	с. Лосятин	ц. св. Івана Богослова	29.05.1921 р.
9.	с. Матюші	ц. св. Трійці	16.05.1921 р.
10.	с. Насташка		21.04.1921 р.

		ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
11.	с. Пологи	–	21.04.1922 р.
12.	с. Тростинка	ц. Різдва Христового	5.08.1921 р.
13.	с. Шпендівка	ц. св. Івана Богослова	21.12.1920 р.
14.	с. Узин	ц. св. Миколая	1.07.1921 р.
15.	с. Яцьки	ц. св. Миколая	6.10.1921 р.
16.	с. Оленівка	ц. св. Олександра Невського	31.12.1921 р.
17.	с. Руда	ц. св. Миколая	
Київський повіт			
1.	м. Київ	Софіївський собор	2.07.1919 р.
2.	м. Київ	Миколаївський собор	4.02.1920 р.
3.	м. Київ	Андріївський собор	3.02.1920 р.
4.	м. Київ	ц. пророка Іллі	27.07.1920 р.
5.	м. Київ	ц. св. Петра і Павла	14.02.1920 р.
6.	м. Київ	ц. св. Бориса і Гліба	29.12.1921 р.
7.	с. Андріївка	ц. Вознесіння Господнього	4.02.1921 р.
8.	с. Великі Дмитровичі	ц. св. Івана Богослова	1.07.1921 р.
9.	с. Великий Карашин	ц. св. Трійці	23.06.1921 р.
10.	с. Вишгород	ц. св. Бориса й Гліба	23.06.1921 р.
11.	с. Воронівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	1.06.1921 р.
12.	с. Глібовка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	30.06.1921 р.
13.	м. Димер	ц. св. Кузьми й Дем'яна	21.02.1921 р.
14.	с. Озерщина	ц. св. Олександра Невського	1921 р.
15.	с. Зікрачі	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	1921 р.
16.	с. Звонкова	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	26.01.1921 р.
17.	м. Кагарлик	ц. св. Ольги	26.06.1921 р.
18.	с. Княжичі	Хресто-Воздвиженська церква	1.07.1921 р.
19.	с. Копачів	ц. пророка Іллі	21.07.1921 р.
20.	с. Красне	ц. св. Михайла	24.06.1921 р.
21.	с. Козичанка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	14.06.1921 р.
22.	с. Копилова	ц. св. Петра й Павла	9.04.1921 р.
23.	с. Литвінівка	ц. св. Трійці	9.04.1921 р.
24.	с. Лісники	ц. Преображення Господнього	4.02.1921 р.

25.	с. Лютеж	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	28.06.1921 р.
26.	м. Макаров	ц. пророка Іллі	30.06.1921 р.
27.	с. Малі Дмитровичі	ц. св. Миколи	13.07.1921 р.
28.	с. Нові Безрадичі	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	7.06.1921 р.
29.	с. Нові Петрівці	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	1.07.1921 р.
30.	м. Обухів	ц. св. Михайла	23.08.1921 р.
31.	с. Пашківка	–	24.11.1921 р.
32.	с. Пирогове	Хресто-Воздвиженська церква	12.05.1921 р.
33.	с. Рославичі	ц. Преображення Господнього	18.02.1921 р.
34.	с. Старі Петрівці	ц. ікони Казанської Божої Матері	23.04.1921 р.
35.	с. Халча	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	8.04.1921 р.
36.	с. Ходосівка	ц. св. Параскеви	4.11.1920 р.
37.	с. Черняхове	ц. св. Дмитрія	1.07.1921 р.
38.	с. Шпитьки	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	16.08.1921 р.
39.	с. Янковичі	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	3.03.1921 р.
40.	м. Ясногородка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	30.06.1921 р.
41.	с. Луки	ц. св. Миколи	30.06.1921 р.
42.	с. Бузова	ц. Преображення Господнього	17.07.1921 р.
43.	с. Петро-Павлівська Борщагівка	ц. св. Семена	1.11.1921 р.
44.	с. Музичі	ц. св. Михайла	6.09.1921 р.
45.	м. Трипілля	Введенська церква	29.09.1921 р.
46.	м. Мотижин	ц. св. Юрія	1921 р.
47.	с. Панікрачі	ц. св. Михайла	15.09.1921 р.
48.	с. Демидів	ц. св. Михайла	3.03.1921 р.
49.	с. Дуб'янка	ц. св. Миколая	13.07.1920 р.
50.	с. Котухівка	ц. св. Михайла	3.09.1921 р.
51.	с. Велика Бугаївка	ц. Преображення Господнього	12.11.1921 р.
52.	с. Козин	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	10.10.1921 р.
53.	с. Гавронщина	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	10.10.1921 р.

54.	с. Гатне	ц. св. Івана Богослова	21.10.1921 р.
55.	с. Мирівка	ц. Преображення Господнього	14.11.1921 р.
56.	с. Янівка-Занудівка	ц. св. Арсенія	6.10.1921 р.
57.	с.Креничі	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	29.10.1921 р.
58.	с. Скиток	ц. св. Онуфрія	14.11.1921 р.
59.	с. Лівонки	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	16.11.1921 р.
60.	с. Гореничі	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	5.10.1921 р.
61.	с. Котухівка	ц. св. Михайла	–
62.	с. Панікарче	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	–
63.	с. Новосілка	Хресто-Воздвиженська церква	31.12.1921 р.
64.	с. Гудимівка	ц. св. Трійці	29.12.1921 р.
65.	м. Германівка	ц. св. Миколая	24.12.1921 р.
66.	с. Щучинець	ц. св. Миколая	17.01.1921 р.
Уманський повіт			
1.	с. Вороне	ц. св. Михайла	2.07.1921 р.
2.	с. Дубівка	–	6.05.1921 р.
3.	с. Паланочка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	12.07.1921 р.
4.	с. Свинарка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	12.07.1921 р.
Канівський повіт (Богуславський)			
1.	с. Чайки	ц. св. Миколая	
2.	с. Михайлівка	Спаська церква	
3.	с. Хохітово	–	
4.	с. Дешка	–	
5.	с. Яцюки	ц. св. Миколая	
6.	с. Киданівка	ц. св. Михайла	20.12.1921 р.
7.	с. Ісайки-Дибинці	ц. св. Михайла	
8.	с. Медвин	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
9.	с. Бараняче Поле	–	
10.	с. Дмитренка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	25.12.1921 р.
11.	с. Красногородка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	25.12.1921 р.
12.	с. Краниши	ц. св. Івана Богослова	11.12.1920 р.
13.	с. Краниши	ц. св. Михайла	
14.	с. Олександрівка		8.11.1922 р.

		ц. Покрови Пресвятої Богородиці	
15.	с. Юхни	–	–
16.	с. Зеленьки	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	12.07.1921 р.
17.	с. Потів	ц. Преображення Господнього	12.07.1921 р.
18.	с. Радімка	–	–
19.	с. Миронівка	ц. св. Михайла	6.11.1921 р.
20.	с. Вакутинці	Введенська церква	8.12.1921 р.
21.	с. Микитяни	ц. св. Миколая	
22.	с. Шендерівка		
23.	с. Хильки		
24.	с. Виграїв		
25.	с. Ніжки		
26.	с. Гарбузин		
27.	с. Роднилівка		
28.	с. Рижинці		
29.	с. Мельники	Трьохсвятительська церква	25.09.1921 р.
30.	м. Точанка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	
31.	с. Берколівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	25.12.1921 р.
32.	с. Мартинівка	ц. св. Миколая	1921 р.
33.	с. Гордіївка		
34.	с. Колівка		3.09.1921 р.
35.	с. Межигір		25.05.1921 р.
36.	с. Кононча	ц. св. Миколая	
37.	с. Степанці		
38.	с. Полетвин		
39.	с. Килява		
40.	с. Карапиші	ц. св. Михайла	1921 р.
41.	с. Карапиші	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	1921 р.
42.	с. Мисайлівка	Спаська церква	1921 р.
43.	с. Олександрів	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	1921 р.
44.	с. Полетвинта Малий Ржавець	ц. св. Михайла	1921 р.
45.	с. Попівка	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	1921 р.
46.	с. Поток	ц. Преображення Господнього	1921 р.

47.	с. Номашки	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	1921 р.
48.	м. Таганча	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	1921 р.
49.	с. Янівка	–	1921 р.
Звенигородський повіт			
1.	с. Бродецьке	ц. св. Михайла	22.08.1921 р.
2.	с. Воронівка	ц. св. Івана Богослова	1.06.1921 р.
3.	м. Звеногородка	ц. Скорбящої Божої Матері	15.10.1920 р.
4.	м. Звенигородка	Преображенський собор	25.08.1921 р.
5.	с. Єлизаветки	ц. св. Івана Богослова	1921 р.
6.	с. Кирилівка	ц. св. Івана Богослова	21.05.1921 р.
7.	с. Кирилівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	1.05.1921 р.
8.	с. Коротик	ц. св. Івана Богослова	2.07.1921 р.
9.	с. Мокра Калигірка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	2.07.1921 р.
10.	с. Петрівка	ц. св. Трійці	2.06.1921 р.
11.	с. Соболівка	ц. св. Івана Богослова	
12.	с. Суха Калигірка	ц. св. Івана Богослова	22.07.1921 р.
13.	с. Шостаківка	ц. св. Параскеви	29.05.1921 р.
14.	с. Ямпіль	ц. св. Дмитрія	28.02.1920 р.
15.	с. Ярославка	ц. Преображення Господнього	
16.	с. Лисянка	ц. Вознесіння Господнього	2.07.1921 р.
17.	с. Пісчана	ц. Всіх Святих	7.09.1921 р.
18.	с. Юрївка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	19.08.1921 р.
19.	с. Пальчик	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	28.08.1921 р.
20.	с. Катеринопіль	ц. Воскресіння Господнього	
21.	с. Залізничка	ц. Воскресіння Господнього	
22.	с. Гуляйполе	ц. св. Дмитрія	
23.	с. Педенівка	ц. св. Михайла	
Липовецький повіт			
1.	с. Андрушівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	29.06.1921 р.
2.	с. Кожанка	Воздвиженська церква	
3.	с. Очитків	ц. арх. Михайла	
4.	с. Юлинець	ц. св. Ганни	24.08.1921 р.
5.	с. Черняхівське	–	2.07.1921 р.

6.	с. Очеретне	ц. св. Михайла	10.06.1921 р.
7.	м. Липовець	Вознесенський собор	29.05.1921 р.
8.	с. Раменка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	3.09.1921 р.
9.	с. Олександрівка	–	01.1921 р.
Чорнобильський повіт			
1.	м. Іванків	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	6.10.1921 р.
Сквирський повіт			
1.	с. Антоновка	ц. Благовіщення	1.04.1921 р.
2.	с. Войтовець	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	29.05.1921 р.
3.	с. Завадівка	Хресто-Воздвиженська церква	
4.	с. Кіловка	ц. св. Петра	1.04.1921 р.
5.	с. Лучин	ц. св. Трійці	
6.	с. Степок	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	4.09.1920 р.
7.	с. Махновка	ц. св. Трійці	2.07.1921 р.
8.	м. Володарка	Хресто-Воздвиженська церква	4.10.1921 р.
9.	Камянка	–	28.11.1921 р.
10.	с. Великі Толяки	ц. св. Михайла	
11.	м. Сквир	Троїцький собор	12.12.1921 р.
12.	с. Городище	ц. св. Олександра Невського	23.12.1921 р.
13.	с. Петрашівка	Богоявленська церква	
14.	с. Логвин	ц. св. Михайла	23.11.1921 р.
15.	с. Гайворон	Богоявленська церква	23.11.1921 р.
16.	с. Михайлівка	ц. св. Івана Богослова	23.11.1921 р.
17.	с. Мосіївка	–	28.12.1921 р.
Таращанський повіт			
1.	с. Бесідка	ц. арх. Михайла	18.05.1921 р.
2.	с. Бовкуни	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	16.05.1921 р.
3.	с. Братчинова Гребля	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	21.05.1921 р.
4.	с. Кисловка Буди	ц. Пресвятої Богородиці	22.05.1921 р.
5.	с. Круті Горби	ц. св. Параскеви	16.06.1921 р.
6.	с. Роскішне	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	4.08.1921 р.
7.	с. Лук'янівка	ц. св. Миколая	14.09.1921 р.
8.	с. Красилівка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	28.09.1921 р.

9.	с. Журавлика	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	6.10.1921 р.
10.	с. Василиха	–	14.12.1921 р.
11.	с. Рачек	ц. св. Дмитрія	21.11.1921 р.
12.	с. Теленсінка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	24.12.1921 р.
Кременчугська губернія			
1.	с. Прохороївка	ц. прор. Іллі	
2.	с. Сушок	ц. св. Михайла	
Черкаський повіт			
1.	м. Городище	ц. арх. Михайла	
2.	м. Межирич	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	
3.	м. Мліїв	ц. св. Степана	
4.	м. Орловець	ц. св. Михайла	
Чигиринський повіт			
1.	м. Златополь	ц. св. Михайла	
2.	с. Листопадова	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	
3.	с. Межигорка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	
4.	с. Нечаєв	ц. св. Миколая	
5.	м. Каменка	ц. св. Миколая	
6.	с. Плаківка	ц. св. Івана Богослова	
7.	с. Лип'янка	ц. св. Івана Богослова	
Подільська губернія			
Вінницький повіт			
1.	м. Вінниця	ц. ікони Казанської Божої Матері	
2.	с. Клинець	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
Гайсинський повіт			
1.	с. Велика Севастянівка		
2.	с. Краснопілка		
3.	с. Мала Севастянівка	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	
4.	с. Шура Митлин	ц. св. Дмитрія	
5.	м. Іванород		
Переяславський повіт			
1.	с. Волошинівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	
2.	м. Барішівка	ц. св. Трійці	
Полтавська губернія			
Полтавський повіт			

1.	м. Полтава	ц. Воскресіння Христового	
2.	м. Полтава	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	
Прилуцький повіт			
1.	с. Бережівка	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	
2.	с. Згуровка	ц. Преображення Христового	
3.	с. Миколаївка	ц. св. Миколая	
Пирятинський повіт			
1.	с. Дейманівка		
Роменський повіт			
1.	м. Глинськ	ц. св. Миколая	
Чернігівська губернія			
Ворзенський повіт			
1.	с. Мартинівка	ц. св. Івана Богослова	
2.	с. Сваричівка	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
3.	м. Кобижча	ц. св. Трійці	
Козелецький повіт			
1.	м. Бобровиця	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
2.	с. Марківці	ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
3.	м. Кобижча	ц. св. Трійці	
Конотопський повіт			
1.	м. Конотоп	ц. Різдва Пресвятої Богородиці	
Чернігівський повіт			
1.	м. Чернігів		
Остерський повіт			
1.	с. Сваральє	ц. прор. Іллі	
2.	с. Новосілки на Дніпрі	ц. св. Трійці	
Ніжинський повіт			
1.	м. Ніжин	ц. св. Пантелеймона	
Херсонська губернія			
Херсонський повіт			
1.	м. Херсон	ц. Св. Духа	
Миколаївський повіт			
1.	м. Миколаївка	ц. св. Юрія	
Одеська губернія			
1.	м. Одеса	ц. св. Дмитрія	8.11.1920 р.
2.	М. Одеса		01. 1921 р.

		ц. Успіння Пресвятої Богородиці	
2.	с. Скалеве	ц. Покрови Пресвятої Богородиці	